

ISSN 0235 – 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.
СТАТТІ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ХРОНІКА.
ПАМ'ЯТЬ
АРХЕОЛОГІЇ.
ДИСКУСІЇ.
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБЕЖЕМ.
ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ.

•4•1998

Це число журналу присвячується 90-річчю від дня народження видатного вченого, члена-кореспондента АН УРСР С. М. Бібікова. У ньому вміщено статті з різних питань давньої історії та археології від первісності до античності, публікуються дискусійні та біографічні матеріали, рецензії, хроніка.

Для археологів, істориків, краєзнавців, вчителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Этот номер журнала посвящен 90-летию со дня рождения выдающегося ученого, члена-корреспондента АН УССР С. Н. Бибикова. В нем помещены статьи по различным вопросам древней истории и археологии от первобытности до античности, публикуются дискуссионные и биографические материалы, рецензии, хроника.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
В. Д. БАРАН, К. П. БУНЯТЯН, І. С. ВИНОКУР,
М. І. ГЛАДКИХ, В. М. ЗУБАР (відповідальний
секретар), С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник
головного редактора), В. К. МІХЕЄВ,
О. П. МОЦЯ, В. Ю. МУРЗІН,
В. В. ОТРОЩЕНКО, С. В. СМИРНОВ,
В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
Г. М. ТОЩЕВ, В. М. ЦИГІЛІК,
Є. В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції:
254655, Київ—210, пр-т Героїв Сталінграда, 12
Телефон 418-91-38

Здано до набору 02.10.98. Підп. до друку
15.02.99. Формат 70×108 1/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 15,80.
Ум. фарбо-відб. 16,06. Обл.-вид. арк. 16,46.
Тираж 700 прим. Зам. 162
Оригінал-макет виготовлено редакційно-видав-
ничим центром ІА НАН України.
Тираж видрукувано Спеціалізованою друкар-
нею наукових журналів при Президії НАН
України
252004, Київ—4, вул. Терещенківська, 4

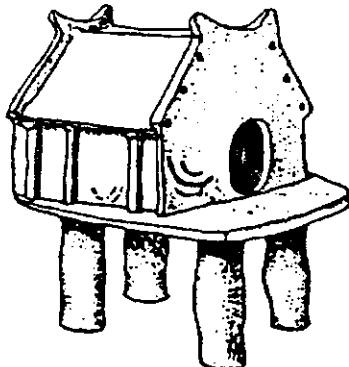
Друкується за постановою редакційної колегії
журналу.

Редактор О. В. КРАВЧЕНКО,
В. А. КОВАЛЕНКО

Художній редактор М. М. ІСВЛЕВ

Комп'ютерна верстка О. М. ПЕТРАШЕНКО

АРХЕОЛОГІЯ

• 4 • 1998

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у березні 1989 р.

Видається
щоквартально

Київ

ЗМІСТ

- 3 До 90-річчя з дня народження Сергія Миколайовича Бібікова
- 4 ОТТ М. С. М. Бібіков. Плідне натхнення
- Статті**
- 9 КОЛОСОВ Ю. Г., СТЕПАНЧУК В. М. Пам'ятки з двобічними знаряддями в середньому палеоліті Криму: огляд та інтерпретація даних
- 19 ЧАБАЙ В. П., МАРКС Э. Э., ОТТ М. Вариабельность среднего и ранней поры позднего палеолита в Крыму (предварительные итоги международного археологического проекта)
- 48 ЛЮБИН В. П. Пещеры Кавказа и человек в предыстории и в историческое время
- 55 БОРЗІЯК І. О., КУЛАКОВСЬКА Л. В. Гравет Подністров'я. Загальний огляд
- 64 ЗБЕНОВИЧ В. Г. Зооморфные мотивы в росписи керамики культуры Триполье-Кукутени
- 78 БУРДО Н. В. Хронологія і періодизація Трипілля А
- 89 КРИЖИЦЬКИЙ С. Д. Про п'ятиколонні храми у Північному Причорномор'ї
- Публікації археологічних матеріалів**
- 97 РИЖОВ С. М. Мустьєрський комплекс Малого Раковця IV на Закарпатті
- 109 ПОПОВА Т. О. Матеріали духовної культури трипільсько-кукутенського населення Поливанового Яру III
- 118 ХРАПУНОВ І. М. Склеп IV ст. н. е. із могильника Дружне

- 128** КРОПОТОВ В. В. Світлоглиняні вузькогорлі амфори «інкерманського» типу
- 134** КРУЦ В. О. Роль тваринництва в економіці трипільської культури
- Дискусії
- 145** ВІДЕЙКО М. Ю. Принципи виникнення і розвитку трипільських протоміст
- 151** РИЧКОВ М. О. Про концепцію етнічної диференціації суспільств
- Рецензії
- 160** СОН Н. О. L. Chrzanowski, D. Zhuravlev. Lamps from Chersonesos in the State Historical Museum Moscow.— Roma: «L'ERMA» di BRETSCHNEIDER, 1998.— 296 p., 112 ill. (Studia Archaeologica.— 94)
- Хроніка
- 161** ЯКОВЛЄСВА Л. А. International conference on mammoth site studies (Lawrence, USA)
- 162** ПЕТРАШЕНКО В. О. Про роботу спеціалізованої вченої ради Інституту археології НАН України у 1997 році
- Вітасмо ювілярів
- 168** Визначний дослідник палеоліту Криму
- 172** До 60-річчя Володимира Опанасовича Круца
- 174** Наши автори
- 175** Список скрочень
- 176** Алфавітний покажчик змісту журналів «Археологія» за 1998 рік

ДО 90-річчя З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ СЕРГІЯ МИКОЛАЙОВИЧА БІБІКОВА

Цей випуск журналу «Археологія» присвячено 90-річчю від дня народження видатного вченого, члена-кореспондента АН УРСР Сергія Миколайовича Бібікова.

Листопад 1964 року. Ленінград. С. М. Бібіков (четвертий у першому ряду зліва) з колегами — співробітниками сектору ЛВІА АН СРСР.

Його наукова спадщина, широкий спектр інтересів, логічність доказів, стрімкість та безстрашня гіпотез і сьогодні привертають увагу вчених, спонукають до продовження розпочатих ним досліджень.

Дослідження С. М. Бібікова завжди відрізнялися широким діапазоном, неординарністю мислення, вмінням незвичайного оригінального осмислення та інтерпретації історичних фактів. Кожна його праця, чи то теоретична розробка чи публікація матеріалів розкопок, містить в собі велику кількість інформативних даних, ставить питання широкого історичного плану. Археологічна пам'ятка для вченого не просто факт, відірваний від реального життя, існуючий сам по собі, а певна ланка в історичному ланцюгу становлення і розвитку людського суспільства. За скупими археологічними фактами Сергій Миколайович бачив людину, творця матеріальної культури, намагався відтворити історичні процеси в давнину, проникнути в саму їх сутність.

Близько шістдесяти років Сергій Миколайович віддав археології, виховав плеяду прекрасних вчених. Він зумів згуртувати навколо себе молодь, однодумців та послідовників. Саме вони продовжують сьогодні його справу, підтримують запалений ним вогонь, не дають забути його ім'я.

Учні та послідовники Сергія Миколайовича Бібікова, які є авторами цього випуску, присвятили свої праці розробкам у галузі палеоліту, трипільської та античної проблематики, археології Криму.

1953 р. Крим. Байдарська долина, балка Кубалар-дерес. Навіс Фатьма-Коба.
Зліва направо: Є. І. Веймарн, П. Н. Шульц, С. М. Бібіков.

Редколегія щиро вдячна родині Сергія Миколайовича за надані для публікації фотографії.

С. М. БІБІКОВ. ПЛІДНЕ НАТХНЕННЯ

M. Ott

Аналіз комплексу інструментів, виявленого 1956 р. при дослідженні стоянки Мізин, С. М. Бібіков здійснив лише через 25 років після розкопок¹. Його підхід, новаторський у 70-і роки, видався мало переконливим для деяких дослідників, оскільки в той час він знаходився в надто ізольованому науковому контексті.

Для того, щоб оцінити нововведення С. М. Бібікова слід помістити ці спостереження в археологічний (і науковий!) контекст, який переважав у той час, і узгодити ці міркування з іншими численними даними, наявними сьогодні в галузях музичної археології, етно-музикології та теорії музики².

Сьогодні значно легше і краще можна оцінити підхід, здобутки та перспективи цього відкриття, які, на нашу думку, відіграють першорядну роль для майбутніх досліджень у первісній історії.

Час і стоянка

Граветська культура, яка мала значне поширення на сході Європи, добре представлена багатьма стоянками³. Нам сьогодні відомі дивовижне багатство проявів поведінки давньої людини, життєвість у її способах пристосування, її численні, дуже витончені артистичні прояви⁴. Таким чином, у цій фінальній

фазі гравету існування та-кої духовної сфери, як музика, не повинно дивувати більше ніж інші, вже за- свідчені прояви духовного життя.

Детальний опис місце- знаходження Мізин майже не лишає сумнівів щодо якості проведених там роз- копок і висновків з приво- ду особливих аспектів «бу- динку» № 1. Концентрація орнаментованих предме- тів і речей на вигляд «не вжиткових» є там надзвичайною і, природно, при- вертає увагу. Пояснення, пов'язане з розвитком ре- лігійної чи ритуальної діяльності, видається ко- ректним, яким би не було остаточне означення цих ритуалів.

Мізин та палеолітич- на органологія

Найбільш простий підхід, (і, можливо, най- більш плідний) в архео- музичних дослідженнях полягає в інтерпретації музичних інструментів, дійсно відкритих в палео- літичних комплексах. Вони не лишають жодного сумніву в їх існуванні, різ-nomанітності та витонче-ності⁵. Деякі з цих інстру- ментів ідентичні описаним у Мізині.

В цілому можна стверджувати, що всі категорії музичних інструментів, наявні у систематичній органології, реально використовувались вже у той час⁶. Духові інструменти репрезентовані перфорованими трубками (флейти чи свистки) (рис. 1, 4), які, крім того, могли бути об'єднані у «флейту пана», чи навіть як волинка з шкіряним мішком; збереглися лише трубки із кістки чи рогу, ідентичні тогочасним «флейтам» з термінальними пазами для перев'язування. Струнні інструменти також рясніють багатством форм: зроблені вони з увігнутої кістки з глибоким жолобом⁷, чи то з палиці з акуратно виконаними зарубина- ми (рис. 1, 2), призначеної для шкрябання по іншому елементу також увігнутому. Ударні інструменти репрезентовані масивними кістками (плоскими чи видовбаними) (рис. 2, 1) або битами (ударними паличками), подібними до згадуваних у випадку з «барабаном Шамана» із граветського поховання поблизу Брно⁸. Віброфони зроблено у вигляді тріскачки чи дзвінків мушлів (рис. 1, 1)⁹, прив'язаних до щиколоток чи ліктів (грот Грімальді)¹⁰. Аерофони були добре відомі численними «ромбами», довгими, плоскими ромбовидними і перфорова- ними кістками, знайденими на французьких стоянках і функціонально ідентич- ними магіко-релігійним інструментам Австралії та Океанії¹¹.

Відтворення

Нині добре відомі і підтвержені зображеннями, що демонструють застосу-вання музичного лука в гроті Труа Фрер в Ар'ежі¹². Шкури тварин, в які вдяга-

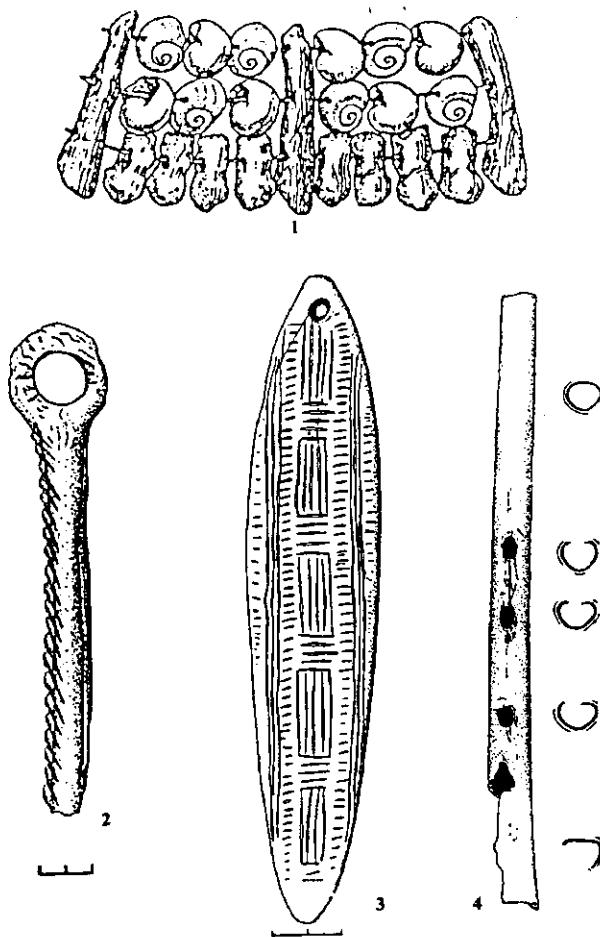

Рис. 1. Приклади палеолітичної органології. 1 — дзві-ночки із зубів та мушлів²⁰; 2 — жезл з зубчами (скрипка?)²¹; 3 — ромб із Рош Лалін²²; 4 — флейта із Істюріца²³.

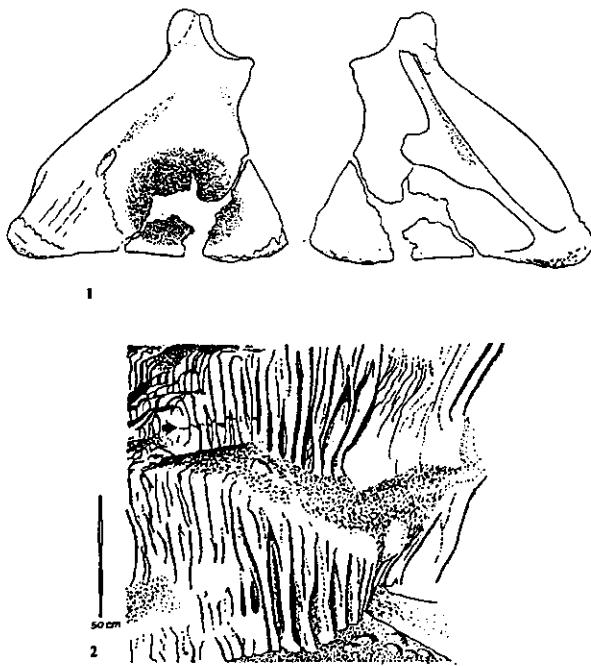

Рис. 2. 1 — лопатка (ударний інструмент) із Мізина²⁴; 2 — природний літофон із Резо Кластр, Ніо²⁵.

ких композиціях, чи у простих схемах Мізина, залишають широкий простір для гіпотези про музичну еквівалентну ритміку. Ця загальна «гармонія» свідомості здається не лише прийнятною, але й вирогідною; дивно було б, щоб вона не створювалася у відповідності до широко розповсюдженого типу поведінки, якою є музична практика. Якщо б необхідно було шукати певний зв'язок у поведінці людських колективів в епоху палеоліту (а чому б йому і не існувати), то всі науки мали б враховувати звукові твори, дуже могутні в соціальному плані, хоча археологічно нетривкі¹⁷.

У філософському плані, припускаючи, що будь-яке людське суспільство «функціонує» згідно з аналогічними моделями, можна передбачити існування музичних дій у палеоліті навіть без будь-яких матеріальних свідчень. Ці музичні дії, будучи складовою життя людства, знаходили свою форму виразу, пристосовану до обставин з усіма їхніми проявами. Музична сфера була тісно інтегрована із соціальними змінами, (ігровий, бойовий, ритуальний сигнал, солідарність тощо)¹⁸.

Ставлення до ансамблю

Отже, маємо всі підстави говорити, що спостереження С. М. Бібікова щодо музикального призначення мізинських інструментів є цілком слухні. Вражає сміливість його гіпотези в час, коли наукове середовище було ще так погано підготовлене до цього. Сьогодні відомо, що резонанс в гротах (тип «природних» інструментів) використовувався в той самий час, в тій же місцевості і, безсумнівно, в гармонії з їхніми мальованими чи гравірованими декораціями (рис. 3)¹⁹.

Урок С. М. Бібікова

Якими б близькими не були можливі відтворення (щодо ритмів та створюваних тонів наприклад), підхід, застосований С. М. Бібіковим залишається відкритим, сміливим, ясним і новаторським напрямком. Час, що пройшов з моменту цих відкриттів, більш широко окреслений європейський науковий простір і, особливо, фундаментальний перегляд нав'язаних раніше наукових догм, дозволяють краще оцінити значення цього відкриття. Однак саме багатство нової інформації, якість сучасних історичних та антропологічних підходів не дозволяють нам більше обмежуватися простими гіпотезами, навіть якщо вони ґрунтова-

лися виконавці під час церемоній, засвідчують релігійний характер музики, створюваної, очевидно, під час самих церемоній. Численні етнографічні паралелі підтверджують використання не лише робочої резонансної порожнини, але й заглиблених ямок у ґрунті, сліди яких у палеоліті досить недовговічні.

Окрім того, танці пов'язані з ритуальною діяльністю, знаходять підтвердження в багатьох інших прикладах, як топтання навколо змодельованого ведмедя у Монтеспани¹³, замаскованих (ряджених) фігур («шамани») в Габійу¹⁴, Сан Сірк¹⁵, та інших.

Антропологічні аргументи

Ритми, чітко виділені в технології¹⁶, мистець-

тва

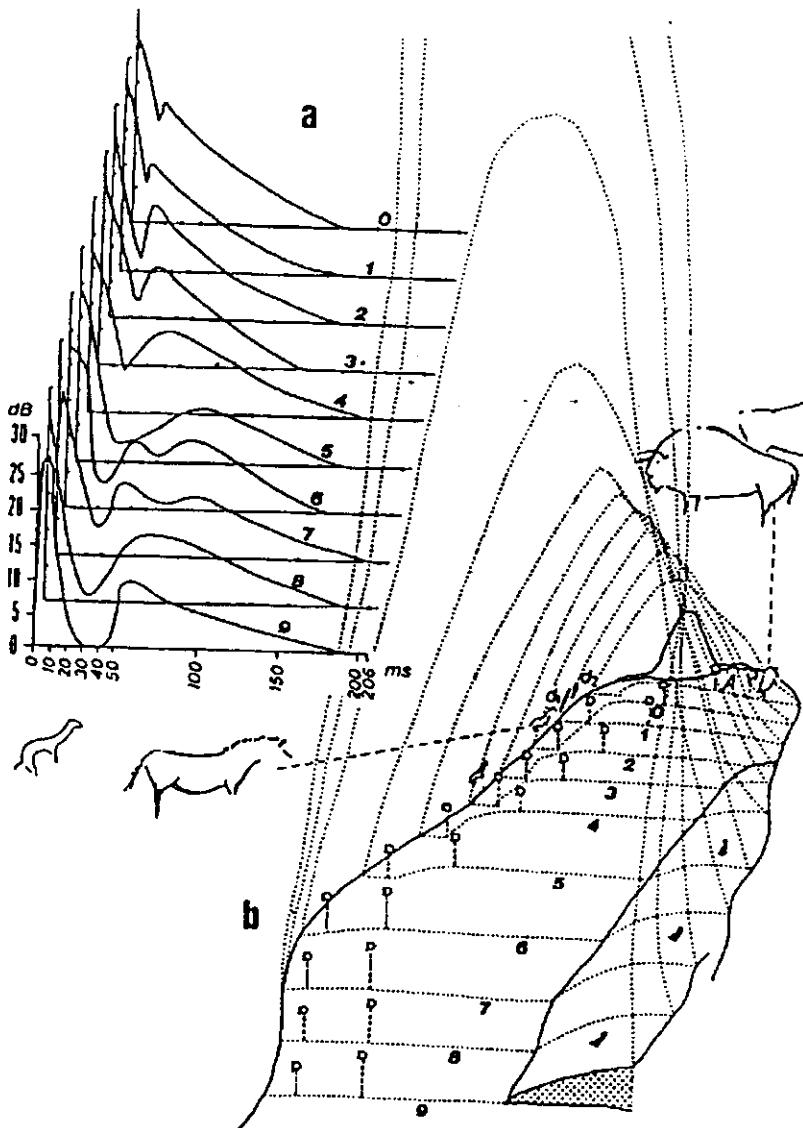

Рис. 3. Зал з розписами(малюнками) Резо Кластр, Ніо. Діаграма показує перші (початкові) відбиття імпульсивного звуку і його затухання під час початкової фази відбиття звукових хвиль для кожної фази аналізу. Починаючи з фази 5 дуга залу враз піднімається, щоб стати потім практично вертикально (фаза 6 і наступні)²⁶.

но аргументовані. Як і будь-якому першовідкривачу, С. М. Бібикову не потрібне повторення цих робіт, пов'язаних віднині з пройденим контекстом. Його спостереження повинні бути обговорені детально, з застосуванням функціональної трасології та формальними порівняннями графічних ритмів і звукового членування. Для того, щоб повною мірою підхопити естафету цього піонера у дослідженнях первісної історії України, необхідно, з нашої точки зору, засвоєння їх критичних здобутків на загальноцивілізаційному рівні. Сформоване на подвійній школі Антропології та Історії наукове київське співтовариство повністю дозріло для вирішення цього завдання.

Примітки

¹ Бібиков С. Н. Древнейший музикальный комплекс из костей мамонта. Очерк материальной и духовной культуры палеолитического человека.— К., 1981.

² *Otte M.*(ed.) Sons originels. Prehistoire de la musique // Actes du colloque de Liege (11—13 decembre 1992).— E.R.A.U.L.— Liege, 1994.— 61; *Otte M.* Regards sur la musique paleolithique // Music-Archaeological Offrints.— n. 1.— Papers related to Music and Dance in Rock Art of North and West Europe, Greece, Central Asia and North America, International Rock Art Congress (Turin, August 30 — September 6, 1995).— Hannovre, 1996.— P. 5—17.

³ *Otte M., Noiret P., Chirica V., Borziac I.* Rythme evolutif du Gravettien oriental // A. Palma di Cesnola, A. Montet-White et K. Valoch (ed.). The Upper Palaeolithic. Colloquium XII: The Origin of the Gravettian, XII-e Congres U.I.S.P.P. (Forli, Italie, sept. 1996).— 1996.— Vol. 6.— Forli.— P. 213—226.

⁴ *Abramova Z. A.* L'art paleolithique d'Europe orientale et de Sibérie.— Grenoble, 1995.

⁵ *Dauvois M.* Les temoins sonores paleolithiques exterieurs et souterrains // *Otte M.*(ed.) Sons originels. Prehistoire de la musique. Actes du colloque de Liege...— P. 11—32.; *Dauvois M. & Boutillon X.* Etudes acoustiques au Reseau Clastres: salle des peintures et lithophones naturels // Prehistoire Ariégeoise.— 1990.— 45.— P. 175—186; *Dauvois M.* Son et musique paleolithiques // Dossiers d'Archeologie.— Paris, 1989.— 142.— P. 2—11; *Otte M.* Regards sur la...; *Otte M.* On donnait des concerts dans les cavernes // Les origines de l'homme. Historia Special.— 1997.— № 50 (novembre—decembre 1997).— P. 76; *Vandecasteele S.* Prehistoire de la musique. Memoire de licence.— Université de Liege, 1997.

⁷ *Tranchefort Fr.-R.* Les instruments de musique dans le monde.— Paris, 1980.

⁸ *Duschesne-Guillemin M.* Variations on the scraper: its origin, magic uses and the probability of its appearance in the Gilgamesh epic // The Mankind Quarterly.— 1982.— Vol. XXIII.— N. 2.— 1982.

⁹ *Oliva M.* Mladopaleoliticky hrob Brno II. Jado prispevek k pocatkum samanismu // AR.— 1996.— XLVIII.— P. 353—383.

¹⁰ *Schaeffner A.* Origine des instruments de musique. Introduction ethnologique à l'histoire de la musique instrumentale.— Paris, 1980.

¹¹ *Mussi M., Frayer D. W., Macchiarelli R.* Les vivants et de morts. Les sépultures du Paleolithique supérieur en Italie et leur interprétation // Hershkovitz I. (ed.). People and Culture in Change.— BAR.— Oxford, 1989.— IS 508.— P. 435—458.

¹² *Spenser B. & Gillen F.-J.* The Arunta. A Study of a Stone Age People.— Oosterhout, 1927.

¹³ *Begouen R. & Clotes J.* La grotte des Trois Frères // L'art des cavernes. Atlas des grottes ornées paleolithiques françaises.— Paris, 1984.— P. 400—415.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ *Gaussin J.* La grotte ornée de Gabillou.— Bordeaux: Delmas, 1964.

¹⁶ *Deluc B. & G.* La grotte ornée de Saint Cirq // BSPF.— 1987.— 84.— № 11—12.— P. 364—393.

¹⁷ *Leroi-Gourhan A.* La geste et la parole. II: La mémoire et les rythmes.— Paris, 1965.

¹⁸ *Blacking J.* Le sens musical.— Paris, 1980; *Leroi-Gourhan A.* Prehistoire de l'art occidental.— Paris, 1965.

¹⁹ *Otte M.* Conclusion au colloque de Liege 1992 // *Otte M.* (ed.) Sons originels...— P. 303—304.

²⁰ *Maoli W., Meyer P., Maioli L.* (s.d.) Strumenti musicali della Preistoria. Il Palaeolitico.— Milano: C.E.M.B.

²¹ *Dauvois M.* Son et musique...— P. 2—11.

²² Ibid.

²³ *Buisson D.* Les flutes paleolithiques d'Isturitz (Pyrénées Atlantiques) // BSPF-1990.— t. 87.— № 10—12.— P. 420—433.

²⁴ Бибиков С. Н. Указ. соч.

²⁵ *Dauvois M. & Boutillon X.* Etudes acoustiques...— P. 175—186.

²⁶ Ibid.

СТАТТІ

ПАМ'ЯТКИ З ДВОБІЧНИМИ ЗНАРЯДДЯМИ В СЕРЕДНЬОМУ ПАЛЕОЛІТІ КРИМУ: ОГЛЯД ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ДАНИХ

Ю. Г. Колосов, В. М. Степанчук

Статтю присвячено оглядові середньопалеолітичних пам'яток Криму з традицією виготовлення двобічних знарядь. Зведені наявні дані з хронології, палеогеографії, археології, палеоантропології, палеонтології. Робиться висновок про існування двох різновидів «двообічного мустє», один з яких має багато спільного з центральноєвропейським міоком, а другий об'єднує риси міоку, а також шаранту та левалуа-мустє Південно-Східної Європи.

Стоянки рис-вюрмського та особливо вюрмського часу з двобічно обробленими знаряддями досить численні на території Східної Європи. Більшість з них відома в південній частині східноєвропейської рівнини та у Криму. Різні терміни вживаються для опису комплексів з двобічними знаряддями: міок, мустє з ашельською традицією, східноміокська і бокштайнська фазії, мустє двобічне, мустє двобічне з міокською традицією та ін. Термін «східний міок», запропонований М. Габорі¹, видається найбільш прийнятним.

Стратифіковані стоянки з двобічними знаряддями особливо численні в Криму. Це дає нам змогу дослідити певні аспекти східноміокської проблематики, використовуючи нові дані стосовно доби середнього палеоліту Криму.

Основні стоянки

До числа найбільш важливих можна віднести такі стоянки: Кік-Коба, Чокурча I, Вовчий Гrot, Ак-Кая III, Заскельне V та VI, Червона Балка, Пролом I та II, Сари-Кая I, Буран-Кая III, Старосілля, Кабазі II та V, ГАБО та деякі інші. За винятком Сара-Кая I та Червоної Балки, ці стоянки являють собою поселення в печерних скелях переважно з південною та південно-західною орієнтацією. Значна частина печерних скель зруйнована в давнину, і на момент розкопок культурновміщуючі сedименти знаходилися поза межами існуючих навісів, гrottів або печер. Переважна кількість стоянок пов'язана з другим пасмом Кримських гір, що мають середню висоту близько 200—400 м над рівнем моря (рис. 1).

Геохронологія та абсолютні дати

Завдяки даним природничих наук, можна стверджувати, що кримські стоянки середнього палеоліту з двобічними знаряддями, охоплюють хронологічний інтервал від, щонайменше, Амерсфорту до кінця інтерплінгіяціалу (рис. 2). Існує кілька дат для різних стоянок, як ESR, так і 14-C. Перша група дат дає серію від 20 до 70 тис. років, друга група — в основному 30—35 тис. років тому². Припускається, що фінальний середній палеоліт півострова має відносно пізній вік та співіснує у часі з раннім верхнім палеолітом інших територій³.

Палеогеографія та фауна

Дані природничих наук вказують на відсутність значних кліматичних змін у Криму протягом раннього і середнього вюрму. Реконструюється відносно м'який клімат. Коливання температур та вологості під час постєемського періоду

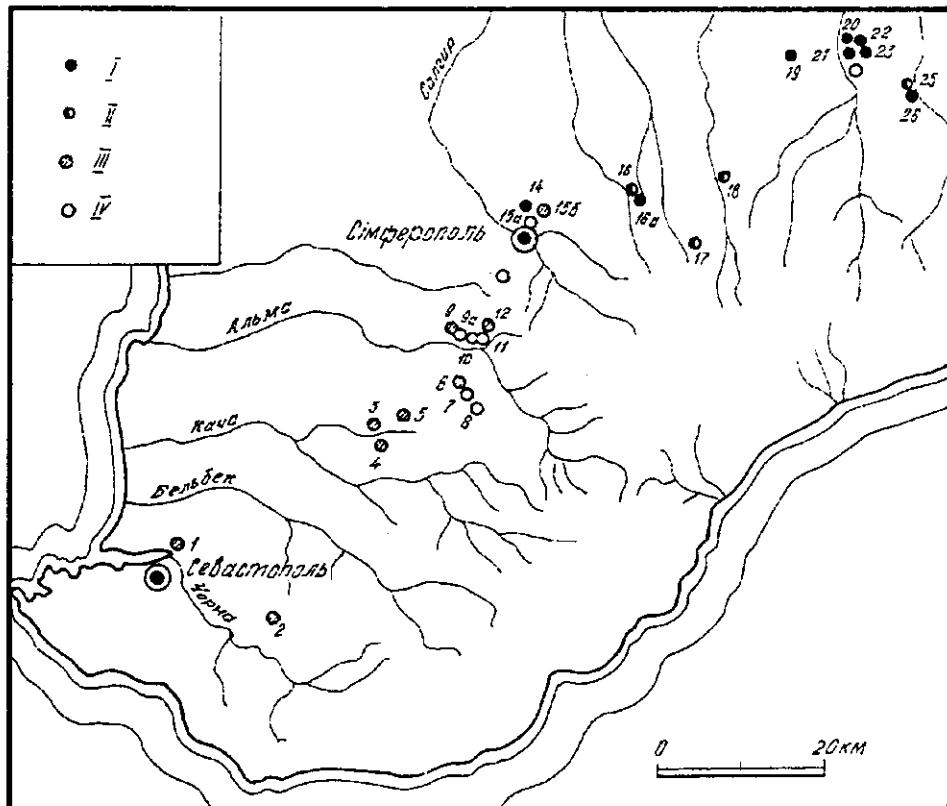

Рис. 1. Середній палеоліт Криму, вюрмський час. Ключ: I мілок: ак-кайська індустрійна традиція, II парамілок: кік-кобинська індустрійна традиція, III парамілок: старосільська індустрійна традиція, IV типове мустеє: кабазійська індустрійна традиція; 1 — Аланар, 2 — Коклуз, 3 — Бахчисарайська, 4 — Старосільська, 5 — Улакли, 6 — ГАБО, 7 — Шайтан-Коба I, 8 — Шайтан-Коба IV, 9, 9а — Кабазі II, 10 — Кабазі I, 11 — Кабазі III, 12 — Кабазі V, 13 — Холодна Балка, 14 — Чокурча I, 15а — Чокурча II (за О. М. Бадером), 15б — Чокурча II (за О. О. Столбуновим), 16, 16а — Вовчий Гrot, 17 — Кік-Коба, 18 — Буран-Каз III, 19 — Сарп-Кая I, 20 — Ак-Кая III, 21 — Заскельне, 22 — Заскельне VI, 23 — Червона Балка, 24 — Альошин Гrot, 25 — Пролом I, 26 — Пролом II.

розвитку середнього палеоліту не зумовлювали кардинальних змін ландшафтів, і степ залишався домінуючим. Степовий ландшафт, що чергується з більш-менш залисеними ділянками, переважав на всій східноєвропейській рівнині і в Криму⁴. Палеоландшафти Кримських гір під час переходу від есму до постесму та протягом останнього зледеніння характеризувалися скороченням опадаючих лісів та натомість інвазією бореальної рослинності. Водночас Крим не дає жодних свідчень кріофільній альпійської рослинності⁵. Добре адаптовані до умов степу види тварин домінували серед мегафауни. Найбільш поширеними є мамонт, во-лохатий носорог, дикий кінь, осел, сайга, а також велетенський, справжній та північний олені. Відносно висока частота знахідок кісток антилопи сайги та оленів дає змогу виокремити локальний тип фауни у рамках так званого мамонто-вого комплексу⁶. Представлені також печерний ведмідь та гіена, вовк, лисиця, полярна лисичка, заєць та інші звірі. Більшість мікротеріофуанни Криму представлена степовими видами⁷. Дещо десонують тільки дані про середньопалеолітичну орнітофауну, що характеризується домінуванням лісових видів.

Кам'яний інвентар: типологія, технологія

Комплекси з двобічно обробленими знаряддями не є гомогенними. Вже на початку 60-х та в 70-х роках «двобічне мустеє» Криму не розглядалось як щось єдине, і в різний час було виокремлено ряд культур, а саме: кік-кобинська, ак-кайська, старосільська⁸.

Ак-кайська індустрійна традиція представлена більш ніж 20 стоянками та

типа	клімат	геологічний етап	зона	індустрійні традиції
20	холод тепло	2 й пленігія цівіл	2	AMS + ГАБО
30		Денекамп		AMS + ГАБО
40		Хенвело	3	AMS + старосілья ESR
50		Мерсхофт		AMS + старосілья ЧС
60		1-й пленігія ЧІСЛ	4	ESR
70		Відераде		старосілья ЧС
80		Брюоруп	5	ESR
90		Амерсфорт	а-д	ESR
100				Кабазі II, III
110				ЧС Кабазі II, III

Рис. 2. Здогадна хронологія індустрійних традицій середнього палеоліту Криму у вюрмський час. Внесено назви лише тих лам'яточок, які мають абсолютну дату; вказано датуючий метод.

місцезнаходженнями, що концентруються у східній частині другого пасма Кримських гір. Заскельне V і VI, Сари-Кая I, Червона Балка, Пролом II, Чокурча I є в числі найбільш докладно вивчених стоянок¹⁰. Індустрія характеризується орієнтацією як на двобічно оббиту заготовку (двобічні знаряддя становлять до 30% всього комплексу), так і на великий пластинчастий скол. Нуклеуси численні; представлені так звані доцентрові, дисковидні, за Е. Боедою¹¹, протопризматичні та левалуазькі типів гесітенте та preferential. Показник індексу фасетажу вузький — коливається у різних шарах від 23 до 30; показник пластин в середньому дорівнює 7. Скребла домінують серед знарядь праці на сколах. Гостроконечники відносно нечисленні. Добре представлені різnotипні вироби з підтескою. Ножі з площинкою незвично численні серед двобічних знарядь. Останні включають також скребла, гостроконечники, листоподібні вістря та поодинокі рубиловидні знаряддя. Okрім численних двобічних ножів та ножів на сколах, індустрія вміщує багато скребел, зубчастих та інших типів знарядь з площинками¹². Спеціальна номенклатура налічує вісім типів двобічних ножів з площинками. Розрізняється також кілька ножів на сколах¹³ (рис. 3).

Отже, наявність ножів двобічних з площинками прямо залежить від наявної сировини — плитчастого кременю, якого багато поблизу скелі Ак-Кая і з якого вироблялися специфічні знаряддя типу Клаузеніше, Бокштайн, Пронднік, з рукоятями, ак-кайського типу та ін. Цей набір ножів займає центральнє місце, підкреслюючи єдину та нерозривну генетичну лінію розвитку ак-кайської індустрії.

Кік-кобинська індустрійна традиція

Стоянки, що належать до кік-кобинської індустрійної традиції також розташовані у Східному Криму. Це Кік-Коба (IV шар), Пролом I (обидва шари), верхній середньопалеолітичний шар, нещодавно знайденої О. О. Яневичем, стоянки Буран-Кая III та, можливо, середній шар Вовчого Гроту¹⁴.

Кам'яна індустрія спрямована на отримання великих сколів, не обов'язково пластинчастих, а також на двобічну заготовку (до 15%). Дефіцит високоякісної сировини призвів до інтенсивної утилізації наявних кам'яних ресурсів. На це вказують мікролітизація наборів знарядь, численність багатолезових знарядь, незначна кількість і спрацьованість нуклеусів, дуже велика кількість сколів-відходів ретушування та переоформлення знарядь. Сколи-відходи двобічної обробки широко використовувались для виробництва знарядь. Нуклеуси представлені

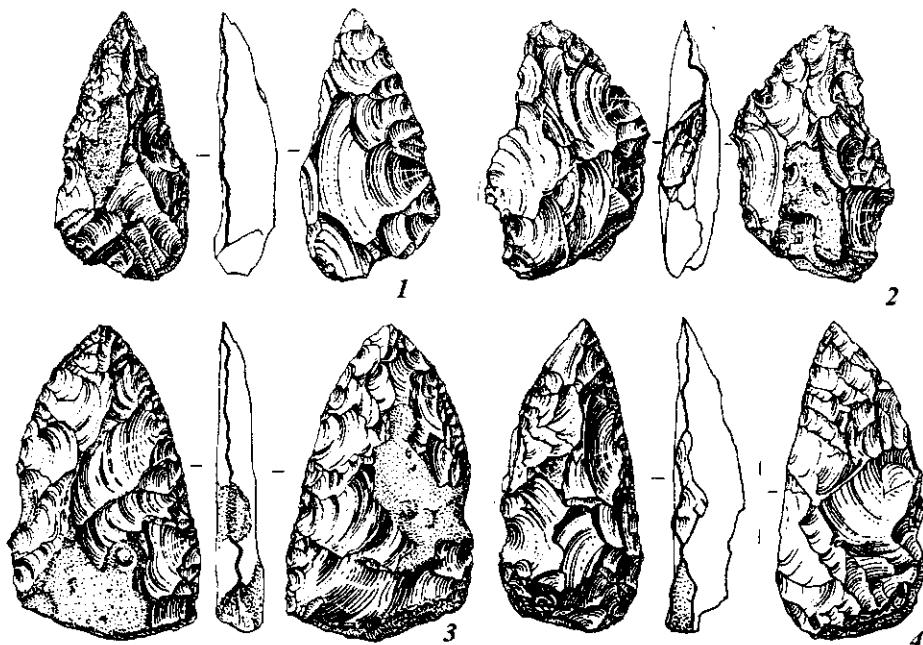

Рис. 3. Середній палеоліт Криму, вюрмський час. Ак-кайська індустрійна традиція. Матеріали III культурного шару Заскельного VI (за Колосовим, 1986).

доцентровими, дископодібними, безсистемними, протопризматичними формами. Показник фасетажу вузький — дорівнює 25, середній індекс пластин — 10. Серед знарядь на сколах значно переважають морфологічно різноманітніші гостроконечники; скребла та інші форми трапляються в меншій кількості. Часто застосовуються прийоми потоншення. Специфічними є кутові гостроконечники з потоншенням краю протилежного гострому кінцю («кік-кобинський гостроконечник» і так звані трикутники) (рис. 4, 5). Двобічні знаряддя репрезентовані гостроконечниками, скреблами, нечисленними листоподібними вістрями та поодинокими атиповими ножами з площинками (рис. 4, 8).

Старосільська індустрійна традиція

Стоянки цієї традиції відомі тільки в Південно-Західному Криму. Серед них: Старосілля, Кабазі V та II, шар III, Бахчисарайська, стоянка ім. Г. А. Бонч-Осмоловського (ГАБО). Сюди, можливо, треба додати Кабазі I та комплекс Чокурчі II¹⁵.

Кам'яний інвентар свідчить про переважну спрямованість на заготовку сколів великого розміру та видовжених форм. Двобічні знаряддя вироблялися в незначній кількості (до 5%). Застосовувалися доцентрові, протопризматичні, в тому числі напівоб'ємні, а також левалуазькі доцентрові та Preferentiel технології розщеплення IFs 15/23; I lam 5/20. Скребла, особливо прості та подвійні, складають більшість серед знарядь на сколах. Гостроконечники представліні виробами a dos aminci, лімасами. Переважна більшість двобічних знарядь репрезентована видовженими, злегка асиметричними листоподібними вістрями (рис. 5).

Вироби з кістки

Пам'ятки, що розглядаються, представляють доволі численні кістяні артефакти. Досить поширеними є уламки кісток зі слідами використання, а саме: кістки з насічками-нарізками, слідами скоблення, полірування, різання, розчавлення, з пробитими напівотворами та ін. Свідчення використання кістки як сировини (різання-пиління, свердління) є поодинокими і досить проблематичними. Навмисно підготовлені кістяні знаряддя або об'єкти з ознаками інтенсивного використання становлять великий інтерес. Серед них можна назвати шила, лощила, проколки, «лопаточки», ретушери та наковадла, які часом є дуже чис-

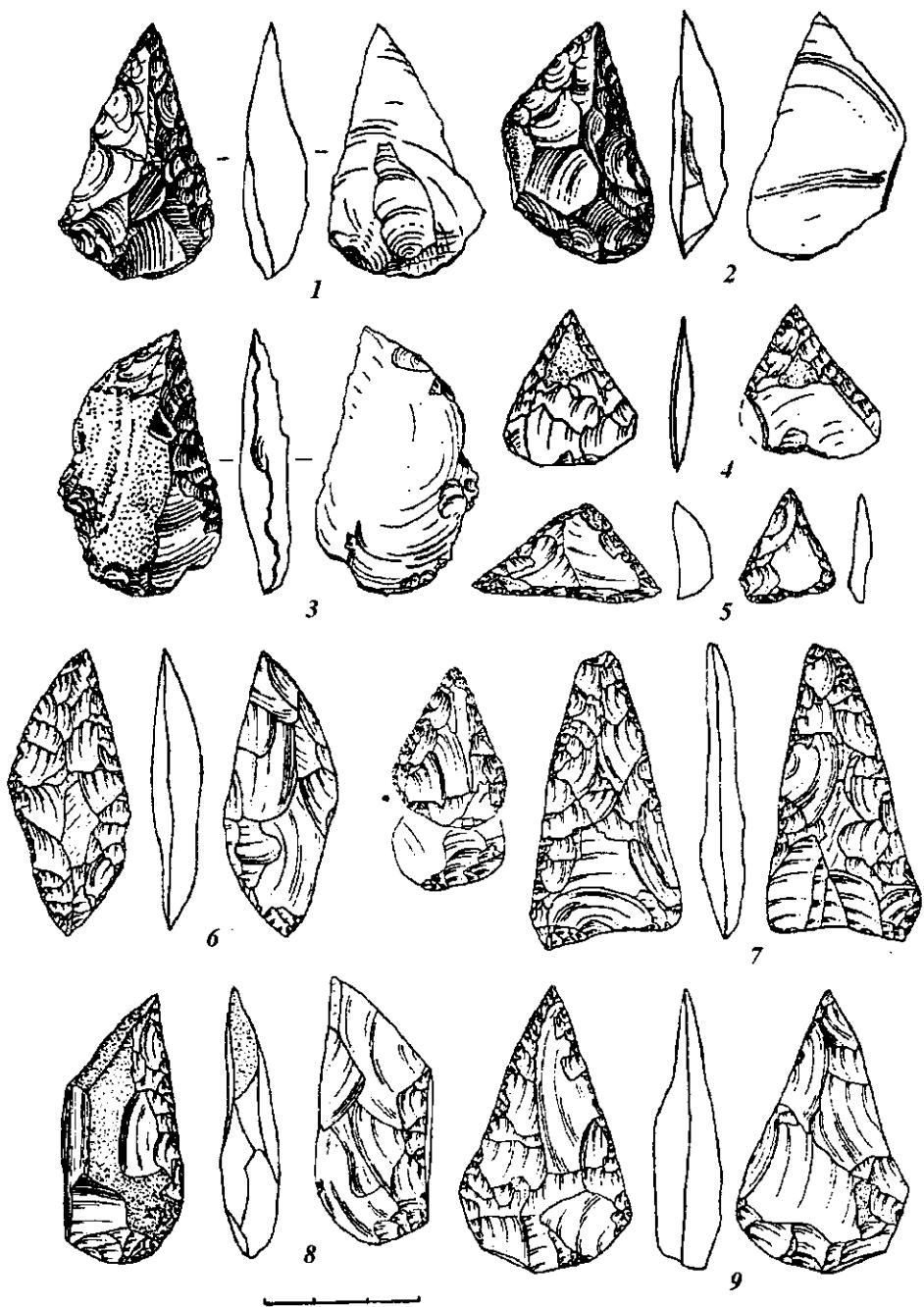

Рис. 4. Середній палеоліт Криму, вюрмський час. Куйк-кобинська індустрійна традиція. Матеріали стоянки Пролом І.

ленними, ретушовані фрагменти кістки та ін. Унікальними є об'єкти «mobile art». Стоянка Пролом ІІ презентує серію таких знахідок: клик коня з глибокими поздовжніми нарізками, кілька фрагментів довгих кісток з групами врізок, фалангу сайги з вялоподібно розташованими тонкими нарізками¹⁶. Відомо також кілька знахідок фрагментів вохри із слідами інтенсивного скоблення та, рідше, пришліфовки. Деякі стоянки представляють великі серії кам'яних ретушерів.

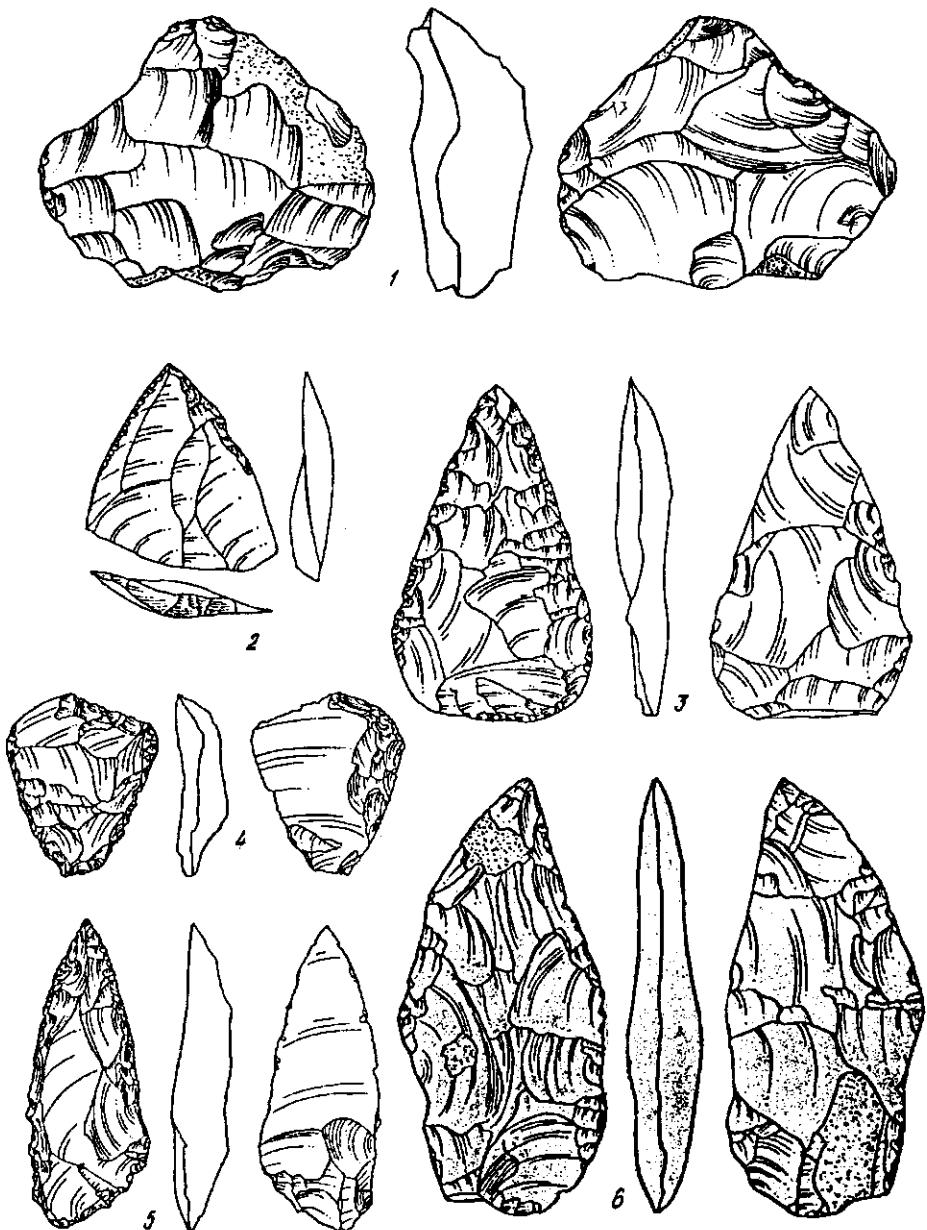

Рис. 5. Середній палеоліт Криму, вюрмський час. Старосільська індустрія традиція. Матеріали стоянок ГАБО та Кабазі V.

Антрапологічні знахідки та поховання

Залишки людини в контексті середньопалеолітичних індустрій з двобічними знаряддями досить численні в Східному Криму, де вони відомі в IV шарі Кіїк-Коби (один індивід), III та IIIa шарах Заскельного VI (некомплектні залишки мінімум п'яти індивідів віком від 1 до 15 років), у траншеї під Заскельним V (фрагмент черепа та п'ястна кістка 1 (?) індивідууму), можливо, в шарі V Заскельного V (фрагмент черепа), в I шарі Пролома I (фаланга руки)¹⁷. Стоянка Старосілля в Південно-Західному Криму репрезентувала документовані залишки, як мінімум одного індивідуума та кілька окремих кісток. Антропологічно знахідки із Східного Криму визначаються як *Homo sapiens Neanderthalensis*¹⁸. На тлі масових знахідок залишків неандертальців особливо вирізняється поховання дитини *Homo sapiens sapiens* в Старосіллі¹⁹. Щодо віку остан-

ньої знахідки давно висловлюється деякий скептицизм²⁰, який нещодавно посилився у зв'язку з відкриттям на стоянці середньовічних поховань²¹. Таким чином, хронологічна приналежність старосільської дитини потребує додаткової аргументації.

Загалом залишки щонайменше 11 індивідуумів викопної людини відомі в контексті середньопалеолітичних стоянок Криму. Можна припустити, що вісім з них можуть розглядатися як пов'язані зі свідомою поховальною практикою, а саме: знахідки з Кіїк-Коби, Заскельного VI²² та Старосілля. У свою чергу, сім з них асоційовані з індустріями, що вміщують двобічні знаряддя. Поховальний обряд є досить строкатим: є свідчення інгумації цілого тіла у різних позах, колективної (?) розчленованої (?) інгумації; в ямі; під насипом²³. Співвідношення дорослі: підлітки: діти становить 0:2:5. Слід підкреслити, що в усіх випадках знахідки кісток людини пов'язані з довготривалими поселеннями в печерних стоянках.

Житла та захисні конструкції

Концентрація значної кількості кісток, в основному мамонта, що була відкрита в Чокурчі I²⁴, іноді інтерпретується як захисна конструкція-житло²⁵. Планіграфічні особливості IV культурного шару Кіїк-Коби також розглядаються як свідчення існування спеціальної захисної конструкції²⁶.

Тип стоянок та сезон їх функціонування

Переважна більшість ак-кайських стоянок репрезентована печерними поселеннями, які розташовані неподалік від виходів кам'яної сировини та поруч із нині діючими річками або потічками. Розрізняються базові стоянки: Заскельне V та VI, Чокурча I та ін., тимчасові табори та стоянки (Пролом II, Аджі-Коба I та ін.), майстерні (біля с. Пролом, біля уроч. Сари-Кая) та, можливо пам'ятки типу kill-site (Червона Балка, Сари-Кая I). Усі відомі кіїк-кобинські стоянки являють собою базові табори в печерних сховищах і розташовані порівняно далеко від виходів високоякісної сировини. Старосільські стоянки свідчать про заселення почасті скельних сховищ, а почасті є стоянками під відкритим небом, але поблизу скель. Численні виходи сировини та джерела також не є віддаленими від цих стоянок. Можуть розрізнятися базові табори (Старосілля), короткочасові табори (ГАБО та ін.) та, можливо, майстерні.

Палеонтологічні дані дають змогу встановлювати «літній» сезон функціонування Пролому II²⁷. Цілорічне функціонування припускається для Чокурчі I та Кіїк-Коби²⁸. Велика кількість молочних зубів сайги в середньопалеолітичному шарі Аджі-Коба I також вказує на «літній» сезон та, додатково, на час експлуатації палеолітичними мисливцями угід'я яйл. Як непряма вказівка на сезон функціонування стоянки можуть бути залучені дані про кількість перепаленої кістки в культуромішуючих шарах. Взаємозв'язок між кількістю кісткового вугілля та сезоном стоянки підтверджується для пам'яточок, які не є сезонними²⁹. В цілому визначення типу стоянки (базова, тимчасова і таке подібне), які базуються на даних з групи так званих показників інтенсивності заселення, добре співвідносяться із згаданим сезоном існування стоянки. Так, наявні дані уможливлюють беззастережне припущення про резидентний спосіб експлуатації території носіями індустрійних традицій, які розглядаються в роботі.

Мисливська діяльність

Списки основних видів мегафауни є різними для стоянок різних індустрійних традицій. Ак-кайські та старосільські демонструють домінування степових видів. Напроти, кіїк-кобинський список вказує на певне зростання кількості лісових тварин. На наш погляд, існує певна залежність між частотою окремих видів мегафауни та типом індустрії. Стоянки старосільської традиції, як і розташовані у Південно-Західному Криму стоянки типового мустєє (кабазійська традиція) характеризуються переважанням *Asynus Hidruntinus*. Ак-кайська та кіїк-кобинська стоянки Східного Криму, навпаки репрезентують чітку орієнтацію на мамонта, коня, сайгу, велетенського оленя.

Дискусія та висновки

Як уже зазначалося, існує цілий ряд термінів, запропонованих для опису східноєвропейських комплексів з двобічним компонентом в наборі знарядь. Термін «Східний Мікок» видається найбільш прийнятним серед них, хоча вияв-

ляється занадто багатозначним, та охоплює фактично всі відомі східноєвропейські стоянки з двобічними знаряддями. Кримський середній палеоліт з двобічними знаряддями, поза всіх сумнівів, не є гомогенним. На сьогодні може бути прийнятым положення про існування і часткове співіснування трьох різних груп стоянок. Тривалий час найбільш типові стоянки з числа кожної кримської «двобічної» традиції вважалися міокоськими (порівняй: Кік-Коба, Старосілля, Заскельне). Зараз така інтерпретація виглядає дещо спрощеною. Як добре відомо, центральноєвропейські міокоські індустрії характеризуються обов'язковим використанням технології двобічної заготовки та стабільною типологічною композицією морфологічно різноманітних ножів з площинками, доповненими рубилами, двобічними гостроконечниками та скреблами, що входять до складу групи «faustkeilblätter», а іноді також листоподібними вістрями двобічної обробки. Виходячи з цієї закономірності, що простежується в центральноєвропейських комплексах, лише ті зі східноєвропейських стоянок можуть розглядатися як міокоські, що доставляють серії типових ножів з площинками. Такі ножі можуть розглядатися як «fossille directeur».

У Криму лише ак-кайська індустрія традиція може бути визначена як міокоська (або типова міокоська, за Ю. Г. Колосовим). Це визначення аргументується знахідками численних двобічних ножів, двобічних гостроконечників та скребел, поодиноких рубилоподібних знарядь. Щодо двох наступних варіацій кримського середнього палеоліту з двобічними знаряддями — кік-кобинської та старосільської — таке визначення навряд чи правомірне, оскільки ці індустріальні традиції практично не мають найбільш типових міокоських знарядь, а саме ножів з площинками. Водночас певний «міокоський нюанс» відчутий у наборах знарядь цих традицій, завдяки хоча б розвинутій технології двобічної заготовки та поодиноким, досить атиповим ножам (Кік-Коба), або листоподібним вістрям (Старосілля). Ці «некомплектно» міокоські або такі, що зазнали впливу міоку, індустрії можуть бути визначені як параміокоські (або атипові міокоські, за Ю. Г. Колосовим).

Природа міокоського «ньюансу» може бути результатом конвергентного розвитку або спричинятися безпосередніми впливами міоку. Південно-західна та, дуже ймовірно, вся південна частина Східної Європи, починаючи з останнього зледеніння, а можливо, з кінця еему, являє собою широку контактну зону між європейським міоком, балканським шарантом, левалуа-містє та місцевою підосновою. Індустріальні традиції, що виникали тут, характеризуються розвинутою технологією виготовлення двобічних знарядь, а їхні набори містять поодинокі та/або атипові біфаси-ножі, гостроконечники, скребла, іноді численні листоподібні вироби та розвинуті форми віщепових знарядь, включаючи лімаси та знаряддя з підтескою.

Ці традиції комбінують міокоські й шарантські риси й визначаються як параміокоські. Технологічна й типологічна варіабельність цих комплексів досить висока. Так, у самому Криму розрізняють два різновиди параміоку. Внаслідок меншої виразності міокоського «ньюансу» інвентар старосільської традиції може бути також класифікований як східний шарант, збагачений двобічними листоподібними вістрями³⁰. Водночас і в Криму, і на східноєвропейській рівнині є стоянки «справжнього» міоку. Вони особливо численні на півострові й представляють окрему південну територіальну провінцію в межах міокоського технокомплексу.

Примітки

¹ Gabori M. Les civilisations du Paleolithique moyen entre les Alpes et l'Oural.— Budapest, 1976.

² Hedges R. E. M., Housley R. A., Petitt P. B., Bronk Ramsay C., Van Klinken G. J. Radiocarbon dates from the Oxford AMS system: Archaeometry Datalist 21 // Archaeometry.— 1996.— 38 (1).—P. 181—207; Chabai V. P. Kabazi-II in the context of the Crimean Middle Palaeolithic // Préhistoire Européenne.— 1966.— 9.— P. 31—48; McKinney C., Rink J. The absolute Chronology of the Middle Palaeolithic of the Crimea // 61st Annual Meeting of the Society of American Archaeology.— New Orleans, 1996.

³ Степанчук В. М. Генезис та еволюція палеоліту Криму // Археологія.— 1996.— № 3.— С. 20—29.

⁴ Гричук В. П. История флоры и растительности Русской равнины в плейстоцене.— М.-Л., 1989; Палеогеография Европы за последние 100 тыс. лет. Атлас-монография.— М., 1989; Сидоренко Н. А., Мельничук И. В., Турло С. И. Развитие исследований и реконструкция антропогенных палеоландшафтов на Украине // Развитие географической науки в УССР.— К., 1990.— С. 50.

⁵ Дидух Я. Н. Растительный покров горного Крыма.— К., 1992.

⁶ Бибикова В. И., Белан Н. Г. Локальные варианты и группировки позднепалеолитического териокомплекса юго-восточной Европы // Бюллетень московского общества испытателей природы.— М., 1979.— № 4/3.— С. 3—14.

⁷ Рековец Л. И. Мелкие млекопитающие антропогена юга Восточной Европы.— К., 1994.

⁸ Baryshnikov G., Potapova O. Paleolithic birds of the Crimean peninsula, USSR // Nat. Hist. Mus. Los Angeles County.— 1992.— Sci. Ser.— № 36.— P. 293—305.

⁹ Гладилин В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы.— К., 1976; Колосов Ю. Г. Багатошарова мустъерська стоянка Заскельне V в Криму // Археологія.— 1971.— № 3.— С. 50—58; Степанчук В. Н. Киник-кобинская мустъерская культура.— Автореф. дис... канд. ист. наук.— Л., 1991; Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П. Ранний палеолит Крыма.— К., 1993.

¹⁰ Колосов Ю. Г. Мустъерские стоянки района Белогорска.— К., 1983; Колосов Ю. Г. Аккайская мустъерская культура.— К., 1986; Kolossov Yu. G. Les debuts du paleolithique en Crimée // L'A.— 1988.— № 92; Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н. Новая мустъерская стоянка в гроте Пролом II // Каменный век: памятники, методики, проблемы.— К., 1989.— С. 61—72; Эрнст Н. Л. Четвертичная стоянка в пещере у деревни Чокурча в Крыму // Труды II МКАИЧПЕ.— 1934.— № 5.— С. 184—206; Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П. Ранний палеолит Крыма.— К., 1993.

¹¹ Boeda E. Le debitage discoïde et le debitage Levallois reccurent centripete // BSPF.— 1993.— Vol. 90.— № 6.— P. 392—404.

¹² Колосов Ю. Г. Мустъерские стоянки района Белогорска.— К., 1983.— С. 139—140.

¹³ Колосов Ю. Г. Специфические типы орудий аккайской мустъерской культуры в Крыму // Орудия каменного века.— К., 1978.— С. 6—9; Колосов Ю. Г. Мустъерские стоянки района Белогорска.— К., 1983; Колосов Ю. Г. Аккайская мустъерская культура.— К., 1986.

¹⁴ Бонч-Осмоловский Г. А. Гrot Киник-Коба. Палеолит Крыма I.— М.-Л., 1940; Колосов Ю. Г. Новая мустъерская стоянка в гроте Пролом // ИПК.— 1979.— С. 157—171; Степанчук В. Н. Пролом I — мустъерская стоянка в Крыму // РА.— 1994.— № 3.— С. 142—156; Бадер О. Н., Бадер Н. О. Волчий Гrot, некоторые результаты его изучения // ИПК.— 1979.— С. 15—20.

¹⁵ Формозов А. А. Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите // МИА.— 1958.— 71; Формозов А. А. Мустъерская стоянка Кабази в Крыму // СА.— 1959.— 29—30.— С. 143—158; Чабай В. П. Ранний палеолит Юго-Западного Крыма. Автореф. дис... канд. ист. наук.— К., 1992; Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П. Ранний палеолит Крыма.— К., 1993; Крайнов Д. А. Бахчисарайская мустъерская стоянка // ИПК.— 1979.— С. 106—133; Stepanchuk V. N. Le Moustierien Charentien a pieces foliacees de GABO, Sud-Ouest, de la Crimée, Ukraine // PALEO.— 1996.— 8.— P. 225—241; Неопубліковані матеріали в Народному археологічному музеї (Сімферополь).

¹⁶ Колосов Ю. Г. Аккайская мустъерская культура.— К., 1986; Stepanchuk V. N. Prolom II a Middle Paleolithic Cave Site in the Eastern Crimea with Non-Utilitarian Bone Artefacts // PPS.— 1993.— Р. 17—37.

¹⁷ Бонч-Осмоловский Г. А. Гrot Киник-Коба. Палеолит Крыма I.— М.-Л., 1940; Смирнов Ю. А. К вопросу о стратиграфической позиции детского погребения Киник-Коба-2 // КСИА.— 1987.— 189.— С. 17—20; Смирнов Ю. А. Мустъерские погребения Евразии.— М., 1991; Алексин В. А. Особенности погребального обряда эпохи мустье (по материалам захоронений Крыма) // АВ.— 1993.— С. 157—168; Ulcek E. Remains of an Neanderthal child from the Kik-Koba in the Crimea // Anthropologia.— 1976.— 22.— P. 293—300.

¹⁸ Якимов В. П., Харитонов В. М. К проблеме крымских неандертальцев // ИПК.— 1979.— С. 56—66; Данилова Е. И. Затычная кость неандертальца из траншеи Заскальная V возле Ак-Кая // ИПК.— 1979.— С. 76—84; Данилова Е. И. Антропологическая характеристика остатков неандертальского ребенка из слоя III мустерьерской стоянки Заскальная VI (Крым) // Вопросы антропологии.— 1983.— С. 71; Vlcek E. Remains of a neanderthal child from the Kik-Koba in the Crimea // Anthropologica.— 1976.— 22.— P. 293—300.

¹⁹ Формозов А. А. Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите // МИА.— 1958.— 71; Алексеев В. П. Человек. Эволюция и таксономия.— М., 1985; Смирнов Ю. А. Мустерьерские погребения Евразии.— М., 1991 та ін.

²⁰ Klein R. G. The Mousterian of European Russia // PPS.— 1969.— 35.— P. 77—111.

²¹ Маркс Э. Э., Демиденко Ю. Э., Усик В. И. Новые раскопки в Староселье в 1993 г. // АА.— 1994.— 3.— С. 121—133.

²² Колосов Ю. Г. Погребения неандертальцев на стоянке Заскальная VI в Крыму // Труды симпозиума религиозные представления в первобытном обществе.— М., 1987.

²³ Бонч-Осмоловский Г. А. Гrot Кики-Коба. Палеолит Крыма I.— М.-Л., 1940; Формозов А. А. Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите // МИА.— 1958.— 71; Колосов Ю. Г. Мустерьерские стоянки района Белогорска.— К., 1983; Колосов Ю. Г. Погребения неандертальцев на стоянке Заскальная VI в Крыму // Труды симпозиума религиозные представления в первобытном обществе.— М., 1987; Смирнов Ю. А. Мустерьерские погребения Евразии.— М., 1991.

²⁴ Эрнст Н. Л. Четвертичная стоянка в пещере у деревни Чокурча в Крыму // Труды II МКАИЧПЕ.— 1934.— 5.— С. 184—206.

²⁵ Рогачев А. Н. Палеолитические жилища и поселения в Восточной Европе.— М., 1964; Черныш А. П. Ранний и средний палеолит Приднестровья // ТКИЧП.— 1965.— 25; Любин В. П. Нижний палеолит // МИА.— 1970.— 166.— С. 19—42.

²⁶ Любин В. П. О вероятности искусственных сооружений в гроте Кики-Коба // СА.— 1969.— 2.— С. 244—246.

²⁷ Baryshnikov G., Kasparov A., Tikhonov A. Les chasses paleolithiques a la saiga en Crimée // L'A.— 1994.— 98.— P. 454—471.

²⁸ Барышников Г. Ф., Каспаров А. К., Тихонов А. Н. Сайга палеолита Крыма // Труды ЗИН.— 1990.— 212.— С. 3—48.

²⁹ Степанчук В. Н. Хозяйственно-культурные различия в среднем палеолите Крыма // Археологический альманах.— Донецк, 1996.— № 56.

³⁰ Stepanchuk V. N. Le Mousterien Charentien a pieces foliacees de GABO, Sud-Ouest de la Crimée, Ukraine // PALEO.— 1996.— 8.— P. 225—241.

Ю. Г. Колосов, В. Н. Степанчук

ПАМЯТНИКИ С ДВУСТОРОННИМИ ОРУДИЯМИ В СРЕДНЕМ ПАЛЕОЛИТЕ КРЫМА: ОБЗОР И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ДАННЫХ

Стоянки с двусторонними орудиями широко представлены на территории Восточной Европы и особенно в Крыму. Естественно-научные данные и датировки свидетельствуют, что крымские стоянки охватывают хронологический интервал, по меньшей мере, от Амерфорта до конца интерплигацияла. Палеографическая ситуация не изменялась существенно в этот период: преобладали степные ландшафты.

Археологические данные указывают на существование трех групп памятников с двусторонними орудиями: ак-кайской, кики-кобинской и старосельской, отличающихся технологически и типологически. Рассматриваемые памятники предоставляют выразительные изделия из кости, свидетельства погребальной деятельности и защитных конструкций, характеризуются развитой системой эксплуатации территории и указаниями на специализацию охотничей деятельности.

Анализ технологий и типологии каменных инвентарей позволяет сделать вывод о наличии в Крыму двух разновидностей памятников среднего палеолита с двусторонними орудиями. Первая из них имеет аналоги в материалах Центральноевропейского микока, а вторая сочетает, наряду с микокскими, также характерные признаки шаранта и леваллуа-мустье Юго-Восточной Европы.

Yu. G. Kolosov, V. N. Stepanchuk

ASSEMBLAGES WITH BIFACIAL TOOLS IN THE MIDDLE PALEOLITHIC OF THE CRIMEA: DATA REVIEW AND INTERPRETATION

Sites with bifacial tools are well represented in the territory of Eastern Europe and especially in the Crimea. Data of natural sciences and absolute dates show that Crimea sites embrace the chronological span from, at least, Amersfort up to the end of the Interpleniglacial. The paleogeographical situation endured no crucial changes during that period, steppe landscapes were predominant.

Archaeological records show existence of three groups of sites with bifacial tools: Ak-Kaya, Kiik-Koba and Staroselie. Assemblages in question provide evidence of developed bone processing, funeral and building activities. They are characterized by a complicate mode of land use and signs of hunting activity specialization.

The analysis of technology and typology of lithic assemblages permits suggesting existence of two kinds of the Crimean Middle Paleolithic with bifacial tools. The first of them has analogies with materials of the Central European Micoquian, while the second combines Micoquian features in parallel with the typical signs of Charentian and Levallois-Mousterian of South-Eastern Europe.

ВАРИАБЕЛЬНОСТЬ СРЕДНЕГО И РАННЕЙ ПОРЫ ПОЗДНЕГО ПАЛЕОЛИТА КРЫМА (предварительные итоги международного археологического проекта)

В. П. Чабай, Э. Э. Маркс, М. Отт

Основным достижением международного археологического проекта является разработка концепции вариабельности среднего и ранней поры позднего палеолита Крыма. В настоящее время различаются четыре формы вариабельности: хронологическая, технологическая, типологическая и функциональная.

Исследования последних пяти лет (1993—1997), проведенные в рамках совместного украино-американо-бельгийского проекта «Средний палеолит Крыма», явились логическим продолжением более чем столетних работ по изучению палеолита полуострова. За это время усилиями многих поколений археологов был накоплен огромный фактический материал, произведены культурное и хронологическое подразделения индустрий и памятников, поставлен и решен ряд проблем историко-теоретического уровня. Вместе с тем в последние десятилетия стало очевидным, что дальнейшее развитие знаний о палеолите Крыма невозможно без решения целого ряда проблем, как фактологического, так и интерпретационного уровней. Важнейшими из них являются проблемы абсолютной хронологии, интерпретации геологических процессов накопления отложений стоя-

нок, а также археозоологических, микрофаунистических, малакофаунистических и палинологических исследований, научного обоснования типологического разнообразия палеолитических индустрий. Иными словами, отличительная особенность данного этапа палеолитических исследований в Крыму состоит в постановке и попытке решения проблемы многообразия проявлений вариабельности естественных и антропогенных процессов на территории полуострова.

Как наиболее перспективные с точки зрения установления форм вариабельности были выбраны следующие палеолитические памятники: Кабази-II, Кабази-V, Староселье, Сюрень I и Буран-Кая III (нижняя пачка отложений). Этот выбор не случаен. Так, предыдущими исследованиями установлено, что в 13-метровой пачке отложений Кабази-II содержится около 30 разновременных и разнокультурных археологических горизонтов, содержащих индустрии раннего, развитого и финального мустье. Среднепалеолитическая индустрия Староселья непосредственно связывалась с *Homo sapiens*¹. В это же время в стратиграфической колонке Кабази-V обнаружено наибольшее количество археологических горизонтов со старосельскими индустриями². В нижнем слое Сюрень-I наряду с ориньякским технокомплексом был выявлен выразительный среднепалеолитический орудийный набор³, близкий старосельскому. Недавно открытая А. А. Яневичем многослойная стоянка Буран-Кая-III предоставила редкую возможность изучения средне- и позднепалеолитических индустрий, находящихся в непосредственном стратиграфическом контакте. Таким образом, исходя из такого подбора памятников, основные усилия участников проекта были сосредоточены на изучении вариабельности среднего и ранней поры позднего палеолита Крыма.

Комплексные пятилетние исследования позволили разработать качественно новую концепцию вариабельности среднего и начала позднего палеолита Крыма. Ныне различаются четыре формы вариабельности: хронологическая, технологическая, типологическая и функциональная⁴.

Стратиграфия и хронология индустрий

Геологическая характеристика отложений, изучаемых в рамках проекта памятников, достаточно подробно описана в ряде работ⁵. С археологической точки зрения, в отложениях Сюрень I, Буран-Кая III, Кабази II и Староселья выявлены существенно различающиеся индустрии. Два типа ориньяка обнаружены в слоях F (средний слой, по Е. А. Векиловой), G, H (слой G коррелируется с нижним слоем, по Е. А. Векиловой⁶) Сюрень I (рис. 1). Причем оба типа относятся к варианту Кремс-Дюфур⁷. В стратиграфической колонке Кабази II (рис. 2) 15 горизонтов западнокрымской индустрии II культурного слоя и верхней части слоя II A перекрывают восемь горизонтов с двусторонними орудиями слоя II A (нижняя пачка), которые в свою очередь расположены над пятью горизонтами с акайской индустрией III культурного слоя⁸. Причем III культурный слой Кабази II обнаружен в верхней части седиментов, залегающих непосредственно над интерглациальными отложениями. Третий культурный слой Староселья (рис. 2), представленный одноименной индустрией, расположен между старосельскими комплексами 1, 2 и 4 культурных слоев⁹. В Буран-Кая III (рис. 1) под слоем В с кики-кобинской индустрией залегает слой С с позднепалеолитической индустрией «селецкоидного» облика¹⁰. Не исключено также, что нижние слои D и E, кремневые комплексы которых представлены незначительным количеством находок, также содержат позднепалеолитические индустрии.

Несмотря на то что за последние годы было получено более 80 абсолютных дат для памятников среднего и ранней поры позднего палеолита Крыма, программа датирования еще далека от своего завершения. Для датировки образцов использовались три метода: AMS, U-series и ESR (табл. 1). Каждый из указанных методов датировки обладает разными разрешающими способностями и степенью разработанности. Наименьший хронологический диапазон характерен для радиокарбоновых дат. В то же время радиокарбоновые методы датирования являются наиболее разработанными. U-series и ESR методы датировок теоретически не имеют хронологических ограничений. Однако разработанность методик применения указанных методов к разным по исходному материалу образцам оставляет желать лучшего, как, впрочем, и использование данных методов в хронологическом интервале от 20 до 30 тыс. лет назад¹¹. Более

того, корреляция данных AMS, U-series и ESR методов достаточно проблематична, хотя и возможна.

AMS даты по образцам костей из ориньякских слоев Сюрени I указывают на хронологический интервал 28000—30000 лет назад (табл. 1). При этом необходимо отметить некоторую несогласованность полученных дат и последовательности залегания культурных слоев Сюрени I. Очевидно, что, исходя из стратиграфии стоянки и наличия ориньякских слоев над и под культурными слоями F и G (рис. 1), хронологический интервал 28000—30000 лет назад не отражает как наиболее ранних, так и наиболее поздних проявлений ориньякского технокомплекса Сюрени I.

Две наиболее поздние даты для киик-кобинского слоя В1 Буран-Кан-III практически тождественны с сюреньскими датировками (табл. 1). Еще две AMS даты для того же слоя, полученные по образцам костей из раскопок М. Ямады и А. А. Яневича, более близки датировкам слоя С с восточноселетской индустрией. Не исключено, что во время полевых исследований материалы этих двух слоев были смешаны. Образцом для даты OxA-6869 послужило костяное изделие — рукоять (?), характерное для данного восточноселетского комплекса. Наиболее ранняя AMS дата (OxA-6868) для слоя С предполагает возможность удревнения восточноселетской индустрии до 35000—38000 лет назад. Так или иначе, ни одна из дат для слоев В и С не противоречит последовательности залегания культурных слоев на стоянке (табл. 1).

Также несколько дат, согласующихся с наиболее поздними проявлениями среднего иалеолита и ранней поры позднепалеолитическими комплексами, были получены для ряда горизонтов II культурного слоя Кабази II. Кремневые комплексы II культурного слоя относятся к западнокрымской индустрии. Причем, исходя из ESR, LU датировок для II/1A горизонта, можно предположить два хронологических интервала его бытования: $28000/29000 \pm 2000$ или 38000 ± 3000 лет тому назад. U-series дата 32100 ± 6500 для того же горизонта допускает обе трактовки (табл. 1). Подтверждением первой может послужить AMS дата (OxA-4770) для горизонта II/1, который непосредственно залегает под горизонтом II/1A. AMS и ESR, LU датировки для горизонтов II/2, II/4, II/5 и II/7B плохо коррелируются как между собой, так и с последовательностью залегания данных горизонтов (табл. 1). Анализ этих дат привел Дж. Ринка к выводу о том, что в целом отложения стоянки, включающие материалы II/1—II/5 горизонтов датируются в пределах от 30000 до 35000 лет назад¹². Указанные хронологические пределы II/1—II/5 горизонтов подтверждают правильность первой трактовки времени отложения горизонта II/1A, то есть $28000/29000 \pm 2000$ лет назад. Если эти временные интервалы для горизонтов II/1A и II/1—II/5 еще можно признать приемлемыми, то разброс U-series и ESR, LU дат для горизонта II/8, стратиграфически самого раннего во II культурном слое, позволяет только предполагать его хронологические рамки. По мнению Дж. Ринка, горизонт II/8 можно датировать не древнее 45000 лет назад, что не противоречит предложению К. МакКинни, основанному только на анализе U-series дат, в соответствии с которым вся начка горизонтов II культурного слоя отложилась в интервале 39800 ± 5000 лет назад¹³. Заметим, что, данное предположение может удревнить верхний горизонт (II/1A) этого же слоя. Если эти предположения верны, то U-series дата 41100 ± 2000 для горизонта III/2 третьего культурного слоя, отделенного от низов II культурного слоя полутораметровой пачкой отложений, является неверной. Оставшиеся U-series датировки для горизонта III/2 демонстрируют существенный разброс, составляющий не менее 60 тысяч лет (табл. 1). Более компактны ESR, LU даты для ак-кайских комплексов III/2 и III/3 горизонтов III культурного слоя, которые к тому же соотносятся с некоторыми U-series датировками (табл. 1). При этом Дж. Ринк указывает, что в зависимости от выбранных систем расчетов этих дат возможны две взаимоисключающие, но равновероятные трактовки. Первая предполагает, что материалы III культурного слоя отложились в интервале 53000 ± 4000 , вторая — 70000 ± 5000 лет назад¹⁴. Принимая во внимание, что литологический слой, в верхах которого обнаружены материалы III культурного слоя, залегает непосредственно над интерглиациальными отложениями, необходимо признать

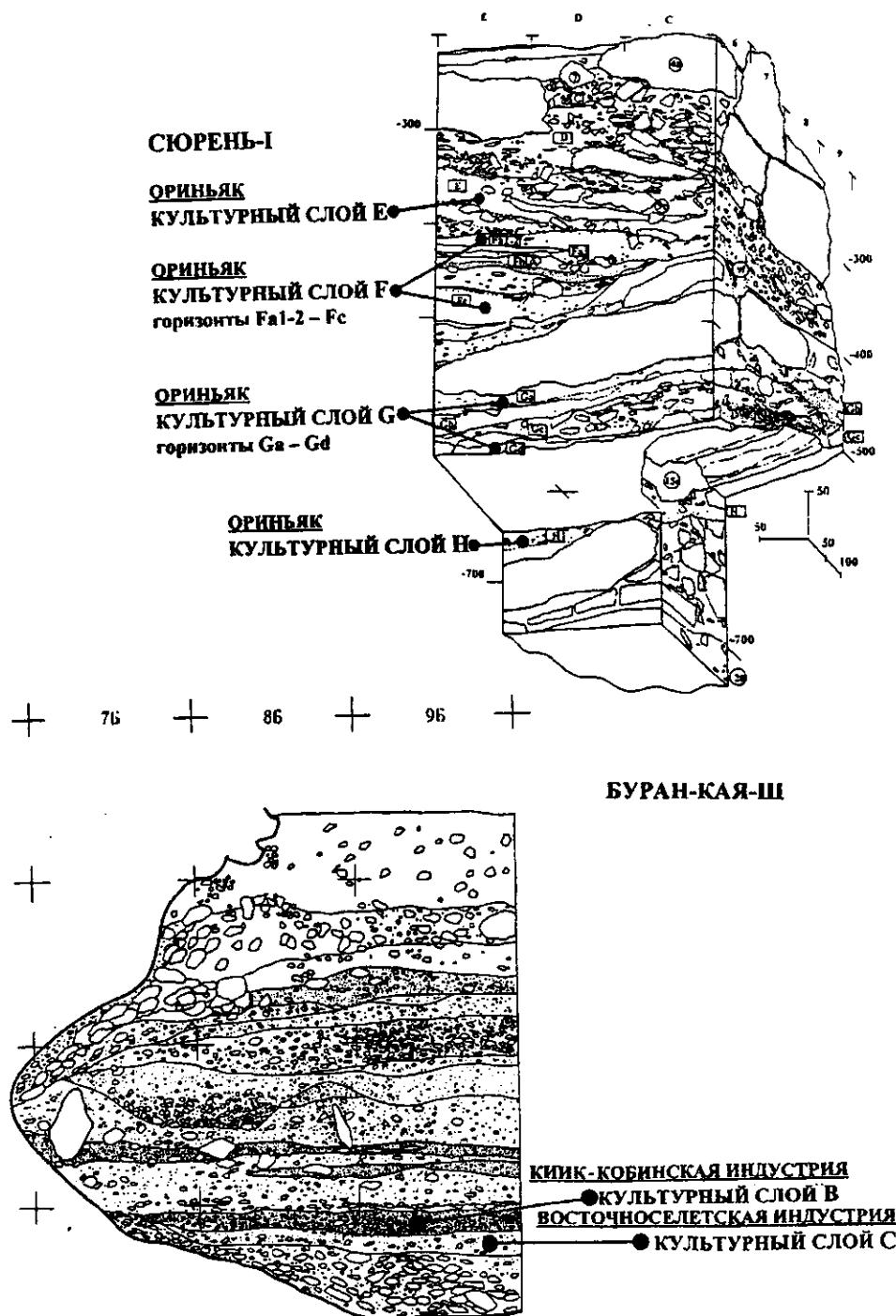

Рис. 1. Последовательность залегания индустрий в отложениях гротов Сюрень-І и Буран-Кая-ІІІ.

большую вероятность второго сценария датировки. Но даже в этом случае дата 70000 ± 5000 лет назад является предельно поздней из возможно допустимых.

Также несколько вероятных сценариев допускаются и для трактовки про-датированных образцов из Староселья, где 1, 2 и 4 культурный слои содержат старосельскую индустрию (рис. 2). Кремневый комплекс 3 культурного слоя значительно отличается в технико-типологическом плане от традиционно выде-ляемых в Крыму среднепалеолитических индустрий. Усредненный результат по

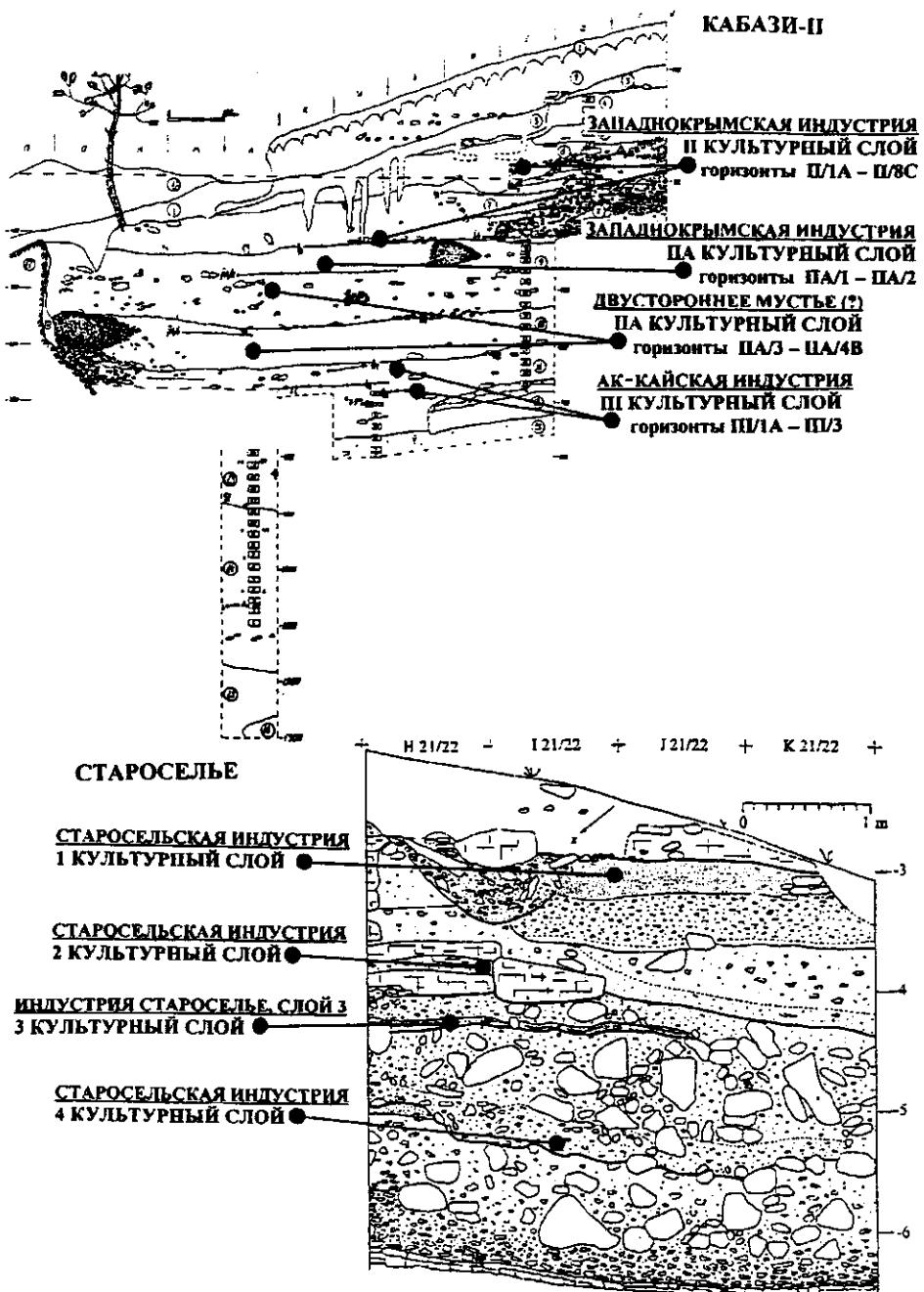

Рис. 2. Последовательность залегания индустрий в отложениях стоянок Кабази-II и Староселье.

ESR, LU образцам для 1 культурного слоя составляет 31000 ± 3000 лет назад¹⁵, что значительно позже возраста, определенного AMS методом, для образцов из того же слоя (табл. 1). Учитывая возможные варианты перерасчетов данных ESR анализа и их соотношений с AMS датировками, Дж.Ринк полагает, что 1 слой Староселья датируется 41200 ± 3600 лет назад¹⁶. Второй культурный слой Староселья продатирован лишь методом U-series. Результаты, полученные по двум образцам, нельзя признать успешными (табл. 1). По мнению МакКинни, данные даты при сравнении с неопубликованными результатами ESR, LU ана-

лиза указывают лишь на то, что возраст 2 слоя Староселья около 45 тыс. лет назад¹⁷. Также около 45 тыс. лет назад по методу U-series датируется и 3 культурный слой Староселья (табл. 1). Единственная для этого слоя U-series дата коррелируется с четырьмя наиболее ранними из семи полученных для этого же слоя ESR, LU датировками (табл. 1). Дж. Ринк считает, что 3 культурный слой ESR, LU методом может датироваться в пределах от 38 до 50 тыс. лет назад. Исходя из такой трактовки возраста 3 культурного слоя и принимая во внимание нижеизложенные ESR, LU даты (не противоречащие вышеизложенным), для 4 культурного слоя и пачки седиментов под ним предлагается достаточно широкий хронологический диапазон — от 42 до 62 тыс. лет назад¹⁸.

U-series и ESR, LU даты для III/1 и III/1A горизонтов Кабази-V, содержащих старосельские кремневые комплексы, образуют два различных хронологических интервала — около 30 тыс. лет и 50—60 тыс. лет, разделенные, по меньшей мере, периодом в 20 тыс. лет (табл. 1). Еще по одному образцу из слоя III/1 U-series методом была получена дата 350000 лет назад. При этом оба горизонта находятся в непосредственном стратиграфическом контакте и происходят из одного литологического слоя. По мнению К. МакКинни, усредненное содержание U243/Th232 для образцов слоя III/1 предполагает дату 73300 ± 6000 лет назад¹⁹. Эта дата ближе к более древнему интервалу, предложеному для горизонтов III/1 и III/1A на основании ESR, LU анализа.

Также два хронологических интервала отмечены для ESR, LU дат для II/1B горизонта ГАБО (табл. 1). Даты для I/1 и I/2 горизонтов мало что значат, так как происходят из переотложенных седиментов. Вместе с тем, они могут быть использованы как косвенное подтверждение древности II/1 горизонта. Вне зависимости от того, какая из двух дат будет принята, кремневый комплекс II/1 горизонта может стать древнейшим проявлением старосельской индустрии. Однако подробный технико-типологический анализ кремневого комплекса II/1 горизонта еще не проведен. Похоже, что верной является более древняя дата. Подтверждением тому может послужить положение седиментов, включающих II/1 горизонт. Данная пачка седиментов приурочена к верхней части отложений интерглациональной террасы.

ESR, LU и AMS даты для Заскальной-V и Заскальной-VI, соответственно, не подтверждены другими методами датирования для каждой из этих стоянок (табл. 1). Как в первом, так и во втором случаях новые даты противоречат ранее полученным методом C-14 датировкам²⁰, а также последовательности залегания продатированных слоев. Вместе с тем не представляется возможным полностью их проигнорировать. Как показывает опыт исследования хронологии Староселья и Буран-Кай-II, существование микрокских индустрий в хронологическом интервале 30—40 тыс. лет назад вполне реально.

Использование разных методов датирования обычно приводит к вполне предсказуемому результату — появлению различных, зачастую плохо коррелирующихся между собой, хронологических шкал (табл. 2). Однако уже сейчас возможен ряд обнадеживающих выводов методического и прикладного значений. К методическим относятся следующие выводы: во-первых, корреляция AMS, U-series и ESR, LU датировок для хронологического интервала 26—40 тыс. назад достаточно перспективна²¹; во-вторых, для более древнего периода U-series и ESR, LU датировки нуждаются в уточнении, как собственно этими же методами, так и с помощью данных геологии, палинологии, а также результатов изучения микро- и малакофауны.

Корреляция AMS, U-series и ESR, LU шкал для ак-кайских, киик-кобинских, старосельских, западнокрымских, восточноселетских и ориньякских индустрий (табл. 2) продемонстрировала следующие особенности хронологии среднего и ранней поры позднего палеолита:

1. U-series и ESR, LU хронологические шкалы достаточно близки. Большая временная протяженность ак-кайских и старосельских индустрий в ESR, LU хронологической шкале объясняется разным количеством продатированных объектов. То есть, если ESR, LU анализ использовался для Заскальной-V и ГАБО, горизонт II/1, то U-series метод не использовался для датировки этих памятников. Практически такими же причинами объясняется «укороченность» AMS хронологической шкалы (табл. 2). Исходя из разрешающих возможностей

радиокарбонового метода, как правило, для AMS датирования отбирались образцы из верхних пачек среднепалеолитических памятников.

2. Наиболее древние даты получены для ак-кайских и старосельских индустрий или, иными словами, для комплексов крымской микокской традиции. Вместе с тем в настоящее время нет никаких оснований считать, что даты 70/90 тыс. лет назад реально отражают древнейший период среднего палеолита Крыма. Проблема древнейших средне- и раннепалеолитических индустрий в первую очередь связана с характером отложений крымских палеолитических памятников. Только в Кабази II существует реальная возможность изучения интерглациональных, а возможно и более древних отложений. То есть, во всех остальных памятниках представлены лишь гляциальные и более поздние отложения.

3. Верхний хронологический рубеж крымской микокской традиции (табл. 2) определяется рядом AMS и ESR, LU дат для ак-кайских индустрий Заскальной-V и Заскальной-VI, а также для киик-кобинского комплекса Буран-Кай-III, слой В. К тому же, столь позднее хронологическое положение — около 30 тыс. лет назад — для крымского микока тесно связано с определением времени бытования на территории полуострова позднепалеолитической восточноселецкой индустрии. Главное подтверждение позднего возраста микокских индустрий было обнаружено в стратиграфии отложений Буран-Кай-III, где «селецкая» позднепалеолитическая индустрия слоя С подстилает киик-кобинский комплекс слоя В (рис. 1). Ряд AMS дат для слоев В и С указывают на то, что киик-кобинская индустрия «доживает», по крайней мере, до 30 тыс. лет назад (табл. 1). Предложенные AMS хронологические рамки 38—31 тыс. лет (с большей вероятностью — около 32 тыс.) для «селецкой» позднепалеолитического комплекса вполне соответствуют традиционным представлениям о хронологии такого рода индустрий. В такой ситуации, вышезаписанному киик-кобинскому слою не остается ничего иного, чем датироваться более поздним временем, то есть «дожить» хотя бы до 30 тыс. лет назад. Таким образом, вполне понятный скептицизм по поводу столь позднего хронологического положения микокских индустрий можно считать необоснованным.

4. Не вызывает сомнений, что 30-тысячный рубеж был не только достигнут, но и преодолен индустриями западнокрымской традиции (табл. 1, 2). Проблема раннего рубежа западнокрымских памятников связана с крайне «расплывчатыми» U-series датами для одного из ранних комплексов — Кабази-II, горизонт II/8 и полным отсутствием каких-либо дат для наиболее ранних комплексов — Кабази-II, горизонт IIА/2. Исходя из выше- и нижележащих U-series и ESR, LU дат, представляется возможным предположить, что наиболее ранние западнокрымские комплексы датируются около 50 тыс. лет назад.

5. Хронологическое положение ориньякских индустрий — 30—28 тыс. лет назад определяются AMS датами для Сюрени-I, слои F и G. Однако данный временной отрезок не определяет ни верхнего, ни нижнего хронологического рубежей ориньякских комплексов в Крыму, так как верхние и нижние ориньякские слои Сюрени-I еще не продатированы.

6. Таким образом, на основании стратиграфии и хронологии стоянок Сюрени-I, Буран-Кай-III, Кабази-II, Кабази-V, Староселье, ГАБО, Заскальная-V и Заскальная-VI можно заключить, что в постинтерглациональное время на протяжении не менее 30 тыс. лет (от 90/80 до 50 тыс. лет назад) на территории Крыма бытовали лишь индустрии микокской традиции (табл. 2). Приблизительно с 50 тыс. лет назад сосуществуют индустрии крымской микокской и западнокрымской традиций. В хронологическом интервале приблизительно от 36 до 27 тыс. лет назад среднепалеолитические микокская и западнокрымская традиции сосуществуют с позднепалеолитическими ориньякскими и «селецкими» комплексами (табл. 2).

Технологическая вариабельность

Средний палеолит и ранняя пора позднего палеолита в Крыму представлены четырьмя технологически различными традициями: ориньякской, восточноселецкой, крымской микокской и западнокрымской.

Ранний поздний палеолит. Технология ориньякских индустрий Сюрени-I основана, главным образом, на производстве пластинок и микропластинок, зачастую снимаемых с каренойдных изделий (рис. 3, I—II)²². Производство плас-

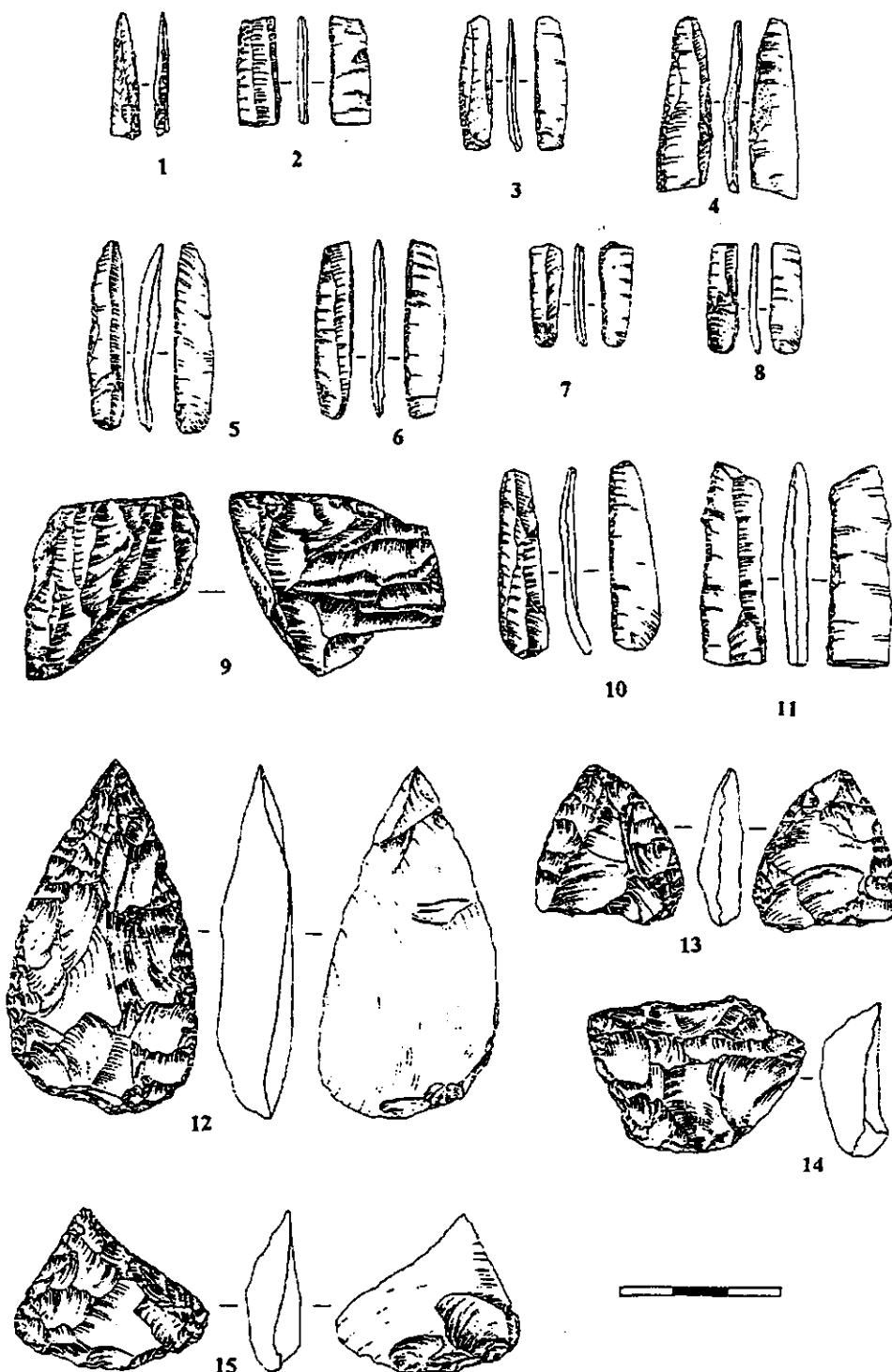

Рис. 3. Ориньякская индустрия. Сюрень-І, слой G, горизонты Gc1—Gc2 (1—4, 9—10, 12—14) и Gd (5—8, 11, 15). Острые Kretz на микропластиинке (1); альтернативно ретушированные пластиинки Dufour (2, 4, 5, 6, 10, 11); альтернативно ретушированные микропластиинки pseudo-Dufour (8); кареноидный нуклеус типа Сюрень (9); подлавролистый остроконечник (12); двустороннее подтреугольное острье (13); полу-трапециевидное скребло (14); подтреугольный базальноутонченный остроконечник (15).

тин играло подчиненную роль. В горизонтах культурных слоев G и H для изготовления орудий использовалась техника двусторонней обработки. Причем такая обработка производилась в плоско-выпуклой манере, характерной для микокской традиции (рис. 3, 13).

В отношении кремнеобработки, применявшейся в восточноселянской индустрии Буран-Кай-III, в настоящее время представляется возможным говорить только о использовании двусторонней техники изготовления орудий²³. Продукты нуклеусного расщепления не представлены вовсе. В отличие от микокских индустрий в слое С Буран-Кай III использовалась двояковыпуклая манера изготовления двусторонних орудий, что позволяло получать тонкие и линзовидные в сечении «бифасы» (рис. 4, 1). Скорее всего для изготовления этих двусторонних орудий использовался мягкий отбойник в сочетании с абразивной обработкой лезвий. Практически сходная технология изготовления двусторонних орудий описана для костенковско-стрелецкой культуры²⁴.

Средний палеолит. Кремнеобработка индустрий, составляющих микокскую традицию, основана на двусторонней технологии производства орудий²⁵. Причем в ак-кайских, кики-кобинских и старосельских индустриях применялась исключительно плоско-выпуклая техника обработки (рис. 7, 1, 4, 5, 10; 8, 1—4). В целом использование нуклеусного расщепления играло подчиненную роль. Приблизительно в равной степени представлены радиальные и параллельные нуклеусы. При расщеплении последних практически не использовались вспомогательные площадки. Параллельные нуклеусы с объемной рабочей поверхностью отсутствуют.

В западнокрымской индустрии двусторонняя технология не представлена вовсе, как, впрочем, и собственно двусторонние орудия²⁶. Для западнокрымских индустрий характерны леваллуазские черепаховидные, продольные и бипротодольные с латеральными вспомогательными площадками нуклеусы, а также результаты их расщепления — леваллуазские (рис. 5, 4—6, 9) и *debordante* сколы, пластины и отщепы с параллельными огранками (рис. 5, 1—3, 7, 8). На раннем этапе развития западнокрымских индустрий использовались все перечисленные нуклеусы, тогда как на позднем — лишь исключительно параллельные нуклеусы, зачастую в объемной модификации²⁷.

Еще одно оригинальное технологическое явление обнаружено в 3 слое Староселья²⁸. Полностью отсутствуют какие-либо свидетельства двусторонней обработки, как, впрочем, не представлены и нуклеусы со вспомогательными площадками. Нуклеусное расщепление основано на параллельных ядрах, которые расщеплялись при помощи твердого отбойника. Такая техника расщепления давала вполне предсказуемый результат — массивные укороченные отщепы, зачастую с петлевидными изломами в дистальных частях (рис. 6, 2, 8). Выделение индустрии 3 культурного слоя Староселья на уровне традиции в кремнеобработке среднего палеолита Крыма вряд ли имеет смысла. Не исключено, что объяснение технологической особенности данной индустрии следует искать в качественных и количественных характеристиках исходного сырья²⁹.

Типологическая вариабельность

Известно восемь типологически различных индустрий, существовавших в среднем и начале позднего палеолита в Крыму. Три из них относятся к позднему и пять к среднему палеолиту.

Ранний поздний палеолит. Ориньякский комплекс Сюрени-I представлен двумя типами индустрий варианта Кремс-Дюфур³⁰. Наиболее ранний связан с материалами пяти горизонтов культурных слоев H и G. В типологическом плане индустрия Сюрени-I, H—G характеризуется преобладанием пластинок и микропластинок Dufour (рис. 3, 2—7, 10, 11) и pseudo-Dufour (рис. 3, 8) — 50—60% всего орудийного набора. Единичными экземплярами представлены острия Krems (рис. 3, 1). Достаточно многочисленны сколы с ретушью (до 20%). Количество скребков, резцов и среднепалеолитических типов варьирует от 2 до 12%. Типологическая структура скребков определяется ориньякскими типами, среди которых выделяются скребки с плечиком и каренойдные формы. Среди резцов преобладают угловые и срединные на пластинах. Среднепалеолитические изделия представлены односторонними и двусторонними орудиями. Среди односторонних ведущее положение занимают остроконечники (рис. 3, 12, 15) и косо-

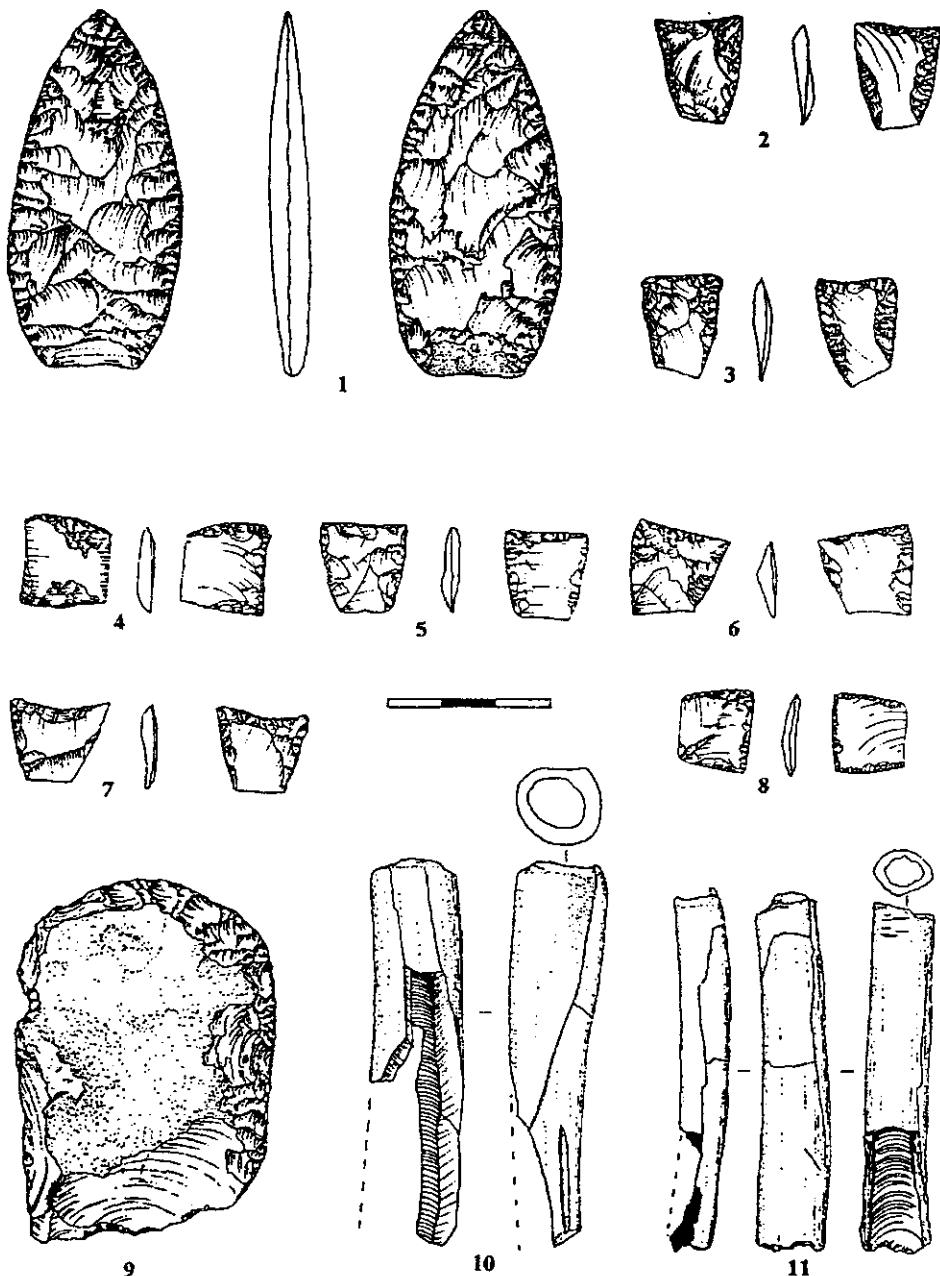

Рис. 4. Восточноселиетская индустрия. Буран-Кая-III, слой С (1—11). Двустороннее листовидное острье (1); двусторонне ретушированные трапеции (2—8); концевой скребок на билатерально ретушированном отщепе (9); костяные изделия (10, 11).

угольные скребла (рис. 3, 14). Двусторонние орудия представлены скреблами и остройями, изготовленными в плоско-выпуклой манере (рис. 3, 13).

Кремневый комплекс четырех горизонтов слоя F Сюрени-I отличается от предыдущих прежде всего отсутствием среднепалеолитических форм. Также в кремневом комплексе Сюрени-I, F отсутствуют остирия Krems. Еще одно отличие заключается в том, что практически все lamelles Dufour и pseudo-Dufour изготовлены на микропластинках. Ретушированные пластиинки представлены единичными изделиями. В то же время отмечается появление микропластинок с притупленной спинкой. Типологическая структура скребков и резцов почти не изменилась. Соотношение основных классов орудий, если не принимать во вни-

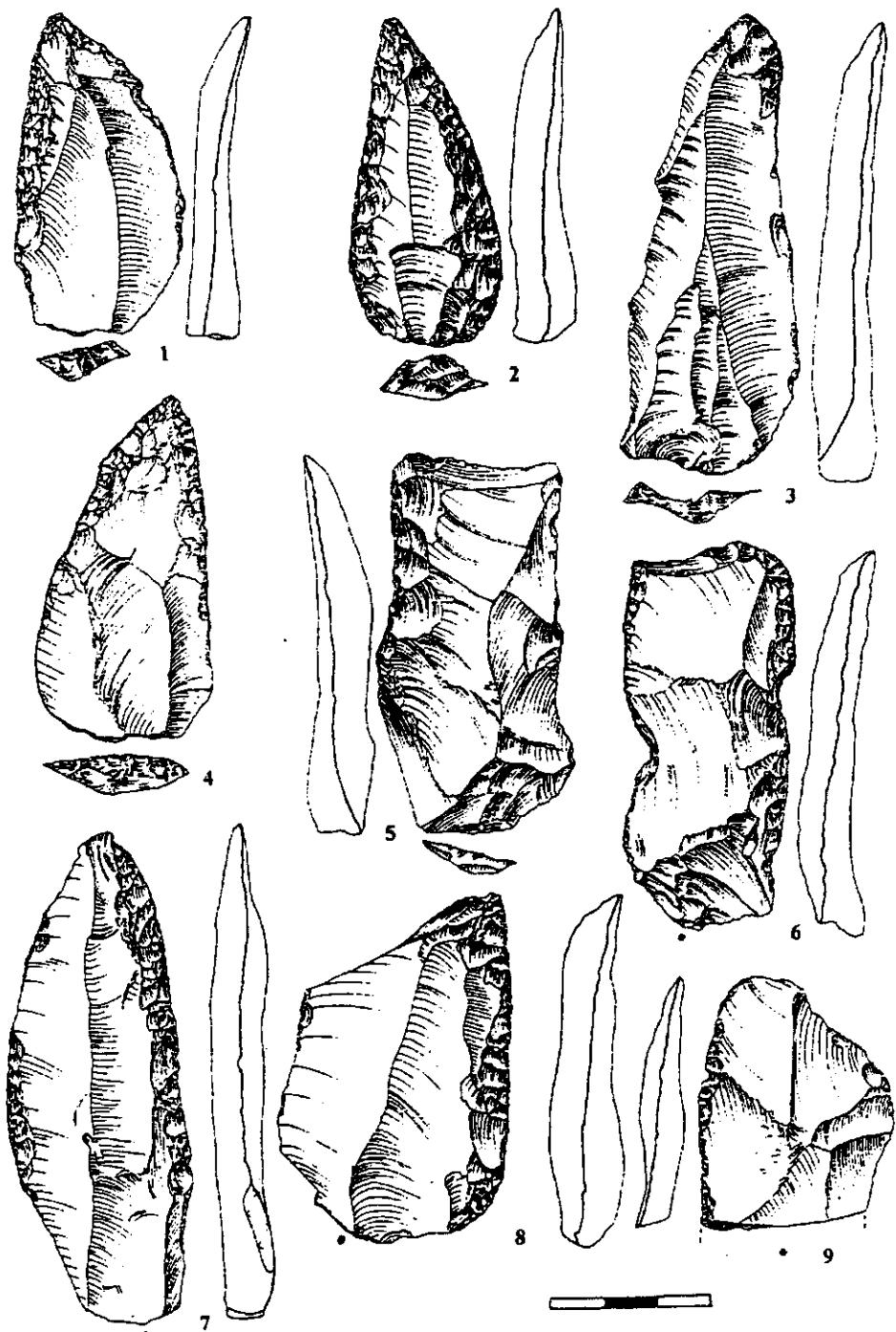

Рис. 5. Западнокрымская индустрия. Кабази-II, слой II, горизонты II/7AB (2, 3), II/7C (1, 5, 6), II/7E (7), II/8 (4, 9), II/8C (8). Остроконечники: полусегментовидные (1, 4); подсегментовидный (2); дистальный (3). Скребла: вогнутое (5); двояко извилистое (6); прямо выпуклое (7); прямые (8, 9). Орудия на леваллуазских сколах (4, 5, 6, 9).

мание наличие пластинок с притупленной спинкой и отсутствие среднепалеолитических форм, осталось приблизительно таким же, что и в комплексе Сюрень-I, Н—Г. Также в слоях F и G обнаружены костяные проколки.

Восточносасетская индустрия Буран-Кай III, слой С не отличается типологическим разнообразием³¹. Типологическая структура данного комплекса пред-

ставлена лишь четырьмя классами изделий: двусторонними остриями, скребками, микролитами и отщепами с ретушью. Двусторонние остирия представлены двумя основными типами: асимметричными с необработанным основанием и листовидными (рис. 4, 1). По подсчетам Э. Э. Маркса³² ширина двусторонних остирий обоих типов превосходит их толщину в 4 и более раз. В соответствии с методикой, выработанной при анализе «бифасов» костенковско-стрелецкой культуры М. А. Аниковичем, Б. А. Бредли и Е. Ю. Гирей³³, такие метрические показатели свидетельствуют о позднепалеолитическом характере производства двусторонних орудий. Скребки относятся только к одному типу: концевых на билатерально ретушированных первичных отщепах (рис. 4, 9). Микролиты представлены изготовленными на отщепах трапециевидными изделиями с двумя или чаще тремя сторонами, обработанными двусторонней чешуйчатой/подпараллельной плоской или полукрутой ретушью (рис. 4, 2—8). Если датировка восточносасетского комплекса верна (в чем пока нет никаких оснований сомневаться), то в слое С грота Буран-Кай III обнаружена одна из древнейших коллекций геометрических микролитов. Отщепы с ретушью, как правило, незначительных размеров и зачастую покрыты коркой. Также в слое С Буран-Кай-III широко представлена костяная индустрия³⁴. Как и кремневый комплекс, костяные изделия типологически выдержаны. Все они однотипны — поперечно коническирезанные трубчатые кости (рис. 4, 10, 11). Наиболее крупная из них определена как рукоять³⁵. Исходными заготовками для этих изделий служили кости птиц и копытных млекопитающих.

Средний палеолит. Типологическая структура западнокрымской индустрии (Кабази II, слой II и горизонты ПА/1, ПА/2 ПА культурных слоев) характеризуется, в первую очередь, отсутствием двусторонних орудий³⁶. Среди односторонних преобладают скребла, составляющие от 60 до 70% орудийного набора. Остроконечники представлены 20—25%. Зубчатые, выемчатые и позднепалеолитические орудия немногочисленны. В основном скребла представлены простыми прямыми (рис. 5, 8, 9), вогнутыми (рис. 5, 5) и выпуклыми типами. Конвергентные и двойные (рис. 5, 6, 7) скребла — редки. Остроконечники более типологически разнообразны. Обнаружены подтреугольные, полусегментовидные (рис. 5, 1, 4), подсегментовидные (рис. 5, 2) и листовидные формы. Специфическими являются дистальные (рис. 5, 3) и косоретушированные остроконечники. За частую орудия на ранних этапах развития западнокрымской индустрии изготовлены на леваллуазских сколах (рис. 5, 4—6, 9). Единичные позднепалеолитические орудия, обнаруженные только на финальном этапе развития западнокрымских индустрий, представлены пластинами с притупленной спинкой. Еще одно отличие финального этапа состоит в том, что типологически тот же среднепалеолитический набор орудий изготавливается практически исключительно на пластинах.

Отсутствие двусторонних орудий характерно и для индустрии Староселья, слой 3. Второй специфической чертой можно считать достаточно высокое (26%) содержание зубчатых (рис. 6, 2, 6—8) и выемчатых (рис. 6, 3, 5) орудий. В этой коллекции обнаружена также выразительная серия конвергентных скребел (рис. 6, 1, 4), формы которых характерны для комплексов крымского микока.

Типолого-статистическая структура орудийных наборов индустрий, составляющих крымскую микокскую традицию, существенно различается по количеству и морфологии двусторонних орудий, односторонних остроконечников, простых и конвергентных скребел³⁷. Фактически один и те же типы орудий представлены разным процентным выражением в различных индустриях Крымской микокской традиции. Такие «специфические типы» ак-кайских индустрий, как двусторонние ножи с площадками, представлены в старосельских и киик-кобинских комплексах. Специфические киик-кобинские «миниатюрные» остроконечники спокойно прижились в орудийных наборах ак-кайских и старосельских индустрий. Старосельские двусторонние листовидные остирия и односторонние конвергентные скребла разнообразных форм содержатся в ак-кайских и киик-кобинских комплексах.

Традиционно считается, что для киик-кобинских комплексов характерно около 15% двусторонних орудий, 30—45% которых представлено остроконечниками. Односторонние остроконечники также играют существенную роль в

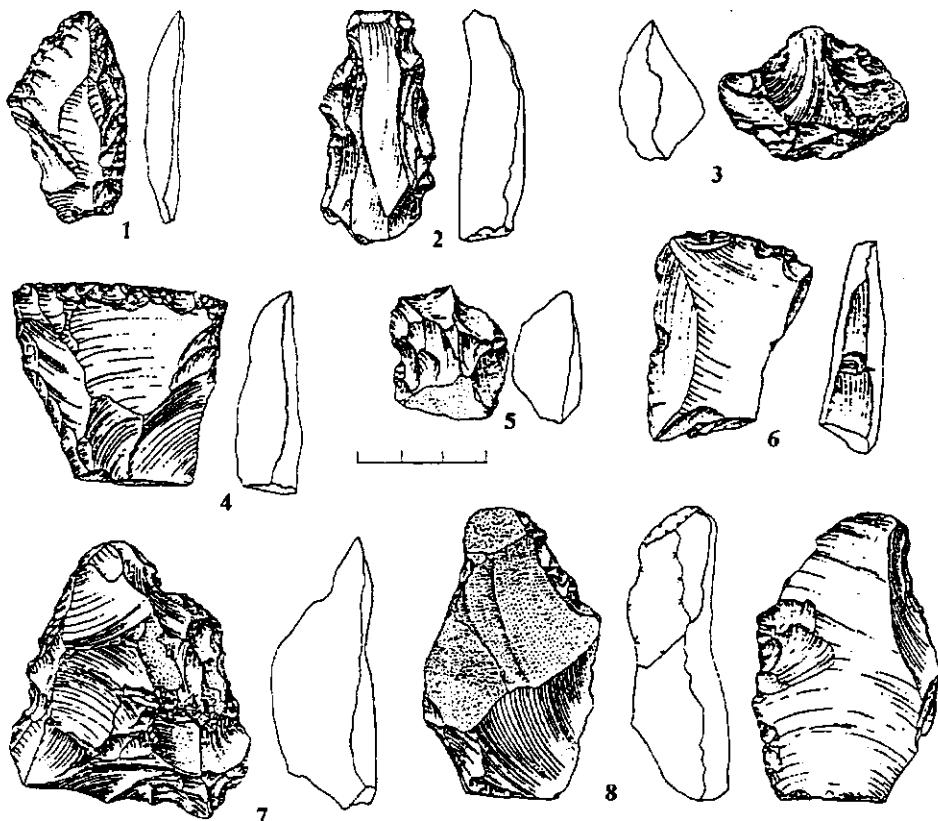

Рис. 6. Индустрія Староселья, слой 3. Скребла: полулистовидное (1) и полуутрапециевидное (4). Выемчатые (3, 5). Зубчатые (2, 6—8).

структуре орудийных наборов, составляя около 40% всех односторонних орудий. По подсчетам В. Н. Степанчука³⁸, сделанным по коллекциям Пролома-І и верхнего слоя Киик-Кобы, односторонние и двусторонние остроконечники представлены 35—40% всего орудийного набора. Конвергентные и угловатые скребла количественно уступают совокупности поперечных, продольных и двойных. Треугольные формы преобладают среди остроконечников, конвергентных и угловатых скребел³⁹. Зубчатые, выемчатые и позднепалеолитические формы представлены незначительным количеством изделий. Подавляющее большинство орудий киик-кобинских индустрий представлено изделиями с размерами менее 5 см⁴⁰. Типологическая структура новой киик-кобинской коллекции кремневых изделий Буран-Кай-ІІІ, опубликованная М. Ямадой⁴¹, в основном совпадает с приведенными характеристиками.

Старосельские индустрии (Кабази-В и Староселье, слои 1, 2, 4) характеризуются низким и умеренным содержанием двусторонних орудий (5-13%), среди которых преобладают подсегментовидные скребла и листовидные формы острый (рис. 7, 1, 4, 5, 10). Остроконечники составляют до 20% всего орудийного набора, а скребла около 60%. Причем как для скребел, так и для остроконечников характерны полу- и подтрапециевидные (рис. 7, 6—9), полу- и подсегментовидные (рис. 7, 2, 3), а также листовидные формы. Зубчатые, выемчатые и позднепалеолитические типы слабо выражены. Преобладают орудия мелких размеров, правда, не столь ощутимо, как в киик-кобинских индустриях⁴².

В отличие от киик-кобинских и старосельских индустрий, типологические структуры ак-кайских комплексов далеко не столь однородны. Индекс двусторонних орудий колеблется от 5.9 в IV слое Пролома-ІІ до 26.2 в Сары-Кая и 30 во II культурном слое Заскальной-VI⁴³, в большинстве случаев составляя около 20. К большинству случаев относятся кремневые индустрии II—VII культурных

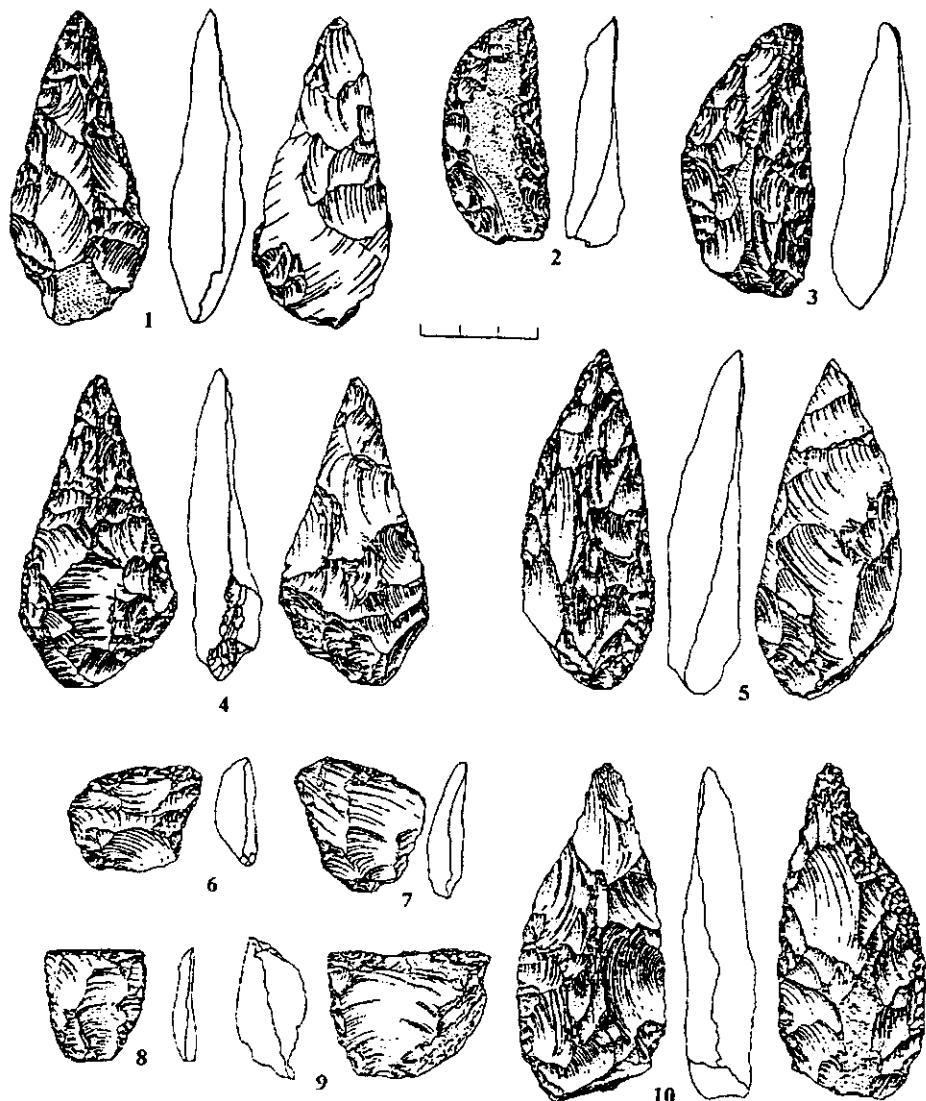

Рис. 7. Старосельская индустрия. Староселье, культурный слой I. Двусторонние острия (1, 4, 5, 10). Скребла: подсегментовидные (2, 3), подтрапециевидные (6, 8) и полуутрапециевидные (7, 9).

слоев Заскальной-V⁴⁴. Среди кремневых комплексов Заскальной-V наиболее представительными в количественном отношении являются индустрии II—IV культурных слоев. В. Н. Гладилин предложил рассматривать индустрии II и III культурных слоев Заскальной-V как «эталонные» комплексы ак-кайской мусье́рской культуры, при этом полагая, что индустрия IV культурного слоя относится к кики-кобинской мусье́рской культуре⁴⁵. Для «эталонных» комплексов характерно колебание количества двусторонних орудий в пределах 21,4%—24,5%⁴⁶. Последние в значительной степени представлены двусторонними обушковыми скреблами-ножами⁴⁷ или ножами с площадкой для упора руки близкими типам Бокштайн и Клаузенише⁴⁸. Среди односторонних орудий преобладают простые скребла, составляющие около трети всего орудийного набора. Остроконечников не более 10%.

В целом типологические структуры оставшихся стратифицированных кремневых комплексов Заскальной V (IV—VII культурные слои), Заскальной-VI (III—V культурные слои) и Пролома II (I—IV слои) демонстрируют как сходство, так и ряд существенных различий с эталонными индустриями. С точки

зрения использования двусторонней технологии, существуют два экстремальных проявления типологических структур ак-кайских индустрий: с высоким (20—30%) и низким (5—10%) содержанием двусторонних орудий. Первое, как уже отмечалось, было определено в комплексах Сары-Кая и Заскальной VI (II культурный слой), а также в «эталонных» комплексах, тогда как второе — в индустриях Пролома-II, (культурные слои II, III и IV). Раскопки Сары-Кая в 1985—1986 гг. подтвердили высокое содержание двусторонних орудий. Так, в кремневых комплексах I—III горизонтов стоянки было обнаружено 30—50% двусторонних орудий⁴⁹. Причем количество двусторонних орудий не единственный фактор, нарушающий типологическую гомогенность ак-кайских индустрий. Еще более значительные колебания демонстрируют ак-кайские комплексы в отношении количества односторонних остроконечников и конвергентных скребел. Так, количество вместе взятых остроконечников и конвергентных скребел в четвертых культурных слоях обеих Заскальных стоянок почти вдвое превосходит численность этих же орудий в эталонных комплексах.

Типологическая структура новой ак-кайской индустрии — кремневого комплекса III культурного слоя Кабази-II — полностью соответствует характеристикам «эталонных» коллекций⁵⁰. Так, в индустрии Кабази-II, III культурного слоя двусторонние орудия составляют 19,3% всех определимых на уровне класса орудий. Среди двусторонних орудий обнаружены листовидные острия (рис. 8, 1, 2) и обушковые скребла (рис. 8, 3, 4), или ножи с площадками, по Ю. Г. Колосову⁵¹. Односторонние скребла составляют 53,5% всех определимых на уровне класса орудий. Около половины всех орудий этого класса представлено продольными формами, тогда как конвергентных только немногим более 17%. Остроконечники составляют менее 7% всего орудийного набора. Косоугольные скребла, отмечаемые Ю. Г. Колосовым как неотъемлемая черта ак-кайских индустрий, в III культурном слое Кабази-II представлены 9% всего орудийного набора. В стоянках Заскальной-V и VI этот показатель колеблется от 8,2 до 17,3%⁵².

Сравнительный анализ типологических структур четырех основных крымских среднепалеолитических индустрий проводился неоднократно и по разным параметрам⁵³. В основном поставленная цель — продемонстрировать различия типологических структур западнокрымской, ак-кайской, старосельской и киик-кобинской индустрий — успешно достигалась вне зависимости от выбранных типологических критериев. Тем не менее не вызывает сомнений, что все исследователи при подборе критериев для сравнительного анализа сталкивались с рядом проблем. Первая из них заключается в том, что различные индустрии были описаны с применением разных типологических систем. Вторая состоит в том, что даже исследователи, использующие одинаковые типологические схемы описания материала, далеко не всегда соглашаются в определениях различий между односторонними остроконечниками и конвергентными скреблами или зубчатыми/выемчатыми орудиями и сколами с ретушью. Как правило, зубчатые и выемчатые формы не играют значительной роли в крымских среднепалеолитических индустриях. Сколы с ретушью часто не определялись вовсе.

Чтобы избежать многочисленных несоответствий, в данной работе предлагается сравнительный анализ трех основных морфологических групп орудий — простых, конвергентных и двусторонних. К последней группе отнесены все двусторонние орудия без их дальнейшего подразделения. Простые представлены разными типами односторонних поперечных, продольных и двойных скребел. Конвергентные объединяют односторонние остроконечники и различные типы односторонних конвергентных скребел.

Распределение кремневых комплексов крымских индустрий в треугольной системе координат (рис. 9) демонстрирует наличие трех выраженных скоплений, которые соответствуют западнокрымским, киик-кобинским и старосельским индустриям. Половина всех ак-кайских комплексов располагается среди скоплений старосельских и киик-кобинских индустрий. Причины столь выраженного типологического «беспорядка» еще предстоит выяснить. Пока можно лишь утверждать, что «ак-кайская мустерьерская культура» не столь типологически дискретна, как это было принято считать ранее. «Истинно ак-кайское» скопление, без примеси киик-кобинских и старосельских памятников, представлено

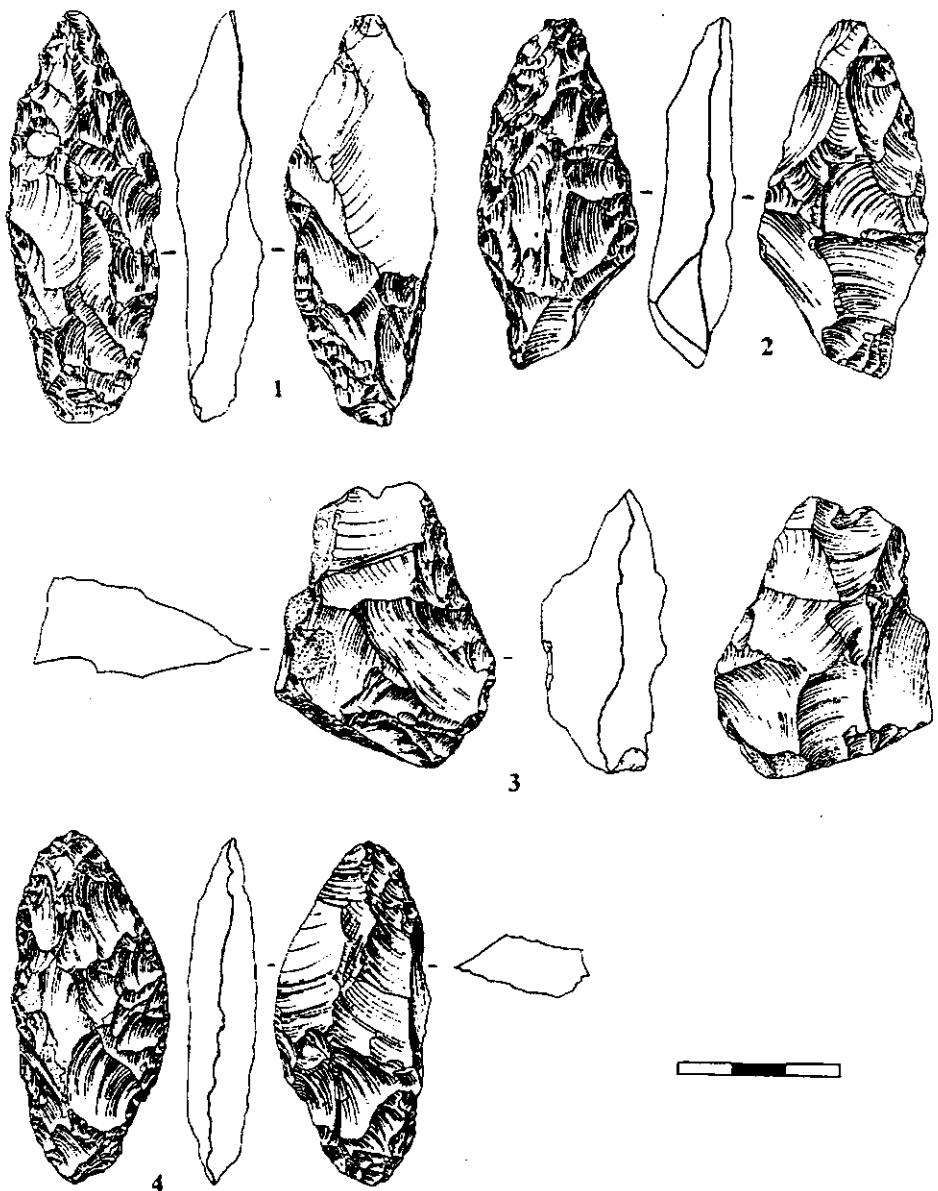

Рис. 8. Ак-кайская индустрия. Кабази-II, слой III, горизонты III/1А (4), III/1 (3) и III/2 (1, 2). Двусторонние листовидные остряя (1, 2) и двусторонние обушковые скребла (3, 4).

«эталонными» комплексами, а также коллекциями Заскальная V, слой V; Заскальная VI, слой II, Сары-Кая (раскопки 1977 г.) и Кабази II, III культурный слой.

Функциональная вариабельность

Впервые концепция функциональной вариабельности для среднего палеолита Крыма была предложена В. П. Чабаем, Э. Э. Марксом и А. И. Евтушенко несколько лет назад⁵⁴. С методической точки зрения, предложенную концепцию трудно признать исчерпывающей, так как она построена только на изучении моделей использования кремневого сырья и фауны. Третий необходимый элемент — установление функций орудий — по-прежнему находится в процессе изучения. Безусловно, необходим также более углубленный анализ фауны. Вместе с тем изучение функциональной вариабельности среднего палеолита, «однобоко» основанное на установлении моделей использования кремневого

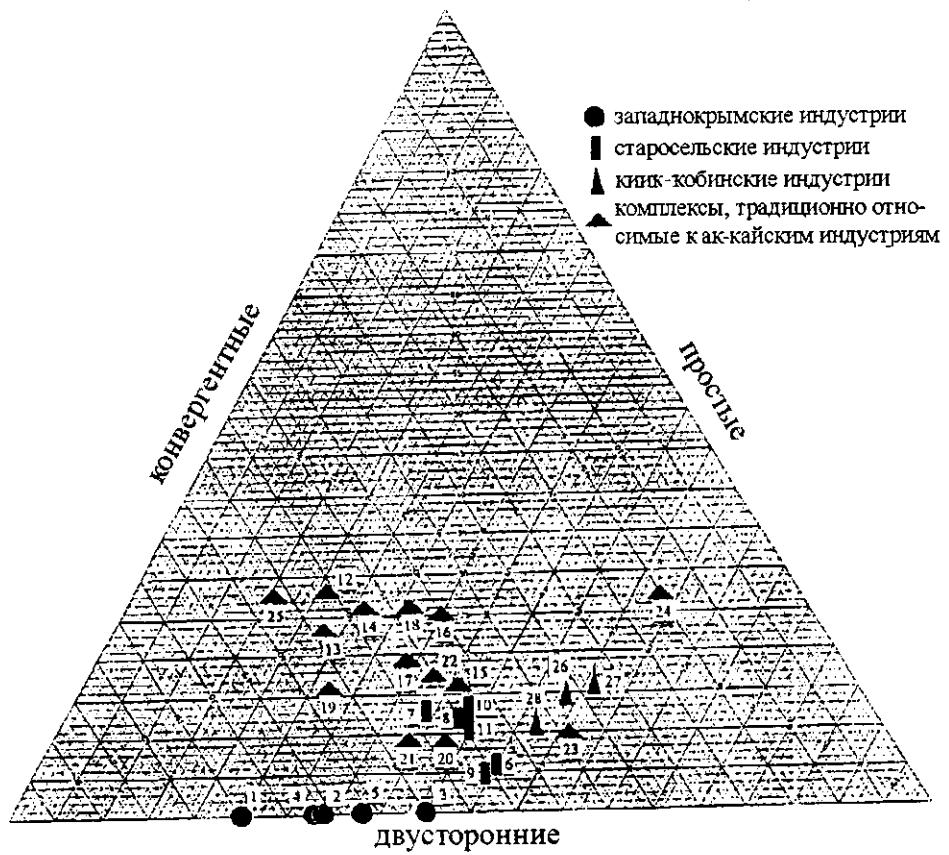

Рис. 9. Типологическая вариабельность орудийных наборов западнокрымских, старосельских, киик-кобинских и ак-кайских индустрий. Шайтан-Коба, верхний слой (1); Кабази-II, горизонт II/8 (2); Кабази-II, горизонты II/7E-II/7AB (3); Кабази-II, горизонты II/7-II/5 (4); Кабази-II, горизонты II/4-II/1A (5); Кабази-V, культурный слой III, раскопки 1986 г.(6); Кабази-V, комплекс «С»(7); Кабази-V, комплекс «Д»(8); Староселье, слой 2, раскопки А. А. Формозова 1955—1956 гг. (9); Староселье, слой 1, раскопки А. А. Формозова 1955—1956 гг. (10); Староселье, горизонт I, раскопки Э. Э. Маркса (11); Кабази-II, культурный слой III (12); Заскальная-V, слой II (13); Заскальная-V, слой III (14); Заскальная-V, слой IV (15); Заскальная-V, слой V (16); Заскальная-V, слой VI (17); Заскальная-VI, слой II (18); Заскальная-VI, слой III (19); Заскальная-VI, слой IV (20); Заскальная-VI, слой V (21); Пролом-II, слой I (22); Пролом-II, слой II (23); Пролом-II, слой III (24); Сары-Кая (25); Пролом-I (26); Киик-Коба, верхний слой (27); Буран-Кая-III (28).
Подсчеты произведены с использованием данных: Колосов Ю. Г., 1983; Колосов Ю. Г., 1986; Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П., 1993; Чабай В. П., 1991; Chabai V. P., 1998a, 1998b; Yamada M., 1996; Yevtushenko A. I., 1998; Marks A. E., Monigal K., 1998.

сырья, достаточно успешно развивается⁵⁵. В то же время имеющиеся данные по позднему палеолиту еще не позволяют даже в ограниченном объеме реконструировать функциональную вариабельность памятников. Представляется возможным привести лишь некоторые наблюдения о характере использования кремневого сырья в индустриях Сюрени-I, слои F, G и H и Буран-Кая-III, слой C.

Ранний поздний палеолит. Соотношение основных категорий кремневого инвентаря в горизонтах слоев F, G и H Сюрени-I указывает на то, что в основном кремнеобработка, включая производство среднепалеолитических орудий (слои G и H), производилась на месте поселений этих горизонтов⁵⁶.

Структура и типология кремневого комплекса Буран-Кая-III, слой C производит впечатление явной сортированности⁵⁷. Скорее всего, только некоторые двусторонние орудия были произведены на месте стоянки. Причем отходы их производства послужили заготовками для изготовления скребков, микролитов и отщепов с ретушью. Как указывалось выше, свидетельства нуклеусного расщепления в слое C не представлены вовсе. Предварительно можно заключить,

что в слое С было раскопано кратковременное поселение со специфической хозяйственной направленностью.

Средний палеолит. В результате анализа соотношений моделей использования кремневого сырья и фауны ряд исследователей пришли к выводу о существовании в среднем палеолите Крыма семи различных типов поселений⁵⁸. Ниже представлена их сжатая характеристика.

Эфемерные стоянки, тип А представлены 13 горизонтами II культурного слоя Кабази II с кремневыми комплексами, относящимися к западнокрымским индустриям. Данный тип поселения использовался как стоянка по разделке туш животных, в основном плейстоценовых ослов. На одну особь приходится около 60 определимых фрагментов костей. Модель использования кремня характеризуется низким процентом орудий, низкими соотношениями сколы:нуклеусы и орудия:нуклеусы, средней плотностью кремня на 1 куб. м культурного слоя (табл. 3). Расщепление нуклеусов и изготовление орудий производилось на стоянке. Источники кремневого сырья располагались на расстоянии не более 1 км.

Эфемерные стоянки, тип В представлены IIА/2 горизонтом IIА культурного слоя пятью поселениями III культурного слоя Кабази II и Сары-Кая. Здесь необходимо отметить, что кремневый комплекс Кабази-II, горизонт IIА/2, относится к западнокрымским индустриям, тогда как коллекции Кабази-II, III культурный слой, и Сары-Кая представлены ак-кайской индустрией. Указанные поселения Кабази-II использовались как стоянки по разделке туш плейстоценовых ослов. На стоянке Сары-Кая в 1977 г. были обнаружены бивни мамонта и зубы лошадей, а в 1985 и 1986 гг.— только зубы лошадей. Остальные фаунистические остатки не сохранились. Модель использования кремня характеризуется высоким процентом орудий, отсутствием или редкостью нуклеусов и самой низкой из отмеченных в Крыму плотностью кремня на 1 куб. м культурного слоя (табл. 3). Главным образом использовались двусторонние и односторонние орудия, изготовленные вне стоянок. Орудия на стоянках изготавливались в ограниченном количестве. Очагов и каких-либо конструктивных особенностей на поселениях данного типа не обнаружено.

Кратковременные стоянки выделены для четырех культурных слоев грота Пролом-II (ак-кайская индустрия). Эти поселения характеризуются приблизительно такими же процентными отношениями орудий и плотностью находок, как тип В эфемерных стоянок. Впрочем соотношение сколы:нуклеусы близко к типу А эфемерных стоянок (табл. 3). Основные отличия от эфемерных стоянок состоят в более высоком соотношении орудия:нуклеусы и в наличии очагов. Производство односторонних орудий базировалось на местном кремне, в основном на стоянке, тогда как двусторонние орудия были изготовлены вне поселений грота. Модель использования фауны трудно восстановима из-за интенсивной деятельности гиен. Данный тип поселений выделен достаточно условно и поэтому нуждается в дополнительной аргументации.

Кратковременные лагеря, тип А определены для поселений Шайтан-Кобы (западнокрымская индустрия). Практически все характеристики сходны с типом А эфемерных, стоянок кроме более высокой плотности находок (табл. 3) и наличия очага.

Кратковременные лагеря, тип В, обнаружены в Кабази-V и Староселье, слой I (старосельская индустрия). Они характеризуются низким-средним процентом орудий, высокими соотношениями сколы:нуклеусы и орудия:нуклеусы, высокой плотностью находок (табл. 3), наличием очагов. Часть односторонних и двусторонних орудий изготавливается на стоянках. Также на стоянках использовались изготовленные за их пределами односторонние и двусторонние орудия. Faунистический анализ материалов данных памятников еще не завершен.

Базовые лагеря, тип А, были выделены на основании стратифицированных комплексов стоянок Заскальная-V и VI (ак-кайская индустрия). Характеризуются низким-средним процентом орудий, высокими соотношениями сколы:нуклеусы, орудия:нуклеусы, очень высокой плотностью находок (табл. 3), наличием очагов, ям-хранилищ и погребальных сооружений. В целом весь процесс кремнеобработки проходил на месте поселений и обеспечивался транспортировкой сырья с месторождения, расположенного менее чем в 1 км. Свидетельства предварительной разделки туш животных не представлены. Доминирующую

щие виды — сайга и мамонт — представлены около 30 фрагментами костей для каждой отдельной особи.

Базовые лагеря, тип В, представлены поселениями в гротах Кийк-Коба, верхний слой и Пролом-1 (киик-кобинская индустрия). Практически все характеристики сходны с типом А базовых лагерей (табл. 3), за исключением расстояния до ближайших месторождений кремня, которое в данном случае составляет более 10 км. Свидетельств разделки туш не обнаружено. Список видов промысловых животных достаточно широк. Доминирующие виды — сайга и гигантский олень — представлены менее чем 30 фрагментами костей на одну особь каждый. Не исключен значительный вклад гиен в создание фаунистического разнообразия данных комплексов.

Таким образом, только памятники с ак-кайскими и западнокрымскими индустриями ассоциируются с двумя и, возможно, более типами поселений. Западнокрымские памятники представлены двумя типами эфемерных стоянок по разделке туш животных и кратковременными лагерями. Отсутствие базовых лагерей для западнокрымских индустрий дает возможность предположить высокую мобильность населения, свойственную для «резидентного» принципа освоения территории⁵⁹.

Для памятников с ак-кайскими индустриями характерны базовые лагеря, расположенные невдалеке от месторождений кремня, и эфемерные стоянки по разделке туш животных. Каждый из старосельских или кийк-кобинских памятников ассоциируется только с одним из типов поселений. Старосельские индустрии были обнаружены лишь на месте кратковременных лагерей, а кийк-кобинские — базовых лагерей, расположенных вдали от источников сырья. Стоит ли ожидать открытия в ближайшее время кийк-кобинских кратковременных лагерей и эфемерных стоянок, а также старосельских базовых лагерей и эфемерных стоянок, чтобы лишний раз подчеркнуть дискретность этих «мистерских культур»? Вероятно, было бы более логичным предположить сложную пространственную организацию поселений крымской микокской традиции, представленную двумя типами базовых лагерей, жизнедеятельность которых поддерживалась при помощи кратковременных лагерей и эфемерных специализированных стоянок. При этом каждый тип базовых лагерей скорее всего соответствует определенному сезону года. Такая система поселений традиционно определяется как «радиальная»⁶⁰ или «логистическая»⁶¹.

Подводя итог анализу функциональной вариабельности среднего палеолита Крыма, необходимо отметить ряд существенных моментов. Во-первых, отсутствует прямая зависимость между традициями в кремнеобработке и хозяйственной спецификой стоянок, выраженной в моделях использования фауны и кремневого сырья. Так, разделка туш плейстоценовых ослов на эфемерных стоянках может производиться, как западнокрымскими (Кабази II, горизонт IIА/2), так и ак-кайскими (Кабази II, горизонты III/1А-III/3) орудийными наборами. Причем типологически и технологически различные орудийные наборы были изготовлены в рамках одной модели использования кремня. Во-вторых, в рамках Крымской микокской традиции существует значительная вариабельность основных компонентов технологической и типологической структур в зависимости от хозяйственного профиля поселений. Так, использование в разных пропорциях нуклеусного и двустороннего расщепления характеризует базовые, кратковременные и эфемерные поселения Крымской микокской традиции. Значительные различия в пропорциях одних и тех же типов орудий характеризуют также орудийные наборы, использованные на данных поселениях. В-третьих, реализация столь сложной пространственной системы организации поселений, связанной с транспортировкой сырья, готовых орудий, фауны, требовала от непосредственных исполнителей как минимум умения планировать и предвидеть результаты своих действий, что противоречит взглядам сторонников упрощенно-эволюционистского подхода к жизнедеятельности среднепалеолитического населения⁶².

Заключение

В настоящее время вряд ли возможно «заключение» по проблемам вариабельности среднего и ранней поры позднего палеолита Крыма. Авторы далеки от мысли, что предложенная концепция является завершенной. Решение ряда проблем вариабельности палеолита Крыма, продемонстрированное выше, по-

рождает не менее важные по своему значению вопросы, которые требуют дополнительной аргументации и углубления предложенной концепции в целом. Вместе с тем некоторые аспекты доистории полуострова очевидны.

Если кто и может претендовать на право называться автохтонным населением полуострова в постинтерглациальное время, так это носители крымской микокской традиции. При этом крымский микок является частью ареала восточно-микокских индустрий, занимавших значительную территорию от бассейна Дуная до Волги и от Крыма и Северного Кавказа до Полесья⁶³. Похоже, что северная граница восточномикокских индустрий в интерглациальное время проходила в гораздо более высоких широтах. Появление первых постинтерглациальных мигрантов на территории полуострова произошло, вероятно, около 50 тыс. лет назад и связано с западнокрымской традицией кремнеобработки, характеризующейся леваллуазской и пластинчатой технологиями. Приблизительно в это, или несколько более раннее время, индустрии одностороннего мусье со сходными технологиями появляются в Прикарпатье, на Днестре и в Донбассе⁶⁴. Возможность «вторжения» индустрий одностороннего мусье была обусловлена изменением географического статуса Крыма⁶⁵. Вероятно, к этому времени было окончательно покончено с последствиями островного положения нынешнего полуострова. Похоже, что существование микокской и западнокрымской традиций на протяжении как минимум 20 тыс. лет не привело к сколько-нибудь значимому их взаимообогащению.

Географическая открытость Крыма привела к новой волне миграции, которая состоялась 30—36 тыс. лет назад. На этот раз гости явились как носители более передовых позднепалеолитических технологий. Однако ни позднепалеолитическая техника изготовления двусторонних орудий восточноселятской традиции, ни производство микропластин ориньякцев Сюрени-І не произвели существенного впечатления на среднепалеолитических аборигенов Крыма, то есть передовые технологии не материализовались в поздних индустриях микокских и западнокрымских традиций. Среднепалеолитический компонент в ориньякской индустрии Сюрени-І может быть объяснен двояко: как заимствование в крымском микоке производства мусьеских орудий или как влияние на ориньяк варианта Кремс-Дюфур других среднепалеолитических индустрий, которое состоялось в иных регионах Юго-Восточной Европы⁶⁶.

Идея о западном происхождении ориньяка Сюрени I основанная на аналогии с индустриями варианта Кремс-Дюфур в Австрии и Румынии выглядит достаточно убедительно⁶⁷. Не менее привлекательными представляются поиски корней восточноселятского комплекса Буран-Кай III, слой С, в индустриях ранней поры позднего палеолита Костенковско-Боршевского района, с одной стороны, и в комплексах *culturi de tranzitie* Молдовы, с другой. Однако данная проблема требует специального исследования. Так или иначе, но, благодаря исследованиям стратиграфии и хронологии восточноселятских и микокских индустрий, в отложениях стоянки Буран-Кая-III можно окончательно предать забвению ранее постулировавшийся тезис о двустороннем мусье Крыма как о генетической подоснове позднепалеолитических селетоидных индустрий на территории Восточной Европы.

Нельзя не упомянуть еще об одном важном аспекте существования среднепалеолитических и позднепалеолитических индустрий на территории Крыма. После окончательного установления отсутствия связи между среднепалеолитическим I культурным слоем Староселья и могильником, содержащим погребения *Homo sapiens* и расположенным на территории этой же стоянки⁶⁸, стало очевидным, что носителями крымских микокских индустрий являются только неандертальцы. Исходя из антропологической находки сделанной Г. А. Бонч-Осмоловским в Сюрени-І, носители ориньякских традиций были представлены *Homo sapiens*. Антропологические характеристики носителей западнокрымской и восточноселятской традиций неизвестны. Таким образом, остается предположить, что на протяжении как минимум пяти тысяч лет на крайне незначительной по размерам территории бытовали не только различные традиции в кремнеобработке, но и существенно отличающиеся антропологические типы населения.

В заключение, авторы выражают искреннюю признательность всем участникам программы «Средний палеолит Крыма»: А. И. Евтушенко, Ю. Э. Демиденко, С. В. Татарцеву, В. И. Усику, К. Монигал, М. Кэй, П. Нуарэ, И. Лопес-Байону, Дж. Ринку, Р. Феррингу, К. МакКинни, А. Барк, К. Михайлеску и А. К. Марковой. Финансирование программы «Средний палеолит Крыма» осуществлялось фондами INTAS (проекты INTAS-93-203 и INTAS-93-203-ext) и NSF (проекты SBR-9307743 и SBR-9506091), а также Крымским филиалом ИА НАН Украины.

Таблица 1. Средний и начало позднего палеолита Крыма: абсолютные даты (лет назад).

Стоянки	Слои, образцы	AMS	U-series	ESR, LU	Индустрии
Сюрень-I	Fb2, кости	OxA-5155, 29950±700			Ориньякская
	Ga, кости	OxA-5154, 28450±600			-"-
Буран-Кая-III	B1, кости	OxA-6673, 28840±460			Киик-кобинская
	B1, кости	OxA-6674, 28520±460			-"-
	B(VII/1), зубы	OxA-4129, 33210±900			-"-
	B(VII/2), кости	OxA-4130, 32710±940			-"-
	C, кости	OxA-6672, 32350±700			Восточно-селецкая
	C, костяная рукоять	OxA-6869, 32200±1500			-"-
	C, кости	OxA-6868, 36700±1500			-"-
Кабази-II	II/1A, зубы	OxA-4770, 31550±600	32100±6500	28000±2000	Западно-крымская
	II/1A, зубы			29000±2000	-"-
	II/1A, зубы			38000±3000	-"-
	II/1, кости		40100±5000		-"-
	II/1, зубы				-"-
	II/2, кости		OxA-4771, 35100±850		-"-
	II/4, кости		OxA-4858, 32200±900		-"-
	II/5, кости		OxA-4859, 33400±1000		-"-
	II/7, зубы		46500±8000		-"-
	II/7B, зубы			29000±3000	-"-
	II/7B, зубы			34000±2000	-"-
	II/8, зубы		48300±17000	39000±3000	-"-
	II/8, зубы		65500±2500		-"-
	III/2, зубы		41100±2000		Ак-кайская
	III/2, зубы		43000±7000		-"-
	III/2, зубы		53900±2000		-"-
	III/2, зубы		55800±2000	60000±6000	-"-
	III/2, зубы		69700±3000	62000±5000	-"-

* Таблица составлена по данным, изложенным в работах: McKinney C. and Rink J., 1996; Hedges R. E. M. et all, 1996; McKinney C., 1988; Rink J. et all, 1988; Marks A. E., 1998.

Стоянки	Слои, образцы	AMS	U-series	ESR, LU	Индустрия
Кабази-II	III/2, зубы III/3, зубы		117000±13000	69000±5000	Ак-кайская "-"
Староселье	1, зубы	OxA-4775, 41200±1800		29000±2000	Старосельская
	1, зубы			29000±2000	"-
	1, зубы			29000±2000	"-
	1, зубы			30000±2000	"-
	1, зубы			30000±3000	"-
	1, зубы			34000±3000	"-
	1, кости				"-
	1, кости				"-
	2, зубы		47500±13000		"-
	2, зубы		63000±5000		"-
	3, зубы			29000±2000	Староселье, слой 3
	3, зубы			33000±3000	"-
	3, зубы			37000±3000	"-
	3, зубы			38000±4000	"-
	3, зубы			41000±3000	"-
	3, зубы			42000±4000	"-
	3, зубы		45800±5100	43000±4000	"-
	4, зубы		29400±2100	37000±2000	Старосельская
	4, зубы		33100±2400	44000±4000	"-
	4, зубы		34900±3000	47000±3000	"-
	4, зубы			55000±4000	Старосельская
	4, зубы		80000±10000	57000±5000	"-
	4 низ, зубы			52000±4000	
	4 низ, зубы			53000±3000	
	4 низ, зубы			57000±4000	
	4 низ, зубы			58000±4000	
Кабази-V	III/1, зубы			30000±3000	Старосельская
	III/1, зубы		37200±5000	31000±2000	"-
	III/1, зубы		58700±6000	32000±2000	"-
	III/1A, зубы			55000±4000	"-
ГАБО*	I/1, зубы		69600±2000	65800±5400	???
	I/2, зубы			77200±13800	???
	II/1B, зубы			68900±2800	Старосельская ???
	II/1B, зубы			84200±5800	"-
Заскальная V*	II, зубы			41800±3100	Ак-кайская
	III, зубы			32000±2100	"-
	IV, зубы			32400±3400	"-
Заскальная VI	II, кости	OxA-4131, 30110±630			Ак-кайская
	III, кости	OxA-4772, 35250±900			"-

* Данные ESR анализа носят предварительный характер: см. McKinney C. and Rink J., 1996.

Стоянки	Слои, образцы	AMS	U-series	ESR, LU	Индустрии
Заскальная VI	IIIa, кости	OxA-4773, 39100±1500			Ак-кайская
	IIIa, кости	OxA-4139, 30760±690			-"

Таблица 2. Хронология индустрий и традиций кремнеобработки (лет назад).

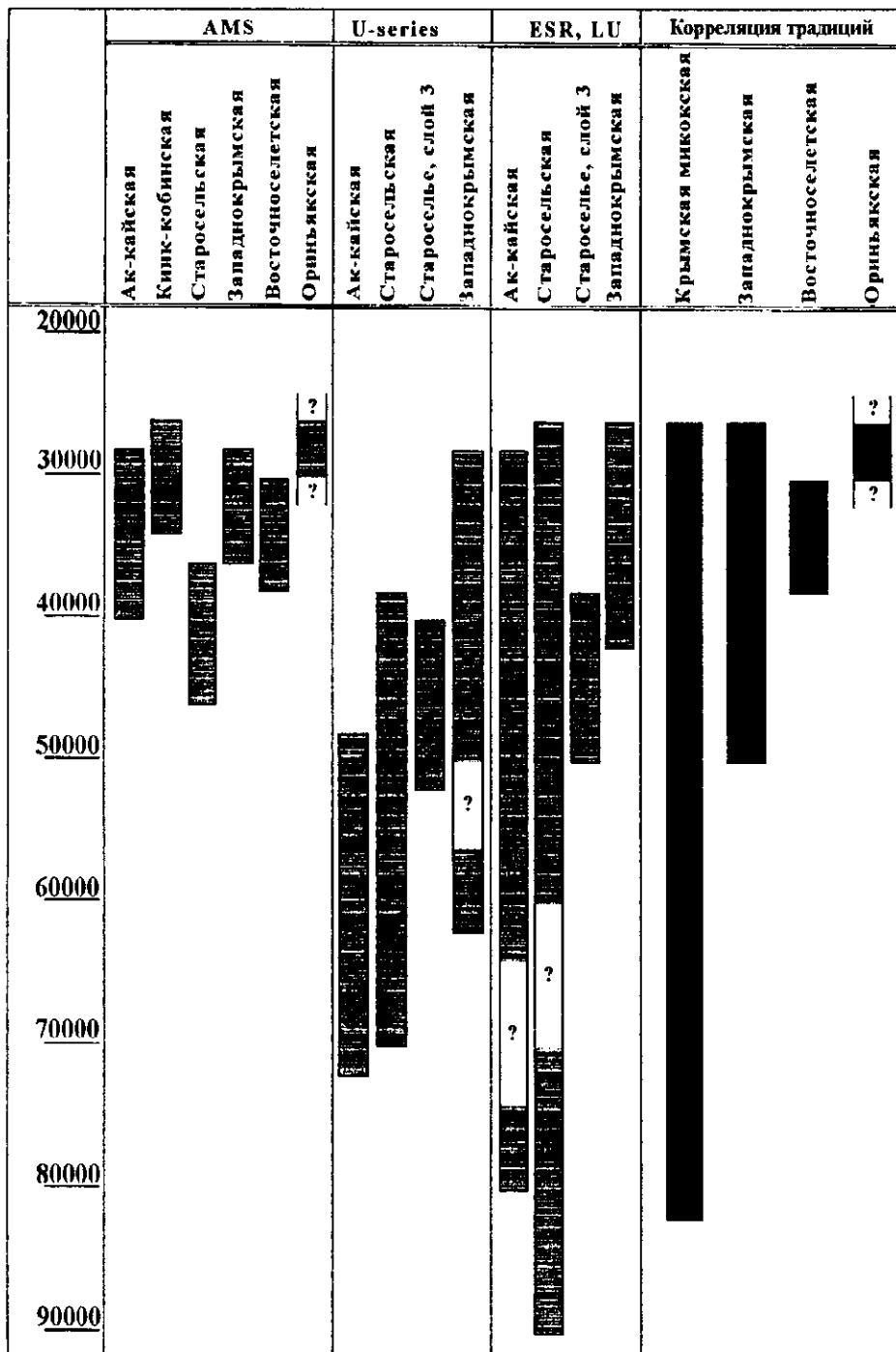

Таблица 3. Вариабельность использования кремневого сырья в среднем палеолите Крыма*.

Стоянки	орудия, %	сколы: нуклеусы	орудии: пукл.	плотность**	модель использования сырья
Эфемерные стоянки — тип А					
Кабази-II, г-ты II/1а—II/4	19.9	23.6:1	4.9:1	145.8	на стоянке — первичное расщепление и изготовление орудий
Кабази-II, г-ты II/5—II/7	14.1	30.9:1	4.4:1	232.9	
Кабази-II, горизонты (г-ты) II/7АВ—II/7Е	11.2	18.7:1	2.3:1	116.2	
Кабази-II, г-ты II/7F8—II/8	14.8	18.3:1	2.7:1	232.8	
Эфемерные стоянки — тип В					
Кабази-II, г-ты IIIA/2	29.03	нуклеусов нет	нуклеусов нет	19.3	импорт — одно- и двусторонних орудий; на стоянке — ограниченное производство одно- и двусторонних орудий
Кабази-II, г-ты III/1А—III/1	27.8	нуклеусов нет	нуклеусов нет	12.3	
Кабази-II, г-ты III/2—III/3	54.7	50.5:1	18.5:1	11.8	
Сары-Кая, 1985—86, г-ты I—5	46.8	нуклеусов нет	нуклеусов нет	15.5	
Сары-Кая, 1977	77.5	34.1:1	76.9:1	16.5	
Кратковременные стоянки					
Пролом-II, слой I	38.6	40.5:1	13.8:1	40.6	импорт — двусторонних орудий; на стоянке — производство односторонних орудий
Пролом-II, слой II	29.9	31.9:1	8.5:1	69.6	
Пролом-II, слой III	40.7	23.1:1	8.5:1	31.4	
Пролом-II, слой IV	39.8	19.2:1	7.5:1	23.4	
Кратковременные лагеря — тип А					
Шайтан-Коба, верх. г-т	12.4	29.8:1	3.8:1	313.1	на стоянке — первичное расщепление и изготовление орудий
Шайтан-Коба, нижн. г-т	11.8	41.7:1	4.7:1	239.6	
Кратковременные лагеря — тип В					
Кабази-V, слой III	9.4	99.9:1	9.1:1	549.6	импорт — одно- и двусторонних орудий; на стоянке — ограниченное производство одно- и двусторонних орудий
Кабази-V, комплекс «С»	18.6	101.7:1	29.3:1	370	
Кабази-V, комплекс «D»	12.8	96.5:1	18.4:1	566.7	
Староселье, горизонт I	28.5	63.8:1	17.5:1	256	
Базовые лагеря — тип А					
Заскальная-V, слой II	6.6	209.3:1	11.3:1	2504.8	на стоянке — первичное расщепление и изготовление орудий
Заскальная-V, слой III	24.6	69.2:1	13.5:1	692.7	
Заскальная-V, слой IV	21.1	68.4:1	12.1:1	918.3	
Заскальная-V, слой V	30.8	76.3:1	19.3:1	955.7	
Базовые лагеря — тип В					
Пролом-I	18.1	94.5:1	17.9:1	min 601.4	на стоянке — первичное расщепление и изготовление орудий
Киник-Коба, верх. слой	16	95.2:1	15.2:1	min 372.1	

* Таблица составлена по данным авторов, а также опубликованных в работах: Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П., 1993; Yevtushenko A. I., 1998.

** Соотношение односторонних орудий и нуклеусов.

*** Плотность артефактов в 1 куб. м культурного слоя.

Примечания

¹ Формозов А. А. Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите // МИА.— 1958.— № 71.— 123 с.

² Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П. Ранний палеолит Крыма.— К., 1993.— 221 с.; Евтушенко А. И. Локально-хронологическое подразделение мустьевских индустрий северо-восточного Средиземноморья.— Автореф. дисс... канд. ист. наук.— К., 1995.— 24 с.; Yevtushenko A. I. Kabazi-V: Assemblages From Selected Levels // The Paleolithic of the Crimea. The Middle Paleolithic of the Western Crimea.— Vol. 1. Ed. by: A. Marks and V. Chabai. ERAUL, Liege, 1998.— P. 287—322.

³ Векилова Е. А. Стоянка Сюрень-1 и ее место среди палеолитических местонахождений Крыма и ближайших территорий // МИА.— 1957.— № 59.— С. 235—323; Anikovich M. V. Early Upper Paleolithic industries of Eastern Europe // Jurnal of World Prehistory.— 1992.— Vol. 3.— № 2.— Р. 205—245.

⁴ Демиденко Ю. Э. Среднепалеолитические индустрии Восточного Крыма: интерпретация их различий // Археологический Альманах.— № 5.— Донецк, 1996.— С. 95—100; Евтушенко А. И. Двустороннее мустье Крыма: проблемы культурно-типологической дифференциации индустрий.— Археологический альманах.— № 5.— Донецк, 1996.— С. 85—93; Chabai V., Marks A., and A. Yevtushenko. Views of the Crimean Middle Paleolithic: Past and Present // European Prehistory.— Vol. 7.— 1995.— P. 59—80; Chabai V. P. Kabazi-II in the context of the Crimean Middle Paleolithic // European prehistory.— Vol. 9.— 1996.— P. 31—48; Chabai V. P. Kabazi-II: The Western Crimean Mousterian Assemblages of Unit II, Levels II/7-II/8C // The Paleolithic of the Crimea. The Middle Paleolithic of the Western Crimea.— Vol. 1. Ed. by: A. Marks and V. Chabai. ERAUL, Liege, 1998.— P. 201—252; Chabai V. P. Kabazi-II, Units IIA-III: Artifacts // The Paleolithic of the Crimea. The Middle Paleolithic of the Western Crimea.— Vol. 1. Ed. by: A. Marks and V. Chabai. ERAUL, Liege, 1998.— P. 253—272; Chabai V. P. and A. A. Marks Preliminary Synthesis: Middle Paleolithic Assemblage Variability in the Western Crimea. // The Paleolithic of the Crimea. The Middle Paleolithic of the Western Crimea.— Vol. 1. Ed. by: A. Marks and V. Chabai. ERAUL, Liege, 1998.— P. 355—368; Demidenko Yu. E. Middle Paleolithic Industries of the Eastern Crimea: Interpretations of Their Variability // European Prehistory.— Vol. 9.— 1996.— P. 49—61; Hedges R. E. M., Pettitt P. B., Bronk Ramsey C., and Van Klinken G. J. Radiokarbon dates from Oxford AMS system: Archaeometry datelist 21 // Archaeometry.— 38 (1).— 1996.— P. 181—207; Marks A. E. and Monigal K. Starosele 1993—1995: The Lithic Artifacts. // The Paleolithic of the Crimea. The Middle Paleolithic of the Western Crimea.— Vol. 1. Ed. by: A. Marks and V. Chabai. ERAUL, Liege, 1998.— P. 117—166; McKinney C. and Rink J. The absolute chronology of the Middle Paleolithic of the Crimea // The paper presented on the 61st Annual Meeting of the Society of American Archaeology, April, 11, 1996.— New Orleans.; McKinney C. U-series Dating of Enamel, Dentine, and Bone from Kabazi-II, Starosele, Kabazi-V, and GABO // The Middle Paleolithic of the Western Crimea.— Vol. 1. Ed. by: A. Marks and V. Chabai. ERAUL, Liege, 1998.— P. 341—354; Rink W. J., Hee-Kwon Lee, J. Rees-Jones and K. A. Goodger. Electron Spin Resonance (ESR) and Mass Spectrometric U-series (MSUS) Dating of Teeth in Crimean Paleolithic Sites: Starosele, Kabazi-II and Kabazi-V // The Paleolithic of the Crimea. The Middle Paleolithic of the Western Crimea.— Vol. 1. Ed. by: A. Marks and V. Chabai. ERAUL, Liege, 1998.— P. 323—340; Yevtushenko A. I. Kabazi-V: Assemblages from Selected Levels // The Paleolithic of the Crimea. The Middle Paleolithic of the Western Crimea.— Vol. 1. Ed. by: A. Marks and V. Chabai. ERAUL, Liege, 1998.— P. 287—322.

⁵ Евтушенко А. И. Полевые исследования мустьевской стоянки Кабази-V // Археологические исследования в Крыму, 1993 год.— Симферополь, 1994.— С. 97—101; Marks Э. Э., Демиденко Ю. Э., Усик В. И. Раскопки в Староселье // Там же.— С. 183—189; Marks Э. Э., Демиденко Ю. Э., Усик В. И., Монигал К. Итоги раскопок среднепалеолитической стоянки Староселье // Археологические исследования в Крыму, 1994 год.— Симферополь, 1997.— С. 190—194; Татарцев С. В., Отте М. Новые исследования позднепалеолитической стоянки Сюрень-1 // Там же.— С. 245—253; Чабай В. П., Жук С. М. Раскопки палеолитической стоянки Кабази-II. Археологические исследования в Крыму, 1993 год.— Симферополь, 1994.— С. 267—271; Чабай В. П., Жук С. М. Исследования палеолитической стоянки Кабази-II // Археологические исследования в Крыму, 1994 год.— Симферополь, 1997.— С. 269—273; Chabai V. Kabazi-II in the context of the Crimean Middle Paleolithic...— P. 31—48; Chabai V. P. Kabazi-II: Introduction. // The Paleolithic of the Crimea. The Middle Paleolithic of the Western Crimea.— Vol. 1. Ed. by: A. Marks and V. Chabai.— ERAUL, Liege, 1998.— P. 167—200; Demidenko Yu. E., Chabai V. P., Otte M., Yevtushenko A. I. and S. V. Tatartsev. Siuren-I, An Aurignacian

Site in the Crimea // *Prehistoire d'Anatolie*. Ed. by M. Otte.— Liege, 1998.— ERAUL, 85.— P. 349—396; *Marks A. E., Demidenko Yu. E., Monigal K., Usik V. I. Starosele: The 1993—95 Excavations// The Paleolithic of the Crimea. The Middle Paleolithic of the Western Crimea*.— Vol. 1. Ed. by: A. Marks and V. Chabai.— ERAUL.— Liege, 1998.— P. 67—100; *Marks A. E. A New Middle to Upper Paleolithic «Transitional» Assemblage from Buran-Kaya-III, Level C: A Preliminary Report // Prehistoire d'Anatolie*. Ed. by M. Otte.— Liege, 1998.— ERAUL, 85.— P. 335—348; *Yevtushenko A. I. Kabazi-V: Introduction and Excavations // The Paleolithic of the Crimea. The Middle Paleolithic of the Western Crimea*.— Vol. 1. Ed. by: A. Marks and V. Chabai.— ERAUL— Liege, 1998.— P. 273—286.

⁶ *Векилова Е. А. Стоянка Сюрень-1...*— С. 235—323.

⁷ *Demidenko Yu. E., Chabai V. P., Otte M., Yevtushenko A. I. and S. V. Tatartsev. Siuren-I, An Aurignacian Site...*— P. 349—396.

⁸ *Chabai V. Kabazi-II in the context of the Crimean Middle Paleolithic...*— P. 31—48; *Chabai V. P. Kabazi-II: Introduction...*— P. 167—200; *Chabai V. P. Kabazi-II: The Western Crimean Mousterian Assemblages...*— P. 201—252; *Chabai V. P. Kabazi-II, Units IIА-III: Artifacts...*— P. 253—272.

⁹ *Marks A. E. and Monigal K. Starosele 1993—1995: The Lithic Artifacts...*— P. 117—166.

¹⁰ *Marks A. E. A New Middle to Upper Paleolithic «Transitional» Assemblage...*— P. 335—348.

¹¹ *Rink W. J., Hee-Kwon Lee, J. Rees-Jones and K. A. Goodger. Electron Spin Resonance (ESR) and Mass Spectrometric U-series (MSUS) Dating...*— P. 323—340.

¹² *Rink W. J., Hee-Kwon Lee, J. Rees-Jones and K. A. Goodger. Electron Spin Resonance (ESR) and Mass Spectrometric U-series (MSUS) Dating...*— P. 336.

¹³ *McKinney C. U-series Dating...*— P. 347.

¹⁴ *Rink W. J., Hee-Kwon Lee, J. Rees-Jones and K. A. Goodger. Electron Spin Resonance (ESR) and Mass Spectrometric U-series (MSUS) Dating...*— P. 336.

¹⁵ *Rink W. J., Hee-Kwon Lee, J. Rees-Jones and K. A. Goodger. Electron Spin Resonance (ESR) and Mass Spectrometric U-series (MSUS) Dating...*— P. 327.

¹⁶ *Rink W. J., Hee-Kwon Lee, J. Rees-Jones and K. A. Goodger. Electron Spin Resonance (ESR) and Mass Spectrometric U-series (MSUS) Dating...*— P. 331.

¹⁷ *McKinney C. U-series Dating...*— P. 347.

¹⁸ *Rink W. J., Hee-Kwon Lee, J. Rees-Jones and K. A. Goodger. Electron Spin Resonance (ESR) and Mass Spectrometric U-series (MSUS) Dating...*— P. 340.

¹⁹ *McKinney C. U-series Dating...*— P. 351.

²⁰ *Колосов Ю. Г. Мустьерские стоянки района Белогорска.*— К., 1983.— 207 с.; *Kolosov Yu. G. Comments to: Hedges R. E. M., Housley R. A., Pettitt P. B., Bronk Ramsey C., and Van Klinken G. J. Radiokarbon dates from Oxford AMS system: Archaeometry datelist 21 // Archaeometry* 38 (1).— 1996.— P. 190—191.

²¹ *Rink W. J., Hee-Kwon Lee, J. Rees-Jones and K. A. Goodger. Electron Spin Resonance (ESR) and Mass Spectrometric U-series (MSUS) Dating...*— P. 323—340.

²² *Demidenko Yu. E., Chabai V. P., Otte M., Yevtushenko A. I. and S. V. Tatartsev. Siuren-I, An Aurignacian Site...*— P. 349—396.

²³ *Marks A. E. A New Middle to Upper Paleolithic «Transitional» Assemblage...*— P. 335—348.

²⁴ *Bradley B. A., Anikovich M., and E. Giria. Early Upper Palaeolithic in the Russian Plane: Streletskayan Flaked Stone Artifacts and Technology // Antiquity.*— 69 (266).— 1995.— P. 989—998; *Аникиович М. В., Бредли Б. А., Гиря Е. Ю. Технологический анализ стрелецких наконечников // Е. Ю. Гиря. Технологический анализ каменных индустрий.*— СПб., 1997.— С. 152—161.

²⁵ *Yamada M. Etude préliminaire sur l'industrie lithique de la dernière phase du Paleolithique moyen dans le site de Buran-Kaya III en Crimée orientale (Ukraine) // Prehistoire Européenne.*— 9.— 1996.— P. 11—30; *Chabai V. Kabazi-II in the context of the Crimean Middle Paleolithic...*— P. 31—48; *Chabai V. P. Kabazi-II, Units IIА-III: Artifacts...*— P. 253—272; *Marks A. E. and Mo-*

nigal K. Starosele 1993—1995: The Lithic Artifacts...— P. 117—166; Yevtushenko A. I. Kabazi-V: Assemblages from Selected Levels...— P. 287—322.

²⁶ *Chabai V. Kabazi-II in the context of the Crimean Middle Paleolithic...— P. 31—48.*

²⁷ Чабай В. П. Один из путей становления позднепалеолитического порядка операций первичного расщепления // Археологический альманах.— № 3.— Донецк, 1995.— С. 135—150; *Chabai V. P. Kabazi-II: The Western Crimean Mousterian Assemblages...— P. 201—252;*

²⁸ *Marks A. E. and Monigal K. Starosele 1993—1995: The Lithic Artifacts...— P. 117—166.*

²⁹ *Chabai V. P. and A. A. Marks. Preliminary Synthesis: Middle Paleolithic Assemblage Variability...— P. 355—368.*

³⁰ *Demidenko Yu. E., Chabai V. P., Otte M., Yevtushenko A. I. and S. V. Tatartsev. Siuren-I, An Aurignacian Site...— P. 349—396.*

³¹ *Marks A. E. A New Middle to Upper Paleolithic «Transitional» Assemblage...— P. 335—348.*

³² *Marks A. E. A New Middle to Upper Paleolithic «Transitional» Assemblage...— P. 335—348.*

³³ Аникович М. В., Бредли Е. А., Гиря Е. Ю. Технологический анализ стрелецких наконечников...— С. 153.

³⁴ *Marks A. E. A New Middle to Upper Paleolithic «Transitional» Assemblage...— P. 335—348; Yanevich A., Marks A., Uerpman H.-P. A Bone Handle from Buran-Kaya-III: The earliest known in the Crimea // European Prehistory.— 1998.— 11.— P. 85—88.*

³⁵ *Yanevich A., Marks A., Uerpman H.-P. A Bone Handle from Buran-Kaya-III...— P. 85—88.*

³⁶ Чабай В. П. Классификация мустерских индустрий юго-западного Крыма.— Каменный век на территории Украины.— К., 1990.— С. 54—63; *Chabai V. Kabazi-II in the context of the Crimean Middle Paleolithic...— P. 31—48; Chabai V. P. Kabazi-II: Introduction...— P. 167—200; Chabai V. P. Kabazi-II: The Western Crimean Mousterian Assemblages...— P. 201—252.*

³⁷ Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П. Ранний палеолит Крыма...— С. 41—42.

³⁸ Степанчук В. Н. Пролом-І — мустерская стоянка в Крыму // Российская археология.— № 1.— 1994.— С. 151.

³⁹ Степанчук В. Н. Пролом-І - мустерская стоянка в Крыму...— С. 142—156.

⁴⁰ *Stepanchuk V. N. Kiik-Kobian: A Distinct Mousterian Industry in the Crimea // Archeologicke rozhledy.— XLIV.— Praha, 1992.— P. 505—523; Stepanchuk V. N. The Kiik-Koba culture and some questions of the Crimean Middle Palaeolithic Study // Anthropologie.— XXXI/1—2.— Brno, 1993.— P. 45—64.*

⁴¹ Yamada M. Etude préliminaire sur l'industrie lithique de la dernière phase du Paléolithique moyen dans le site de Buran-Kaya III...— P. 11—30.

⁴² *Yevtushenko A. I. Kabazi-V: Assemblages from Selected Levels...— P. 287—322; Marks A. E. and Monigal K. Starosele 1993—1995: The Lithic Artifacts...— P. 117—166.*

⁴³ Колосов Ю. Г. Мустерские стоянки района Белогорска...— С. 136; Колосов Ю. Г. Аккайская мустерская культура.— К., 1986.— С. 111.

⁴⁴ Колосов Ю. Г. Мустерские стоянки района Белогорска...— 207 с.

⁴⁵ Гладилин В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы.— К., 1976.— С. 98, 103.

⁴⁶ Колосов Ю. Г. Аккайская мустерская культура.— К., 1986.— С. 111.

⁴⁷ Гладилин В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы.— К., 1976.— 229 с.

⁴⁸ Колосов Ю. Г. Специфические типы орудий аккайской мустерской культуры в Крыму // Орудия каменного века.— К., 1978.— С. 6—19.

⁴⁹ Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П. Ранний палеолит Крыма...— С. 106.

⁵⁰ Chabai V. P. and A. A. Marks. Preliminary Synthesis: Middle Paleolithic Assemblage Variability...— P. 360—361.

⁵¹ Колосов Ю. Г. Специфические типы орудий аккайской мустерьерской культуры...— С. 6—19.

⁵² Колосов Ю. Г. Аккайская мустерьерская культура...— С. 112.

⁵³ Степанчук В. Н. Кийк-Кобинская мустерьерская культура.— Автореф. дис... канд. ист. наук.— СПб., 1991.— 18 с.; Чабай В. П. Ранний палеолит юго-западного Крыма.— Автореф. дис... канд. ист. наук.— К., 1991.— 21 с.; Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П. Ранний палеолит Крыма...— 221 с.; Евтушенко А. И. Локально-хронологическое подразделение мустерьерских индустрий...; Евтушенко А. И. Двустороннее мустье Крыма...— С. 85—93; Stepanchuk V. N. The Kiik-Koba culture...— С. 45—64; Chabai V., Marks A., and A. Yevtushenko. Views of the Crimean Middle Paleolithic...— P. 59—80; Chabai V. P. and Marks A. A. Preliminary Synthesis: Middle Paleolithic Assemblage Variability...— P. 355—368.

⁵⁴ Chabai V., Marks A., and A. Yevtushenko. Views of the Crimean Middle Paleolithic...— P. 59—80.

⁵⁵ Демиденко Ю. Э. Среднепалеолитические индустрии Восточного Крыма...— С. 95—100; Demidenko Yu. E. Middle Paleolithic Industries of the Eastern Crimea...— P. 49—61; Chabai V. P. Kabazi-II: The Western Crimean Mousterian Assemblages...— P. 201—252; Chabai V. P. Kabazi-II, Units IIA-III: Artifacts...— P. 253—272; Chabai V. P. and A. A. Marks. Preliminary Synthesis: Middle Paleolithic Assemblage Variability...— P. 355—368; Yevtushenko A. I. Kabazi-V: Assemblages from Selected Levels...— P. 287—322.

⁵⁶ Demidenko Yu. E., Chabai V. P., Otte M., Yevtushenko A. I. and S. V. Tatartsev. Siuren-I, An Aurignacian Site...— P. 349—396.

⁵⁷ Marks A. E. A New Middle to Upper Paleolithic «Transitional» Assemblage...— P. 335—348.

⁵⁸ Демиденко Ю. Э. Среднепалеолитические индустрии Восточного Крыма...— С. 95—100; Чабай В. П. Аккайцы в западном Крыму...— в печати; Chabai V., Marks A., and A. Yevtushenko. Views of the Crimean Middle Paleolithic...— P. 59—80; Chabai V. P. Kabazi-II: The Western Crimean Mousterian Assemblages...— P. 201—252; Chabai V. P. Kabazi-II, Units IIA-III: Artifacts...— P. 253—272; Chabai V. P. and A. A. Marks. Preliminary Synthesis: Middle Paleolithic Assemblage Variability...— P. 355—368; Yevtushenko A. I. Kabazi-V: Assemblages from Selected Levels...— P. 287—322.

⁵⁹ Binford L. Willow Smoke and Dogs' Tails: Hunter — Gatherer Settlement Systems and Archaeological Site Formation // American Antiquity.— 45 (1).— 1980.— P. 4—20.

⁶⁰ Mortensen P. Seasonal camps and early villages in the Zagros. In Man, Settlement and Urbanism. Ed. by P. Ucko, R. Tringham and G. W. Dimbleby.— London, 1972.— P. 293—297.

⁶¹ Binford L. Willow Smoke and Dogs' Tails...— P. 4—20.

⁶² См. например: Binford L. Organization and formation processes: Looking at curated technologies // Journal of Anthropological Research.— 35.— 1979.— P. 255—273.

⁶³ Евтушенко А. И. Локально-хронологическое подразделение мустерьерских индустрий...— 24 с.; Евтушенко А. И. Двустороннее мустье Крыма...— С. 85—93;

⁶⁴ Кемпарту Н. А. Палеолитическая стоянка в гроте Бутешты // Охрана природы Молдавии.— Вып. 8.— 1970.— С. 113—132; Черныш А. П. Многослойная палеолитическая стоянка Молодова I // Молодова I. Уникальное мустерьерское поселение на Среднем Днестре.— М., 1982.— С. 6—70; Ситник О. С. Шлях розвитку левалуазьких індустрій в Україні // Археологічний Альманах.— № 5.— Донецк, 1996.— С. 75—84; Kolesnik A. V. Mousterian industries evolution of South East Ukraine // European Prehistory.— Vol. 6.— 1994.— P. 175—186.

⁶⁵ Колосов Ю. Г. Шайтан-Коба — мустерьєрська стоянка Криму.— К., 1972.— 158 с.

⁶⁶ Chabai V. P. The Middle Paleolithic to Aurignacian Transition in the Crimea // Prehistoire d'Anatolie. Ed. by M. Otte.— Liege, 1998.— ERAUL, 85.— P. 321—334.

⁶⁷ Demidenko Yu. E., Chabai V. P., Otte M., Yevtushenko A. I. and S. V. Tarartsev. Siuren-I, An Aurignacian Site...—P. 349—396.

⁶⁸ Маркс Э. Э., Демиденко Ю. Э., Усик В. И., Монигал К. Итоги раскопок среднепалеолитической стоянки Староселье...—С. 183—189; Marks A. A., Demidenko Yu. E., Monigal K., Usik V. I., Ferring C. R., Burke A., Rink W. J., and C. McKinney. Starosele and Starosele child: new excavations, new results // Current Anthropology.—38 (1).—1997.—P. 112—122; Monigal K., Marks A. A., Usik V. I. Human Remains at Starosele // The Paleolithic of the Crimea. The Middle Paleolithic of the Western Crimea.—Vol. 1. Ed. by: A. Marks and V. Chabai. ERAUL, Liege, 1998.—P. 101—116.

V. P. Чабай, Е. Е. Маркс, М. Отт

ВАРИАБЕЛЬНІСТЬ СЕРЕДНЬОГО ТА РАННЬОЇ ДОБИ ПІЗНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ КРИМУ (попередні результати міжнародного археологічного проекту)

Протягом перших п'яти років виконання міжнародного кримського палеолітичного проекту головну увагу було зосереджено на дослідженні трьох середньопалеолітичних (Кабазі II, Кабазі V та Старосілля) та однієї пізньопалеолітичної (Сюрень I) пам'яток Західного Криму. До того ж, протягом двох польових сезонів досліджувалась східнокримська пам'ятка — Буран-Кая III, де були знайдені як середньо-, так і пізньопалеолітичні комплекси.

Головні результати зусиль учасників проекту полягають у встановленні абсолютної хронології (понад 80 дат) як для середнього, так і для ранньої доби пізнього палеоліту півострова, визначенні технологічної та типологічної варіабельності для кримських середньопалеолітичних індустрій (західнокримська, кіїк-кобинська, старосільська та ак-кайська) та оріньяку варіанту кремс-дюфор Сюрені I. Новий тип індустрії було виявлено в 3 культурному шарі Старосілля. В Буран-Кай III, шар С, знайдено перші свідчення наявності в Криму східноселетських комплексів.

Результати проведених досліджень вказують на те, що всі датовані середньопалеолітичні пам'ятки існували протягом останнього гляціалу. До того ж близько 30 тис. років тому на терені Криму співіснували кримсько-міокська (індустрії старосілля, кіїк-кобинська та ак-кайська), західнокримська, східноселетська та оріньякська традиції в обробці каменю.

V. P. Chabai, A. E. Marks, M. Otte

THE VARIABILITY OF MIDDLE AND EARLY UPPER PALEOLITHIC IN THE CRIMEA (International Archaeological Project: preliminary results)

The first five years of the ongoing International Paleolithic Project concentrated its studies in the Western Crimea, carrying out excavations at three stratified Middle Paleolithic sites (Kabazi II, Kabazi V and Starosele) and one stratified early Upper Paleolithic site (Siuren I). In addition, a single Eastern Crimean site, Buran-Kaya III, with stratified Upper and Middle Paleolithic deposits, was partly excavated over two field seasons, with more excavations planned for the future.

Major results of these efforts include the establishment of reasonable absolute chronologies both for the Middle and Early Upper Paleolithic (over 80 dates combined), the definition for both technological and typological variability for the range of traditionally recognized Crimean Middle Paleolithic industries (Western Crimean Mousterian, Staroselian, Kiik-Koba and Ak-Kaya) and the Krems-Dufour Aurignacian at Siuren I. In addition, a new assemblage type was recognized in Level 3 of Starosele, without obvious local connections. At Buran-Kaya III was found the first evidence of an Eastern Szeletian industry.

The results of these investigations clearly indicate that all of the known Middle Paleolithic dates to the last Glacial and that at ca. 30,000 BP there is a high probable coexistence of Crimean Micoquian (Staroselian, Kiik-Koba, and Ak-Kaya industries), Western Crimean Mousterian, Eastern Szeletian, and Krems-Dufour Aurignacian.

ПЕЩЕРЫ КАВКАЗА И ЧЕЛОВЕК В ПРЕДЫСТОРИИ И В ИСТОРИЧЕСКОЕ ВРЕМЯ

В. П. Любин

В статье автор доказывает, что выявленные на Кавказе пещерные стоянки, города, крепости и оссуарии являются отражением роли пещер в жизни людей предысторического и исторического времен.

Жизнь человека на Кавказе с древнейших времен связана с пещерами. Здесь они исчисляются тысячами, многообразны по своим размерам, формам (галереи, гроты, навесы), происхождению (карстовые, эрозионные, дефляционные, денудационные, поствулканические). Известняково-карстовый ландшафт опоясывает Большой Кавказ почти на всем протяжении его северного склона и в западной, колхидской, части южного склона (от р. Сочи до Кударского ущелья в Южной Осетии). Известняково-карстовый ландшафт и карстовые пещеры на Малом Кавказе известны лишь в хребтах его восточной части — Сомхетском, Шахдагском и Карабахском (рис. 1). Естественные гроты или навесы, обнаруженные в лавах Закавказского вулканического нагорья, размещены, как правило, вблизи глубоких речных каньонов. Возникли они в местах бывших скоплений газа или шлаков в лавовых потоках¹.

Выявление погребенных и разрушенных пещер, которые могут содержать в себе следы пребывания человека, в настоящее время лишь начинается. Но частично разрушенные древние пещеры (в результате денудационных, гравитаци-

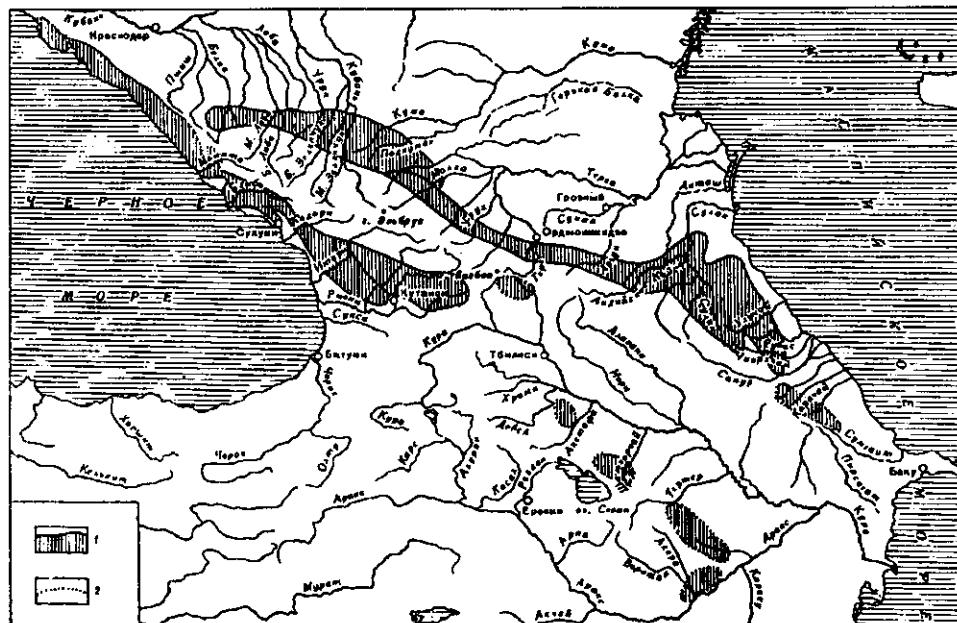

Рис. 1. Карта-схема расположения известняково-карстовых областей Большого и Малого Кавказа (по Н. А. Гвоздецкому, 1968, 1972): 1 — установленные границы карстовых областей; 2 — предполагаемые границы.

© В. П. ЛЮБИН, 1998

«Археологія», № 4, 1998 р.

онных и иных процессов входы во многие галерейные пещеры переместились на 10—15 м, а навесы лишились своих скальных козырьков) исследуются в значительном количестве.

Рассмотрим основные аспекты использования пещер Кавказа человеком.

Пещерные стоянки человека каменного века

По количеству известных на сегодняшний день стоянок древнекаменного века Кавказ занимает одно из первых, если не первое место в Азии: в настоящее время здесь исследовано или исследуется более 50 пещерных стоянок эпохи палеолита (в Израиле, к примеру, их известно около 25, в Иране — столько же).

Специфика Кавказской горной страны и расположение ее на границе умеренного и субтропического поясов вызывали в периоды похолоданий значительные природные стрессы, вынуждавшие палеолитических людей осваивать здесь пещерные убежища гораздо раньше, чем в соседствующих районах Ближнего Востока. На Кавказе горные пещеры, судя по датировкам и пыльцевым данным, начали впервые осваиваться людьми в среднем ашеле — в связи с похолоданиями, имевшими место более 600—500 тыс. лет назад (пещеры Азы, Кударо I, III, Цона, Треугольная, Ахштырь); наиболее же раннее заселение пещер на Ближнем Востоке отмечено лишь в верхнем ашеле (пещеры Умм Катафа и Табун)².

Кроме 50 палеолитических пещерных стоянок на Кавказе обнаружено более 20 пещер с культурными слоями мезолитического времени. Пещеры с остатками неолитического времени встречаются гораздо реже.

При выборе естественных убежищ человек во все времена предпочитал селиться в сухих и светлых приусыевых частях тех пещер, которые были теплыми (входное отверстие ниже уровня пола), мешкообразными (слепыми) и имели южную или восточную экспозицию. Учитывалась также близость источников воды, сырья для орудий, охотничьих угодий. Площадки перед входом в пещеры обычно также являлись местом активной жизнедеятельности, но в верхнем палеолите, во времена похолоданий «бытовые центры» смещались в глубь убежищ.

Организация жилого пространства в пещерах определялась их параметрами и задачами утепления и безопасности. В каждом убежище имелись свои максимально удобные точки для разжигания костров, обеспечивающие наилучшую тягу дыма и защиту в ночное время. В различных мустерьских уровнях пещеры Кударо I, например, костры неизменно размещались в одном и том же месте — в двух-трех метрах от капельной линии. В пещерах с низкими сводами костища обычно располагались ближе к выходу. Места для сна находились, по всей видимости, с внутренней стороны очагов, куда поступал уже прогретый воздух и где человек чувствовал себя в безопасности (во время ночевок в пещерах автор многократно испытывал это на себе)³. Каменные орудия и пищевые запасы в основном располагались вдоль стен в нишах, в стороне от проходов (например, «клад» ашельских орудий в крупной расселине в пещере Кударо I содержит 21 изделие, включая 4 рубила, отбойник, скребла и другие орудия).

Использование палеолитическим человеком пещер отражало различные аспекты хозяйственной и социальной деятельности древнейшего населения. Хозяйственные аспекты заключаются в наличии функционально неоднозначных пещерных стоянок. Отчетливо различаются базовые стоянки, охотничьи лагеря, случайные биваки. На долговременных базовых стоянках представлены все компоненты каменного инвентаря, все проявления жизнедеятельности человеческих коллективов. Таковы ашельская стоянка в пещере Кударо I, мустерьские стоянки в Баракаевской, Монашеской, Ахштырской, Ереванской и ряде других пещер. В охотничьих лагерях обнаруживались лишь выборочные орудия (часто отборные и немногочисленные), необходимые в охотниччьем походе. Такие лагеря выявлены в ашельских уровнях пещер Цона и Азы (слой Y), в мустерьских слоях пещер Кударо I, III, Цона, Кепшинская и некоторых других. Биваки устанавливаются по бедным или единичным находкам каменных изделий и костей животных.

Пещеры Кавказа заселяли различные популяции людей с различными культурными (индустриальными) традициями. Здесь прослежены индустрии мустье типичного, мустье зубчатого, мустье шарантского облика. Индустрии первых двух типов также весьма варьируют. В то же время отмечены территориально

Рис. 2. Высокогорье южного склона центральной части Большого Кавказа: 1 — Главный Кавказский хребет; 2 — известняковый кряж Велуанта; 3 — гора Часавали-хох (южный торец Велуанта); 4 — место расположения пещер Кударо I и III; 5 — русло реки Джеджори (приток р. Риони). Рисунок сделан по фото З. К. Кикодзе, снятому с горы Валь-хох (Буби-клде), где расположена Цонская пещера.

обособленные группировки стоянок с идентичными (однокультурными) индустриями, в составе которых имеются как базовые стоянки, так и охотничьи лагеря.

Следует отметить также определенное отличие палеолитических индустрий севера и юга Кавказского перешейка. Север, отделенный горным барьером Большого Кавказа, был тесно связан с Русской равниной и Крымом. В мустье, в частности, здесь появились индустрии микохского облика. Юг (Закавказье) тяготел к сопредельной Передней Азии: к левантскому палеолиту (с его бифасами и кливерами в ашеле и последующими леваллуа-мустерьерскими индустриями) и к палеолиту Ирана (мустерьерские индустрии Загроса).

Гляциально-климатический фактор существенно регламентировал возможности обитания человека в горных пещерах. Если в ашельскую эпоху, соответствующую в основном довольно благоприятным климатическим условиям, люди наиболее широко расселялись во всех ландшафтно-климатических зонах Большого Кавказа, включая высокогорье (пещерные стоянки Кударо I, III и Цона располагаются на высоте 1600—2100 м над уровнем моря, рис. 2), то с наступлением вюрма они посещали высокогорья лишь эпизодически (охотничьи лагеря), а во второй половине его — в верхнем палеолите — полностью отступили в пещеры предгорий. На Закавказском нагорье происходили такие же подвижки населения: в мустье люди укрылись в лавовых пещерах глубоких речных каньонов, а в верхнем палеолите совсем оставили нагорье. Повторное заселение (так называемая палеолитическая реконкиста) высокогорных и среднегорных пещер Большого Кавказа и Закавказского нагорья произошло только с отступлением ледников — в самом конце верхнего палеолита и в мезолите.

Пещерные города и пещеры-крепости

Использование пещер для постоянного или временного проживания людей продолжалось и в более поздние эпохи — в медном, бронзовом веках, в средневековые — вплоть до современности. Во многих районах Кавказа встречаются пещеры-крепости. Как правило, они расположены в труднодоступных местностях неподалеку от селений и используются их жителями как убежища в случае военной опасности. «Скальная крепость» близ селения Дзивис в Северной Осетии может быть приведена в качестве примера такого убежища. Она находится в теснине Куртатинского ущелья. Цепь небольших гротов, прикрытых

грубыми каменными стенками с бойницами, тянется вдоль тектонической трещины в отвесной стене каньона. Укрепленные пещеры известны в Алагирском и Урсдонском ущельях в Северной Осетии, а также в ряде других горных местностей Кавказа.

Грузия и Армения славятся своими древними рукотворными пещерными городами и монастырями. Пещерный город-крепость Вардзия, высеченный в XII веке в стене каньона р. Куры (Южная Грузия), состоял из 600 комнат, залов и переходов, вмещая около 20 тыс. человек. Строительство Вардзии длилось около 40 лет и начиналось с благоустройства нескольких естественных пещер.

Пещеры-оссуарии

В ряде мест Кавказа небольшие естественные пещеры использовались в качестве родовых усыпальниц-склепов. Такие средневековые «погребальные пещеры» известны, например, в Куртатинском и Геналдонском ущельях в Северной Осетии. Иногда обширные гроты и навесы использовались как могильники (погребения X—XII веков в Монашеской пещере и в навесе Губский I в Прикубанье, на Северном Кавказе).

Культовая значимость пещер

Сведения о культовой роли пещер в каменном веке Кавказа в настоящее время скучны. Свидетельствами зарождающихся религиозных представлений могут служить лишь погребения и отмечаемые кое-где признаки возможного медвежьего культа. Первые представлены только погребением (?) ребенка в Мезмайской пещере на Кубани и разрушенным верхнепалеолитическим погребением в расположеннем там же гроте Сатанай, где имеется погребальный инвентарь (костяные наконечники дротиков, предметы украшения). О медвежьем культе, по мнению ряда авторов, свидетельствуют находки в ашельском слое пещеры Азы в Азербайджане так называемого тайника азыантропа (расщелина в стене, в которой обнаружено несколько фрагментов черепов пещерного медведя) и в мустерьском слое Верхней пещеры близ Кутаиси в Грузии черепов пещерного медведя, прикрытых продолговатыми обломками известняка. Материалы эти вызывают, однако, определенные сомнения ввиду отсутствия надлежащей графической и фотодокументации, а также апробации находок в поле широким кругом специалистов.

Данные о культовой значимости пещер в послеледниковое время, особенно в этноисторическом прошлом, гораздо более обильны и достоверны. Пещеры, судя по этим сведениям, занимали важное место в духовной жизни кавказских народов, в их анималистических представлениях и языческих обрядах. Христианство и ислам были восприняты здесь, особенно в глубинных горных районах, в общем поверхностно и не смогли вытеснить древние верования. Многие языческие божества в представлении народа нередко сливались с христианскими святыми. Почитаемыми «священными» местами по-прежнему оставались «обиталища духов» — горные вершины, рощи, родники, древние руины, пещеры. Одни священные места почитались всем народом и считались национальными святынями, другие служили предметом поклонения населения определенного ущелья, третьи — только одного рода. В дни религиозных праздников в этих местах совершались моления с жертвоприношениями и пиршества. Охотники приносили сюда свои трофеи. Черепа съеденных домашних и диких животных складывались под скальными навесами, развеивались на деревьях⁴.

В Осетии такие языческие капища назывались дзуарами. Наиболее примечательно здесь пещерное святилище Дигори-зед (Олисай-дон) в долине р. Урух. Еще в 1771 г. его посетил известный естествоиспытатель И. А. Гюльденштедт и обнаружил в нем массу черепов жертвенных животных (в том числе зубра). В XIX—XX вв. Дигори-зед становится местом паломничества многих путешественников и ученых. Наиболее обстоятельно его обследовали палеонтологи Н. К. Верещагин, Н. И. Бурчак-Абрамович (1947—1948) и автор этой статьи (1957). Пещера эта находится на крутом склоне Скалистого хребта. Вход в нее прикрыт каменной стеной, сложенной из известняка. Пещера состоит из высокого «пиршественного зала» с черными от копоти стенами и примыкавшей к нему галереей, заваленной черепами животных (рис. 3). Центральную часть зала занимали грубые длинные скамьи и узкие столы, за которыми виднелся очаг, сложен-

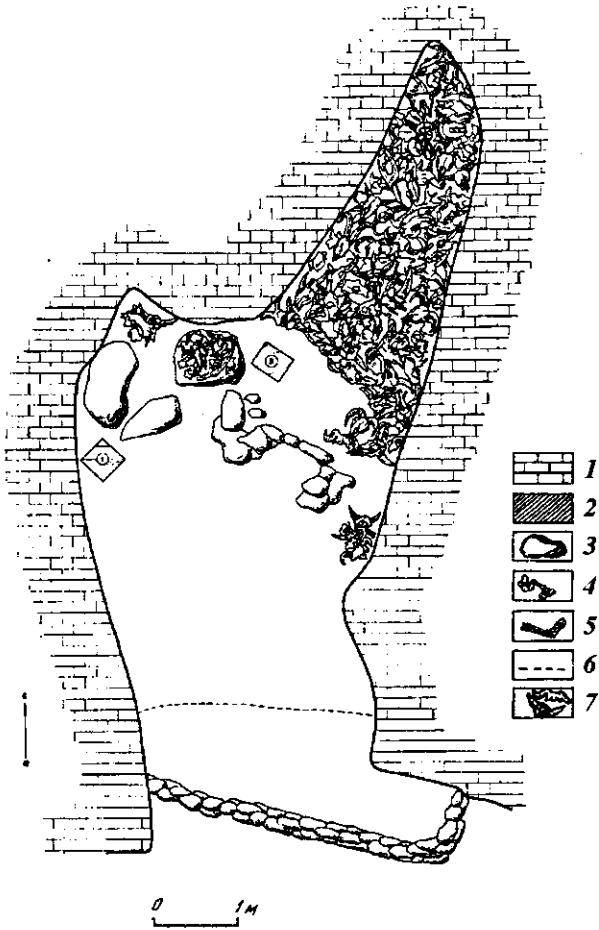

Рис. 3. Пещера Дигори-заед в Северной Осетии. План 1957 г. (по В. П. Любину): 1 — известняковая скала; 2 — шурфы; 3 — крупные глыбы; 4 — очаг; 5 — каменная кладка; 6 — капельная линия; 7 — завал черепов диких и домашних животных.

той Илья). Старые языческие понятия переплетались здесь с христианскими святыми. В честь их совершались жертвоприношения, исполнялись ритуальные танцы. С их именами связаны многие священные места в горах, в том числе пещеры и гроты. Наиболее известно труднодоступное всеосетинское пещерное святилище Тбау-Уацилла на вершине горы Тбау-хох близ селения Цагат-Ламардон.

Наскальные изображения в пещерах

Наскальные изображения в пещерах Кавказа, как и на Ближнем Востоке, представлены крайне скучно. В галерейных пещерах они не обнаружены, но в нескольких случаях отмечены в гротах и навесах. К палеолиту относят лишь гравированные геометрические начертания в навесе Мгвимеви в Западной Грузии, которые были закрыты сталагмитовой коркой, содержащей верхнепалеолитические орудия, а также, возможно, красочные отпечатки человеческих рук в небольшом навесе в Губском каньоне на Северном Кавказе⁶.

Напротив, более поздние гравировки и росписи на камне встречены в этом регионе в огромном количестве, особенно в южном Закавказье. Большинство их находится под открытым небом, но в Гобистане в Азербайджане, где найдены наиболее интересные и многочисленные изображения, часть гравировок была сделана в гротах с культурными слоями мезолита и неолита. В этих гротах, как и вне их, встречены «палимпсесты» — перекрывающие друг друга разностильные гравировки. Местами эти «палимпсесты» состоят из трех-четырех слоев

ный из тесаного камня, здесь находились деревянные посудины для мяса и кубки — футляры рогов зубров. Там же на сучковатой жерди, вбитой в расселину, висел большой пучок деревянных фетишей на бечевках. На деревянной решетке, нависавшей над столами, располагалась огромная куча оленых рогов.

В костном завале палеонтологи определили 2956 черепов: 661 из них принадлежал оленям, 78 — зубрам, 6 — лосям. Черепа косуль, серн, диких козлов и кабанов были единичны, прочие принадлежали домашнему скоту. Изредка попадались серебряные монеты и железные наконечники стрел⁵. В шурфе, поставленном нами в 1957 г. близ очага, были выявлены лишь поздние голоценовые отложения с такими же наконечниками.

Среди почитаемых осетинами божеств главное место занимали Уастырджи (святой Георгий) и Уацилла (святой Илья).

Здесь с понятиями о христианских святых.

Среди почитаемых осетинами божеств главное место занимали Уастырджи (святой Георгий) и Уацилла (святой Илья).

Здесь с понятиями о христианских святых.

Рис. 4. Панно с гравировками на стене грота на горе Беюк-даш в Гобистане (по А. А. Формозову, 1980, рис. 13).

изображений. В самом раннем слое на горе Беюк-даш изображены силуэты людей с вытянутыми пропорциями тела высотой до 1,5 м (рис. 4); во втором — представлены сцены охоты лучников на быков; в третьем — схематические рисунки, человечки, лодки с гребцами и т. п. Петроглифы Гобистана, по мнению А. А. Формозова⁷, — это настоящая иллюстрированная история Восточного Закавказья — от мезолита до позднего средневековья.

Пещеры в кавказском эпосе

Различные сюжеты, связанные с подземным миром и самими пещерами, глубоко проникли в кавказский героический эпос, сказки, генеалогические предания и легенды народов Кавказа. Глубокие галерейные пещеры, гигантские карстовые шахты, недоступные пещеры в горных обрывах наряду с разгулом подземных стихий (землетрясения, извержения, лавины и т. п.) издревле породили у кавказских горцев фантастические представления о подземном мире и его обитателях-великанах.

В фольклоре кавказских народов известно несколько типов великанов. Первые два — мифические великаны-чудовища (иногда крылатые и многоголовые, часто называемые дэвами) и одноглазые великаны-людоеды — неизменно являются отрицательными персонажами. Во многих сказаниях дэвы живут в подземном царстве, иногда в пещерах высоких гор. Сказания, относящиеся к «формуле Полифема», т. е. сказания о живущих в пещерах одноглазых пастухах-великанах и людоедах широко известны у осетин, кабардинцев, адыгов, мингрелов и других народов Кавказа. Третий тип великанов — люди-исполины, являвшиеся предшественниками легендарного племени богатырей-нартов, которое якобы обитало на Большом Кавказе до современных народов. В некоторых сказаниях эти великаны также связаны с пещерами.

Все эти типы великанов занимают исключительное место прежде всего в героических сказаниях о самих богатырях-нартах, которые вели успешную борьбу со злыми силами природы — с дэвами, драконами и особенно с одноглазыми людоедами. В этой борьбе они неоднократно проникали в подземный мир, в пещерные логовища чудовищ и циклопов. Нередко нарты сами использовали пещеры в качестве жилищ⁸.

В связи с ролью пещер в местной мифологии следует, наконец, отметить, что самая крупная пещера в Абхазии носит имя «абхазского Прометея» — Абрскила.

Заключение

В предысторические эпохи пещеры представляли собой своеобразные центры, обеспечивающие всестороннее существование человека и человеческого коллектива — физическое, социальное, хозяйственное, духовное. Для человека пещеры были не только «домом», сколько «усадьбой», которая являлась и кровом с благоприятной стабильной средой обитания, и производственной мастерской, местом хранения огня, топлива, сырья для орудий, пищевых запасов и местом отправления ритуалов, погребений и т. д. Пещерные убежища служили ему оградой от «злых сил природы», хищных зверей, иноплеменников. Замкнутое

пространство пещер и огонь сплачивали человеческий коллектив, способствовали регламентации всех форм хозяйственной и социальной жизни.

В исторические времена с развитием домостроительства использование пещерных убежищ постепенно ослабевает. В то же время на Кавказе имеются скопления естественных и искусственных пещер, служивших людям жилищами, укреплениями, культовыми, погребальными или хозяйственными помещениями (пещерные города, селения, монастыри, крепости, оссуарии). Затаенные и труднодоступные горные пещеры служили людям убежищами в годы военных лихолетий.

Пещеры Кавказа являются превосходной основой для разработки проблемы роли пещер в жизни людей предысторического и исторического времен.

Примечания

¹ Любин В. П. Ранний палеолит Кавказа // Палеолит СССР.— М., 1984.— С. 51.

² Любин В. П. Палеолит Кавказа // Палеолит Кавказа и Северной Азии.— Л., 1989; Любин В. П. Ашельская эпоха на Кавказе // Востоковед.— СПб., 1998.

³ Lioubine V. P. Human adaptation in the mountain environments of the Caucasus during Upper Palaeolithic and Mesolithic // Preistoria Alpina.— 1994.— vol. 28/2.— Trento.

⁴ Калоев Б. А., Такоева Н. Ф. Осетины // Народы Кавказа.— М., 1960.— Т. 1.

⁵ Верещагин Н. К. Записки палеонтолога.— М., 1981.

⁶ Формозов А. А. Памятники первобытного искусства на территории СССР.— М., 1980.

⁷ Там же.

⁸ Мелетинский Е. М. Происхождение героического эпоса. Ранние формы и архаические памятники.— М., 1963; Миллер В. Ф. Отголоски иранских сказаний на Кавказе // Этнографическое обозрение.— М., 1889.— II.

B. P. Любин

ПЕЧЕРИ КАВКАЗУ Й ЛЮДИНА У ДОІСТОРИЧНИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ ЧАСИ

Печери Кавказу люди використовували з давніх часів, насамперед як стоянки. Нині тут відомо понад 50 стоянок із залишками палеоліту і більш як 20 мезолітичних. Заселення гірських печер людиною регулювалося природними умовами, що впливали на вибір сховища, використання стоянки, облаштування жилого простору і т. ін. Свідчення ритуального використання печер для палеоліту сумнівні, але численні для етноісторичних періодів. Наскельні малюнки відомі з мезоліту. У деяких місцях Кавказу знайдено печерні міста, фортеці й осуарії. Печери як частина підземного світу увійшли в героїчний епос народів Кавказу.

V. P. Lyubin

CAVES OF THE CAUCASUS AND HUMAN BEING IN PREHISTORY AND HISTORY

People used caves of the Caucasus from the time immemorial, primarily as settlement sites. At present more than 50 cave sites with remains of the Palaeolithic and over 20 with remains of the Mesolithic are known in this area. Settling of the mountain caves by people depended on the climate that influenced the choice of the cave type, function of site, arrangement of the space inhabited and so on. Evidences of the ritual use of the caves are questionable for Palaeolithic, but they are abundant for ethnohistorical periods. Rock paintings are known from the Mesolithic. Cave towns, as parts of the underworld, constitute the heroic epics of the Caucasian peoples.

ГРАВЕТ ПОДНІСТРОВ'Я. ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

I. O. Борзіяк, Л. В. Кулаковська

У статті висвітлюються проблеми утворення і розвитку верхньопалеолітичних комплексів басейну Дністра, які належать до граветського шляху розвитку.

Нині в Подністров'ї відомо і частково досліджено понад 300 верхньопалеолітичних пам'яток, які належать до гравету¹. Серед них всесвітньовідомі багатошарові стоянки Молодове V та Молодове I (верхньопалеолітичні шари), Кормань IV (верхньопалеолітичні шари), Атаки, Вороновиця, Бабин I, Оселівка та ін. (Україна), та Косоуци, Підгір'я I та ін. (Молдова). Саме дністровські верхньопалеолітичні багатошарові пам'ятки стали основою для перших і, вочевидь, найбільш вдалих розробок схеми розвитку верхнього палеоліту Східної Європи².

Ці розробки базувалися на поширеній у той час стадіальній концепції розвитку верхнього палеоліту на прильдовикових просторах Європи. Багатоступінчасті схеми розвитку верхнього палеоліту Подністров'я П. І. Борисковського та О. П. Черниша значною мірою сприяли розумінню процесу поступового розвитку техніки обробки каменю, вдосконалення навичок в різних галузях господарства (мисливство, збиральництво, домобудівництво) та мистецтва. Втім цього було недостатньо для розуміння конкретного змісту еволюції індустрії, своєрідності окремих груп чи окремих пам'яток. Місцеві особливості пам'яток «нівелювались» через широкі і досить часто безпідставні аналогії, проведенні на рівні типу. В результаті залишались практично нерозкритими структури груп інвентаря і своєрідність кожної окремої індустрії.

З часом було здійснено спробу обґрунтування так званої молодовської верхньопалеолітичної культури з двома етапами її розвитку — ранньомолодовським та пізньомолодовським. Етапи виділялись на основі певних типологічних змін, головним чином, між колекціями 7-го та 6-го шарів стоянки Молодове V³. Ця культура була виділена під впливом ідей О. М. Рогачова⁴, який запропонував і обґрунтував гіпотезу про існування археологічних культур у прильдовиковій Європі. Більшість придністровських пам'яток було віднесено до цієї культури⁵. М. Отт (1981) спробував обґрунтувати тезу про належність більшості пам'яток верхнього палеоліту Подністров'я до гравету. Внаслідок поширення ідей про віднесення переважної частини пам'яток пізнього зледеніння до різних фаз розвитку так званого східного гравету, поступово, без належного обґрунтування, верхній палеоліт Подністров'я включається в ареал розвитку «східного гравету».

Безсумнівно, таке визначення правомірне, але тільки для певної групи пам'яток. В останні роки в Подністров'ї та на прилеглих до нього із заходу територіях було виділено ще дві-три різновидності пам'яток, що не належать до «східного гравету»⁶. Це — пам'ятки переходні від мустє є до верхнього палеоліту (культура Бринзени) та оріньякські, які поділяються на кілька культурно-хронологічних груп⁷. Було здійснено спробу розчленування граветських пам'яток на еволютивні фази розвитку і віднесення їх до обширного ареалу «східного гравету»⁸. Проте вже зараз зрозуміло, що гравет Подністров'я відрізняється від гравету Десни, Дону та Дніпра. В чому ж полягає ця відмінність? Щоб відповісти на це питання необхідно дати розгорнуту характеристику подністровського гравету.

1. Структура індустрій подністровського гравету

Для з'ясування структурних особливостей цих індустрій необхідно визнатись у питанні: що ми розуміємо під терміном «подністровський гравет»?

Отже, подністровський гравет включає індустрії пізнього зледеніння долини Дністра і прилеглих до нього — із заходу аж до Карпат та на схід до Південного Бугу — територій. В інвентарі цих пам'яток практично відсутні оріньякські типи знарядь (скребки високих форм, пластини з крутого ретушшю по краях, мустъєройдні форми, як от: гостроконечники, скребла, зубчасті і війчасті вироби), відсутні тут як листоподібні так і інші вістря, епізодичні культурозначні для костьонківсько-павлівсько-вілендорфського єдинства знаряддя (ножі костьонківського типу, вістря з боковою віймкою, листоподібні вістря «павлівського типу»)⁹. Які ж основні компоненти індустрії приденістровського гравету? Це переважно кінцеві скребки на видовжених пластинах інколи з нерегулюваними поздовжніми краями, бокові різці, прості серединні різці; в ранніх індустріях (Молодове V, шари 10—7, Чутулешти I, Міток — Малул Галбен, граветські шари, Оселівка II, нижній шар, Кормань IV, шари 7—6 тощо) наявні одинарні й двокінцеві вістря на крупних пластинах і, як головний компонент, різноманітні пластини й пластиночки з притупленим краєм чи краями (вістря гравет і мікрагравет, гольчасті вістря, «спилочки»). Зрідка трапляються кремневі проколки і знаряддя, оброблені пласкою підтескою, крупні рубаючі знаряддя. Найбільш характерні кістяні знаряддя: молоточкоподібні та сокироподібні знаряддя з поздовжнім лезом з рогу північного оленя, веретеноподібні однопазові, двопазові та безпазові вістря з круглим і овальним перетином, лощила, проколки, випрямлячі і «мотики» з рогу північного оленя, поздовжні руків'я для складних (композитних) знарядь. На фінальних етапах розвитку з'являються голки з вушками, гарпуни (Косоуци, Котул Микулинць). На ранньому етапі гравету практично невідомі мистецькі вироби та прикраси. Вони з'являються лише після рубежу в 20 тис. років тому. Відомо дві жіночі фігурки (Косоуци, шар 2а, Молодове V, шар 3), деякі гіпотетичні фігурки із 9-го та 7-го шарів Молодове V, фігурка бізона із 2-го а шару Косоуць, орнаментовані предмети утилітарного призначення (гольники, вістря, «мотики», лощила, випрямляч з антропоморфною фігуркою із 7-го шару Молодове V). Прикраси репрезентовані підвісками із зубів, браслетами із ікла мамонта, викопних мушлів (Косоуци), амулети-підвіски із мергелю (Молодове V, шар 7, Косоуци, шар 2а, Міток — Малул Галбен, шар 3).

На всіх граветських пам'ятках переважають різці, серед яких — бокові, в ранніх пам'ятках за ними слідують скребки на пластинах, в більш пізніх — різноманітні пластиинки з притупленим краєм.

У граветських пам'ятках Дністровського та прилеглих до нього регіонів немає так званих земляно-кістяних жител. Наявні тут будівлі — легкі наземні жигла тимчасового використання. Від них залишились інтенсивно зафарбовані золою плями з вогнищами в центрі, інколи біля передбачуваного входу. Такі житла відомі в деяких шарах стоянок Молодове I та V, Межигірцях, Косоуцах, Чутулешти I. На деяких стоянках (Молодове V, Косоуци) зафіксовано численні прості вогнища (інколи в межах передбачуваних жител і поза ними), інколи навколо них відмічено ямки (Косоуци).

Головними об'єктами полювання для граветського населення Подністров'я були, переважно, північний олень, кінь, бізон, зрідка мамонт. Останній переважає лише на одній із найбільш північних стоянок Подністров'я — у Межигірцях.

Переважна частина граветських стоянок Подністров'я є сезонними осінньо-літніми поселеннями. Це визначається за фактом відсутності у фауні кісток північного оленя віком менше 8—9 місяців, а також малопотужним культурним шаром.

Майже на всіх стоянках за сировину для виготовлення знарядь слугував місцевий високоякісний дністровський або волинський жовновий кремінь. Відмічено лише два винятки: обсидіан у Косоуцах (5 шар) та чорний аудійський сланець, що трапляється в Карпатах — Чутулешти I.

На більшості граветських пам'яток Подністров'я широко репрезентовано різні допоміжні вироби із каменю-сланцю, пісчаниця, які використовувались як «м'які» відбійники, підставки, наковалні, абразиви, терковики. Цей факт свідчить про велику роль збиральництва у верхньопалеолітичному населенні цього регіону. Хоча, безсумнівно, не всі із названих допоміжних знарядь, ми пов'язуємо саме із збиральництвом.

2. Феномен багатошарових граветських пам'яток між Карпатами та Південним Бугом

Загальновідомо, що більшість палеолітичних стоянок розташовано поблизу водяних джерел, виходів сировини, в місцях, де в давнину були життєво-важливі ресурси — багатий тваринний та рослинний світ. Цим умовам цілком відповідали басейни Середнього Дністра та Середнього Пруту, Бугу, Десни, Дону та їхніх притоків. Але чому люди не раз приходили сюди, інколи з перервами в сотні і навіть тисячі років? Стосовно території на схід від Карпат пояснення може бути таке. Відомо, що основна здобич у цей час тут — північний олень — тварина з кочовим способом життя. Навесні, слідом за смugoю танучих снігів, стада оленів просувались на північ, інколи на тисячі кілометрів¹¹. Влітку північний олень не зустрічається між Карпатами та Бугом. Він проводив літо на півночі Руської рівнини, виводив тут потомство, а восени, рухаючись уздовж передгір'їв Східних Карпат, повертається на південь. Саме тут, на схід від Карпат, у захищених ландшафтах він знаходить достатньо їжі для зимівлі. Згідно із спостереженнями над кочівками карibu в Північній Америці, північний олень переміщається у складі численних стад, що налічували від кількох сотень до десятків тисяч особин за строго визначеними маршрутами, прокладеними в давнину. Водяні перешкоди долались також у визначених місцях. Очевидно, палеолітична, а особливо пізньопалеолітична, людина Подністров'я, облаштовувала свої стоянки в місцях переходу оленем річок. Під час подолання численними стадами водних перешкод, первісна людина полювала, запасаючись м'ясом інколи на всю зиму. Саме в місцях цих вікових шляхів пересування північного оленя й розташована переважна більшість багатошарових стоянок (Ріпічені-Ізвор, Міток — Малул Галбен, Котул Микулинць, Молодове I, V, Кормань IV, Оセルівка, Атаки, Косоуци, Володимирівка). Відомо, що північний олень змінював маршрути приблизно один раз на 60—100 років¹². Очевидно, первісна людина залишала місце проживання залежно від перекочовок північного оленя і поверталася з їх поновленням. Напевно, так можна пояснити феномен багатошарових палеолітичних стоянок Попруття, Подністров'я і Побужжя. Влітку, коли в цих краях зникав північний олень, первісна людина полювала на інші види тварин — коня, бізона, мамонта, які мешкали тут протягом року. Люди пересувались у пошуках невеликих стад і поодиноких тварин у передгір'ях Карпат та в степах Північного Причорномор'я, де, певно, знаходиться більшість весняно-літніх верхньопалеолітичних стоянок.

3. Хронологія гравету Подністров'я

Про час появи найбільш ранніх граветських колективів між Карпатами та Дністрем і про їх часову еволюцію можна говорити лише на основі даних абсолютної та відносної хронології.

Еволюція верхньопалеолітичної людини в Подністров'ї, як власне і на інших просторах прильодовикової Європи, відбувалася на тлі цілого ряду природних змін, які мали як глобальний, так і обмежений, місцевий, характер. Початок розвитку гравету в цьому регіоні збігається з початком формування брянського викопного ґрунту (Штілфрід В., дофіновський ґрунт), який в різних місцях датується в межах приблизно 32—24 тис. років тому. Цей палеогрунт слугує досить надійним маркірувальним фактором для пізньочетвертинного часу. Після рубежу 24 тис. років тому почалося похолодання з періодичними короткочасними потепліннями, яким відповідають слаборозвинуті викопні ґрунти (Тюрсак (22—20 тис. років) та Ляско (приблизно 17 тис. років тому)). Останні два потепління рідше фіксуються у терасових відкладах Прута та Дністра. На кінець пізнього зледеніння відносять формування ембріональних ґрунтів Дріас, Беллінг та Алерсьод.

З брянським викопним ґрунтом на стоянці Молодове V пов'язані культурні шари 10 і 9. І. К. Іванова відмічає здвоєність цього ґрунту і фіксує в ньому два піки потеплінь, розділених періодом похолодання. Одночасно вона не заперечує можливості того, що шари 9 та 10 є єдиним культурним шаром¹³. Спостереження, зроблені П. Езартсом та нами у 1997 р. на стоянці Молодове V, в цілому, підтверджують висновки І. К. Іванової. Ще раніше дев'ятий шар цієї стоянки отримав дату $28\ 100 \pm 1000$ і $29\ 650 \pm 1320$ (ЛГ-15). Ці шари (чи шар) є на сьогодні найбільш ранніми граветськими проявами в Подністров'ї.

Із продатованих верхньопалеолітичних стоянок басейну Пруту найбільш ранню — перший граветський шар стоянки Міток — Малул Галбен — зафіковано також у викопному ґрунті типу брянського, він має дату $27\,500 \pm 600$ (ОХ-1778)¹⁴. До цього ж періоду потепління, але до верхньої частини викопного ґрунту, відносяться матеріали Чутулешт¹⁵, 8-го шару стоянки Молодове V (понад 24 600 (ЛУ-14)), нижнього шару Корпача (25 250 300 ГрН-9758), 7-го шару Кормані IV (25 140 350 — ЛУ-586 і 24 500 500 — ГІН-1099). Варто зауважити, що в шарах 7 та 6 стоянки Кормань IV, які О. П. Черниш відніс до оріньяку, менше граветських рис ніж в інших, але досить слабко й невиразно проглядаються і оріньяксі елементи. Ми вважаємо їх все-таки граветськими. Напевне, до кінця брянського потепління і початку наступного похолодання відноситься 7-й шар стоянки Молодове V (23 700 — 320 — ГІН-10 та 23 000 800-МО-11). Для комплексів II—III граветських шарів стоянки Міток — Малул Галбен отримано понад 10 радіовуглецевих дат, які дають змогу синхронізувати їх з шарами 8—7 стоянки Молодове V¹⁶. Верхній граветський шар Міток-Малул Галбен має також низку радіовуглецевих дат у діапазоні 20—22 тис. років¹⁷. На жаль, старі дати для стоянок Молодове V та Кормань IV не калібровані, мають великий діапазон розкиду і, очевидно, будуть поповнені новими¹⁸.

Для встановлення хронології пізніх етапів розвитку гравету Подністров'я, який фіксується у відкладах пізнього зледеніння (враховуючи короткочасні потепління типу Ляско), є комплекс дат для шарів 6—1а стоянки Молодове V, більше 40 каліброваних дат для стоянки Косоуци¹⁹, понад 20 дат для граветських стоянок Румунської Молдови²⁰, низка дат для стоянки Кормань IV²¹. Культурні шари граветських пам'яток залягають у лесах, супіщанах відкладах, які накопичувались в умовах стабільних похолодань. Разом з тим, у цих, нібито гомогенних відкладах, зокрема на стоянці Косоуци в останні роки виокремлено низку циклічних ґрунтоутворень ембріонального типу, з якими корелюються 16 із 21 культурного шару цієї стоянки²². Такого роду роботи розпочались минулого року на стоянці Молодове V. Це дасть змогу уточнити хронологію культурних шарів та провести кореляцію з однотипними стоянками в басейні Дністра та Пруту.

Радіовуглецеві дати для гравету Подністров'я варіюють у межах 29—28 і 12—11 тис. років тому. Згідно з останніми розробками²³ гравет Подністров'я і суміжних територій протягом 8 тис. років розвивався паралельно з оріньяком, найбільш пізні пам'ятки якого датуються близько 20 тис. років до н. е.²⁴

4. Проблеми генези гравету у Подністров'ї

З відкриттям верхнього палеоліту в Подністров'ї водночас постало питання про його походження, періодизацію і культурну атрибуцію. Н. Морошан розділив верхній палеоліт Дністра та Пруту на три фази оріньяку та три фази гравету²⁵. Практично цієї ж схеми дотримуються дослідники верхнього палеоліту Румунії і нині²⁶. П. І. Борисковський зазначив, що у верхньому палеоліті Подністров'я відсутні пережитки мустєрської традиції. Цим самим він нібито заперечує переростання місцевого мустє у верхній палеоліт²⁷. Дещо інших висновків щодо походження і розвитку верхнього палеоліту в цьому регіоні дійшов О. П. Черниш. Спочатку він притримувався періодизації П. І. Борисковського, з часом почав виводити верхній палеоліт із місцевого левалуазького мустє, вважаючи при цьому, що шари 11-а та 10-а на стоянці Молодове V є яскравим тому підтвердженням²⁸. Однак ці матеріали, немовби переходні між мустє та верхнім палеолітом, нечисленні та невиразні, майже непридатні для повноцінного техніко-типологічного аналізу. Зважаючи на стратиграфію, ці культурні шари є мустєрськими. О. П. Черниш неодноразово відмічає, що пам'ятки першого (бабинського) та другого(вороновицького) ступенів у верхньому палеоліті Подністров'я належать до оріньякського часу²⁹. Безсумнівно, хронологічно вони відповідають оріньяксій добі, але сутність їх граветська. О. П. Черниш жодного разу не спробував (окрім наведеного широкого кола аналогій) обґрунтувати переростання місцевого мустє у верхній палеоліт, не запропонував він і критеріїв для цього. Г. П. Григор'єв констатував наявність у Подністров'ї молодовської культури з двома етапами розвитку та липської([?])³⁰, але жодного разу не сформулював свої погляди на проблему генези цих культур. М. В. Аникович заперечує існування «бабинського» етапу, а молодовську верх-

ньопалеолітичну культуру виводить із селетської культури(?)³¹. Варто зауважити, що окремі селетські симетричні вістря, які трапляються на ранніх етапах гравету Подністров'я (шари 10—8 стоянки Молодове V) характерні для широкого кола пам'яток, як наприклад Павлов. Втім, такі характерні для селету двобічні форми відсутні в граветі Подністров'я (як виняток — один предмет із Молодове V).

Таким чином, навіть зараз немаєдиної думки про походження гравету в Подністров'ї. Ми також не претендуємо на повне розкриття цієї проблеми. Спробуємо лише викласти свої думки з цього приводу.

Нижні шари стоянок Молодове V, Кормань IV, Міток — Малул Галбен, які віднесені до гравету, мають абсолютно верхньопалеолітичний вигляд, у колекціях відсутні будь-які архаїчні елементи. Тому практично неможливо говорити про виростання гравету із місцевого мистецтва. В Циркум-карпатській зоні відома низка пам'яток та культур перехідних від мистецтва до верхнього палеоліту та ранніх верхньопалеолітичних. Це — богуніце, селет, оріньяк. На думку багатьох фахівців найбільш відчутний факт становлення гравету в Центральній Європі відмічено в 5—6-му шарах стоянки Вілендорф II, що мають дати між 30 000 та 28 000 р. Однак, саме тут, як, власне, і в загаданих вище дністровських пам'ятках, ми маємо вже сформовану граветську індустрію. Богуніце (богуніця) вважається одним із найдавніших центральноєвропейських верхньопалеолітичних культур. Вік основних пам'яток укладається в діапазон 42 900—36 000 р. ³³ Ці дати в цілому збігаються з хронологією оріньяку Вілендорфа II та 2-го шару печери Бачо-Кіро³⁴. Разом з тим структура інвентаря в цих двох верхньопалеолітичних проявах абсолютно різна. Індустрія богуніце вміщує досить виразний левалуазький елемент, граветські риси майже відсутні. Оріньяк Бачо-Кіро і, можливо, нижніх шарів Міток — Малул Галбен позбавлений двобічнооброблених форм, має деякі тенденції в оформленні знарядь притуплюючою ретушшю (менше в Бачо-Кіро, більш відчутно в нижніх шарах Міток — Малул Галбен). На наш погляд, саме цей різновид оріньяку і слід вважати генетичною основою раннього гравету Центральної та Південно-Східної Європи (в тому числі Карпатсько-Дністровського регіону). У подальшому, очевидно, гравет розвивався за запропонованою М. Оттом схемою³⁵. Нові дослідження в Подністров'ї дають змогу детальніше висвітлити проблему походження гравету.

5. Еволюційні фази розвитку гравету Карпатсько-Дністровського регіону

У запропонованій М. Оттом та колегами³⁶ схемі розвитку гравету в Центральній та Східній Європі бралися до уваги лише матеріали опорних стоянок, таких як Молодове V, Міток — Малул Галбен, Косоуци. Спробуємо зіставити з цією схемою матеріали інших граветських пам'яток.

Найбільш давні граветські пам'ятки Карпато-Дністровського регіону віднесено до другої стадії розвитку гравету Центральної та Східної Європи (Міток — Малул Галбен, цикли 7б, 7а, 6б, 6а; 29000—25000 р., Молодове V, шари 10—8; 28000—26000 р.). Для індустрії цієї фази характерні видовжені пропорції знарядь (7—12 см), відмітні граветські риси, такі як симетричні вістря з похило ретушованими кінцями, кінцеві скребки, серединні, бокові та косоретушні різці, окремі пластини та пластинки з притупленим краєм. Зазначені пам'ятки можна охарактеризувати як макрографет. До цієї стадії, на наш погляд, належать стоянки: Чутулешть I³⁷, 7-ий шар Кормані IV, нижній шар Стинки Ріпіченъ(?), а також численні підйомні матеріали, в яких спостерігаються схожі типологічні ознаки³⁸.

До третьої стадії розвитку гравету віднесено цикли 5б, 5а, 4б, 4а стоянки Міток — Малул Галбен, 8—7-й шари Молодового V (25000—22000 р.). У цей час ще зберігається основний типологічний фонд попереднього етапу. Водночас з'являються нові форми знарядь, значно зростає кількість різноманітних пластин та мікропластинок з притупленим краєм (вістря гравет, окремі вістря з боко-вою виїмкою, ножі типу Ргані). Розширяється типологічний діапазон різців, серед яких на перше місце виходить боковий різець різних модифікацій. З цього часу різці превалують у типологічних наборах. Зрідка трапляються коротко-жальні кремневі проколки. Досить виразно презентовані в пам'ятках цієї стадії рогові та кістяні знаряддя: випрямлячі, веретеноподібні пазові та безпазові

наконечники списів та дротиків, специфічні для гравету Подністров'я «мотижки» з рогу північного оленя, поздовжні руків'я для складних знарядь оснащених пластинками з притуленим краєм³⁹. Досить звичні проколки із трубчастих кісток. Цій стадії належать такі пам'ятки: Кормань IV, 6-й шар, Межигірці⁴⁰, Біла⁴¹, можливо, нижній шар Оселівки II⁴², Вороновиця I, Студениця (Біла Гора), Замостя I (тут як і в 7-му шарі Молодового V знайдено вістря з бічною віймкою) та інші пам'ятки в Україні, Пирнул луй Істрате (нижній шар), Буда в Румунській Молдові. Варто зауважити, що, незважаючи на отриману дату для культурного шару стоянки Межигірці (17000), ми все ж відносимо її до третьої стадії, беручи до уваги абсолютно ідентичний техніко-типологічний вигляд індустрії.

Четверта стадія включає пам'ятки, що залягають в суглинках сформованих над викопним ґрунтом Штілфрід В (дофінівський). Вік цих пам'яток датується між 22000 і 20000 В. Р. із стратифікованих пам'яток до цієї стадії віднесено цикл 26 стоянки Міток — Малул Галбен, Міток — Пирнул луй Істрате (другий шар знизу) в Румунській Молдові, можливо Атаки I і Реча⁴⁴ в Молдові. В інвентарі цих пам'яток спостерігається відповідна тенденція до зменшення розмірів заготовок і знарядь. Зберігається традиція використання великої кількості пластинок з притуленим краєм, зникають багатофасеткові різці, з'являються у великій кількості короткі скребки, переважають бічні прямо-, косо-, і ввігнуторетушні різці. Зміни в інвентарі, очевидно, пов'язані з адаптацією господарства до мисливства і переробки продуктів полювання на північного оленя, менше на коня та бізона. Роль мамонта значно зменшується.

П'ята стадія розвитку гравету збігається з посиленням холодів за часів останнього вюрмського стадіалу. Хронологічно ця фаза добре продатована численними радіовуглецевими датами для стоянок Кормань IV (шари 5—1), Молодове V (шари 6—1а), Молодове I (шари 2—1), Косоуци (шари 1—21), Леспезь (шари 1—IV)⁴⁵, Коту Мікулинць та ін. Індустрії цих пам'яток синхронні матеріалам стоянок Добранічівка, Межирічі на Дніпрі, Анетівка II у Північному Причорномор'ї та ін. датуються проміжком 19000—11000 В. Р. Якщо говорити про граветський «енізод»⁴⁶, то для Подністров'я він відповідає саме цьому відрізкові часу. Культурні шари на пізньограветських стоянках залягають в покривних суглинках (горизонти 1 і 2 причорноморського лесу)⁴⁷, які переривались коротким інтерстадіалом Ляскі і горизонтами ґрунтоутворення давнього Дріасу, Бъолінгу та Алерьоду. Ці моменти добре проглядаються в розрізі стоянки Косоуци⁴⁸. В часи найбільшого похолодання проходив відтік частини палеолітичного населення з більш північних регіонів у долині Дністра, Пруту та їхніх притоків. Зростання кількості людських колективів на обмежених територіях призводило до нівелювання культурних традицій в обробці каменю за одночасної адаптації інвентаря для обробки продуктів полювання на північного оленя. Серед стратифікованих пам'яток цього часу варто відзначити стоянки Пояна Чирешулуй, Леспезь, Котул Мікулинць в Румунській Молдові, Косоуци, Подгори⁴⁹ у Молдові, Кормань IV (шари 5—1), Молодове I (шари 2—1), Молодове V (шари 6—1а) в Україні.

На наш погляд, одночасно з наступом раннього голоценових потеплінь у Подністров'ї зникають граветські традиції, населення цього регіону залишає обжиті території і на зміну йому приходять колективи мезолітичного часу, з іншими техніко-типологічними традиціями.

Висновки:

1. Походження гравету в Карпатсько-Дністровському регіоні тісно пов'язане з оріньякськими пам'ятками типу Бачо-Кіро та нижніми шарами стоянки Міток — Малул Галбен.

2. Гравет Подністров'я і суміжних земель є окремим варіантом гравету, який розвився у 29000—28000 В. Р. — кінці пізнього зледеніння.

3. Гравет цього регіону розвивався, протягом близько 8000 років паралельно з іншими місцевими культурами: прутською, оріньякською та рашківською, залишаючи незначних культурних запозичень з боку останніх.

4. Феномен багатошарових верхньопалеолітичних пам'яток у цьому регіоні можна пояснити багаторазовим заселенням місць поблизу вікових шляхів кочівок північного оленя.

5. Структура індустрії гравету Подністров'я і прилеглих областей зумовле-

на тенденцію до адаптації основних форм знарядь для обробки продуктів полювання на північного оленя.

6. У рамках гравету Подністров'я можна виокремити ряд локальних верхньопалеолітических культур, які, в цілому, входять в обширний ареал розвитку східного гравету.

7. Східний гравет репрезентує конгломерат верхньопалеолітических культур з різною генетичною підосновою. Фоновим елементом у цих культурах (вілендорфсько-павлівсько-костенківська єдність, ранньо- та пізньомолодовські культури, анетівська та косоуцька культури) слугують різні модифікації пластин і пластинок з притупленим краєм як вияв технологічної модифікації використання в трудових операціях складних знарядь.

8. На нашу думку, не слід ототожнювати культурний масив «східного гравету» з єдиною групою верхньопалеолітичного населення*.

Примітки

¹ Кемпарту Н. А. Памятники эпох палеолита и мезолита. Археологическая карта Молдавской ССР.— Кишинев, 1973.— Вып. 1; Черныш А. П. Палеолит и мезолит Приднестровья.— М., 1973; Красковский В. И. Памятники палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья.— Киев, 1978; Борзняк И. А. Поздний палеолит Днестровско-Карпатского региона. // Первобытные древности Молдавии.— Кишинев, 1983.— С. 33—64.

² Борискъский П. И. К вопросу о периодизации палеолитических памятников Поднестровья // Вестник ЛГУ.— 1948.— № 2; Черныш А. П. Палеолит...— С. 52.— Рис. 21.

³ Григорьев Г. П. Верхний палеолит // МИА.— 1970.— Вып. 166.— С. 43—46.

⁴ Рогачев А. Н. Многослойные стоянки Костенковско-Борщевского района и проблема развития культуры в эпоху верхнего палеолита на Русской равнине // МИА.— 1957.— № 59.

⁵ Рогачев А. Н., Анникович М. В. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР (Археология СССР).— М., 1984.— С. 162—272.

⁶ Borziac I. Paleoliticul si mezoliticul in spatial dintre Nistru si Prut // Thraco-Dacic.— Bucuresti.— 1994.— Y, XY, 1—2.— P. 19—41.; Chirica V., Borziac I., Chetruaru N. Le Paleolithique superieur ancien entre le Nistru et Tissa.— Iasi.— 1996.— 245 p.

⁷ Chirica V., Borziac I., Chetruaru N. Le Paleolithique...— P. 166; Chirica V., Borziac I. L'aurognacien tardif des Carpates a Dniestr // The Upper Palaeolithic. XIII International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences.— Forli — Italia 8/14 september.— 1996.— Forli.— 1966.— P. 99—121.

⁸ Otte M., Noiret P., Chirica V., Borziac I. Rythme evolutif du Gravettien Oriental // The Upper Palaeolithic...— P. 213—226.

⁹ Григорьев Г. П. Отношение восточного граветтьена к Западу // Восточный граветт.— М., 1997.— С. 44—48.

¹⁰ Ситник О. С., Богуцький А. Б., Кулаковська Л. В. Стратифіковані пам'ятки палеоліту в околицях Галича // Археологія.— 1996.— № 3.— С. 92—96.

¹¹ Binford L. R. Bones. Ancient Men and Modern Myths.— Orlando, San Diego etc.— 1981.— P. 150—151.

¹² Binford L. R. An Archaeological Perspective.— New York.— 1972.— P. 422—450.

¹³ Иванова И. К. Палеогеография и палеоэкология среди обитания людей каменного века на Среднем Днестре. Стоянка Молодово V // Многослойная палеолитическая стоянка Молодово V: Люди каменного века и окружающая среда.— М., 1987.— С. 94—123.

¹⁴ Otte M., Lopez-Bayon I., Noiret P., Borziac I., Chirica V. Recherches sur le Palcolithique superieur de la Moldavie // Anthropologie et Prehistoire.— Bruxelles.— 19.— Vol. 107.— P. 1—36.

* Роботу виконано завдяки фінансовій підтримці проекту ІНТАС-96-0072. Керівник — проф. Ж.-М. Женест (Франція).

¹⁵ Borziac I., Chetruaru N. Statiunea din paleoliticul superior Ciutulesti 1 // Archeologia Moldovei.— Bucuresti.— 1995.— P. 95—113.

¹⁶ Otte M., Lopez-Bayon I., Noiret P., Borziac I., Chirica V. Recherches...— P. 11—22.

¹⁷ Ibid...— P. 27.

¹⁸ У 1997 р. на стоянці Молодове V поновились роботи з вивчення стратиграфії і з метою відбору зразків для нового датування. Роботи провадяться україно-молдаво-бельгійською експедицією.

¹⁹ Damblon F., Haesaerts P., Borziac I., Van Der Plicht. Climatic events and Upper Palaeolithic chronology in the Dniestr Basin. New radiocarbon results from Cosautsi // Prehistoire Europeene.— Liege.— 1997.— № 12.

²⁰ Honea K. Morfostructural stratigraphic variability of Aurignacian. Cultural Levels at Mitoc-Malu Galben (Botosani County) Middle Prut Valley, Romania // Dacia.— 1989.— P. 1—9.

²¹ Черныш А. П. Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV и ее место в палеолите // Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV.— М., 1977.— С. 24—61.

²² Damblon F., Haesaerts P., and Van Der Plicht. New Datings and considerations on the chronology of Upper Palaeolithic sites in the Great Eurasian Plain // Prehistoire Europeene.— Liege.— 1996.— Vol. Y.— 9.— P. 177—231.

²³ Borziac I. Paleolithicul si mezoliticul...— P. 19—41.

²⁴ Борзяк И., Гольдберг, Медянник С. И., Моток В. Е. Археология и палеогеография стоянки Климауцы 11 // Материалы и исследования по археологии и этнографии Молдовы.— Кишинев, 1992.— С. 31—48.

²⁵ Morosan N. Le Pleistocene et le paleolithique de la Roumanie du Nord-Est // Anuarul Institutului Geologic al Romaniei.— Bucuresti, 1938.— Vol. XIX.

²⁶ Brudiu M. Paleoliticul superior si epipaleoliticul din Moldova.— Bucuresti, 1974.

²⁷ Борисковский П. И. Палеолит Украины // МИА.— 1953.— 40.— С. 355—390.

²⁸ Черныш А. П. Эталонная многослойная стоянка...— С. 24—26.

²⁹ Там же.— С. 27.

³⁰ Григорьев Г. П. Верхний палеолит...— С. 43—63.

³¹ Аникович М. В. К вопросу о правомерности выделения «бабинской ступени» позднего палеолита Приднестровья // Молдавское Поднестровье в первобытную эпоху.— Кишинев, 1987.— С. 42—63; Grigorieva G. V., Anicovich M. V. Au sujet des liens culturels entre certaines industries du Paleolithique superieur d'Hongrie et de l'Europe d'Est // Le Paleolithique et le Neolithique de la Roumanie en contexte Europeen.— Iasi, 1991.— P. 72—89.

³² Haesaerts P. Nouvelles recherches au gisements de Willendorf (Basse Autriche) // Bulletin de L'Institut Royal des Sciences Naturelles de Belgique. Sciences de la Terre.— 1990.— 60.— P. 203—218; Otte V. Revision de la sequence du Paleolithique superieur de Willendorf (Basse Autriche) // Bulletin de l'Institut Royal des Sciences Naturelles de Belgique. Sciences de la Terre.— 1990.— 60.— P. 219—228.

³³ Svoboda J. The Bohunician // Feuilles de Pierre.— ERAUL.— Liege, 1990.— 42.— P. 199—211; Svoboda J. a kol. Paleolit Moravy a Slezska// Dolnovestonicke studie.— Brno, 1994.— Sv. 1.— P. 105.

³⁴ Kozłowski J. K. Le Bacokirien — la plus ancienne industrie du Paleolithique superieur en Europe // Middle & Early Upper Palaeolithic in Balkans. Zeszyty Naukowre Uniwersytetu Jagiellońskiego.— Warszawa-Krakow, 1979.— DXXIY.— P. 77—101.

³⁵ Otte M., Noiret P., Borziac I....— P. 213—226.

³⁶ Ibid...— P. 215—220.

- ³⁷ Borziac I., Chetaru N. Statiunea din... — P. 95.
- ³⁸ Борзяк И. А. Поздний палеолит Днестровско-Карпатского региона. (Опыт систематизации) // Первобытные древности Молдавии.— Кишинев, 1983.— С. 33—64.
- ³⁹ Черныш А. П. Эталонная многослойная стоянка... — С. 35—93; Borziac I. Quelques donnees prealablea sur l'habitat Tardipaleolithique pluristratifie de Cosseoutsy sur le Dniestr Moyen // Le Paleolithique et le Neolithique de la Roumanie en contexte Europeen.— Iasi, 1991.— P. 56—71; Borziac I., Beldiman C. Corpuri de unelte compozite in situ paleolitice din Bazinul Nistrului si regiunile limitrofe.(Rezumat) // Lucrarile simpozionului de archeologie.— Targoviste, 1996.— P. 52—55.
- ⁴⁰ Кулаковська Л., Ситник О. Про новий палеолітичний осередок в Подністров'ї // Охорона історико-культурної спадщини: історія та сучасність.— К., 1996.— С. 102—105.
- ⁴¹ Петриченко Н. Ф. Позднепалеолитическая стоянка Била на Пруте // СА.— 1964.— № 3.— С. 215—218.
- ⁴² Черныш А. П. Палеолит и мезолит... — С. 114—120.
- ⁴³ Борисковский П. И. Палеолит Украины... — С. 114—120.
- ⁴⁴ Кетрапу H. A. Памятники эпох палеолита и мезолита... — С. 86—88, 107; Kettrapu H. A. Палеолитическая стоянка Речка в Кодрах // Археологические исследования в Молдавии в 1984.— Кишинев.— 1989.— С. 3—16.
- ⁴⁵ Bitiri M., Capitanu V. Asezarea paleolitica de la Lespezi, județul Bacău // SCIV.— 1963.— Y, XIY, 1.— P. 136—138.
- ⁴⁶ Anikovich M. Early Upper Palaeolithic Industries of Eastern Europe // Journal of World Prehistory.— 1992.— Vol. 6.— № 2.— P. 205—245.
- ⁴⁷ Турло С. И., Артюшенко А. Т. Палинологическое обоснование стратиграфического расчленения лессовых отложений Украины // Четвертичный период. Палеогеография и литология.— Кишинев, 1989.— С. 171—177.
- ⁴⁸ Damblon F., Haesaerts P., Borziac I., Van Der Plicht J. Climatic events... — P. 6.
- ⁴⁹ Borziac I. Podgorii — noua statiune pluristratigrafica din paleoliticul superior in bazinul Nistrului Mijlociu // Anuarul II.— Chisinau, 1995.— P. 173—183.

И. О. Борзяк, Л. В. Кулаковская

ГРАВЕТТ ПОДНЕСТРОВЬЯ. ОБЩИЙ ОБЗОР

В статье рассматриваются проблемы, связанные с возникновением и развитием комплексов «восточного граветта» в Поднестровье и сопредельных территориях. Генезис граветта связан здесь, на наш взгляд, с ориньякскими комплексами 11 слоя Бачо-Киро и нижних слоев стоянки Миток-Малул Галбен. Феномен многослойных поднестровских стоянок объясняется их расположением на путях древних кочевок северного оленя. Структура инвентаря основных памятников этого региона предопределена адаптацией инвентаря к переработке продуктов охоты. Граветт Поднестровья является частью обширного региона развития позднего палеолита обозначенного как «восточный граветт».

I. O. Borziac, L. V. Kulakovskaya

GRAVETTE OF THE DNIESTER AREA

The paper is devoted to the aspects pertaining to emergence and development of the «Eastern Gravette» complexes situated in the territory of the Dniester banks and in the neighbouring territories. In our opinion the Gravettian genesis is connected with the Aurignacian complexes of the II Bacio-Chiro layer and the lower Mitoc-Malul Galben layers. The phenomenon of the multi-layer Dniester sites owes its existence to the location of these sites at the ways of multi-century migration of the reindeer. The tool composition of the main Gravettian sites of the Dniester area is predetermined by the tool adaption for the processing of the reindeer hunting products. The Dniester Gravette is a part of the vast area of the later Palaeolithic development,denominated as the «Eastern Gravette».

ЗООМОРФНЫЕ МОТИВЫ В РОСПИСИ КЕРАМИКИ КУЛЬТУРЫ ТРИПОЛЬЕ-КУКУТЕНИ

В. Г. Збенович

Статья посвящена мифологической картине мира, закодированной в орнаментации посуды культуры Триполье-Кукутени. Акцентируется внимание на роли и месте собаки в мировоззрении носителей этой культуры.

В орнаментации керамики первых земледельцев отражена и закодирована их мифопоэтическая картина мира. Видное место в ней занимают животные, что и выделяет культуру Триполье-Кукутени в обширном круге энеолитических культур от Балкано-Дунайского региона на западе до Китая на востоке. Присущие ей зооморфные изображения не имеют себе равных ни в количественном отношении, ни по уровню художественного воплощения образов.

«Эра анимализма» в творчестве трипольско-кукутенских художников совпадает с начальным этапом позднего Триполья (С/1) или поздним периодом (В) культуры Кукутени. Именно в это время на сосудах появляются многочисленные изображения оленей, быков, косуль, змей, птиц и т. п.; однако наиболее полно трипольский «звериный стиль» отражают животные, в которых исследователи традиционно усматривают собак. Проблематике, связанной с образом собаки в трипольско-кукутенской живописи, посвящена специальная литература (работы Л. Чикаленко, Б. Л. Богасевского, Б. А. Рыбакова, Вл. Думитреску, М. Гимбутас, А. Ницу). На эту тему написана и последняя статья С. Н. Бибкова¹.

Значительно расширявшийся за последние годы круг источников (ныне известно около 200 сосудов с изображениями собак), появление новых хронологических разработок и работ по различным аспектам мировоззрения древних обществ дают возможность вновь вернуться к данной проблематике, акцентируя внимание на роли собаки в верованиях трипольцев. Отсутствие прямой связи этого образа с мифологической традицией, отраженной в письменных источниках, значительно затрудняет нашу задачу. Попытка дешифровки его семантики должна, таким образом, основываться на содержании каждой конкретной орнаментально-смысловой композиции или сцены.

В этой связи следует вкратце охарактеризовать источники, опуская несущественные и единичные детали и ссылаясь на наблюдения предшественников. Изображения животных представляется целесообразным рассматривать не по стилистическим группам или хронологическим срезам, а по основным регионам культуры.

Правобережье Прата

Рассмотрим весь ареал распространения собственно кукутенских памятников — от Восточных Карпат до Прата (рис. 1).

С поселения Гелешти (бассейн р. Быстрица) происходят два небольших острореберных кубка с черной росписью². На одном из них орнаментальный пояс в нижней части горловины состоит из двух метоп, разделенных несколькими вертикальными линиями. В центре каждой метопы находится сегментовидный «холм» с незакрашенной линзой в середине. Слева в подошву холма передними лапами упирается собака с поднятым хвостом (рис. 2, I). На втором кубке две собаки также изображены в метопах.

На поселении Вэлени, находящемся в том же микрорайоне, был найден фрагмент еще одного кубка с изображением собаки, выполненный черной краской³. Монохромная черная роспись упомянутых выше сосудов (орнаменталь-

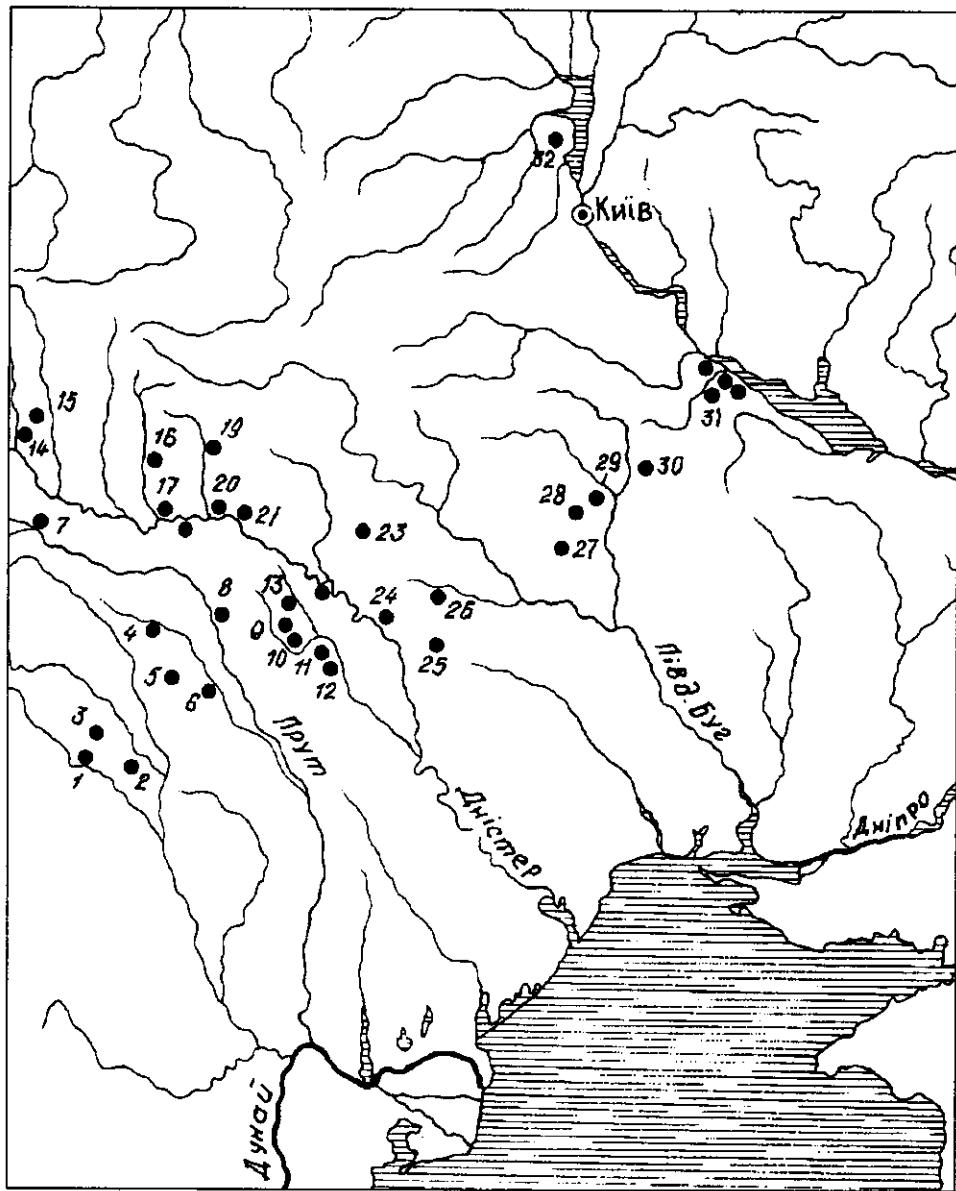
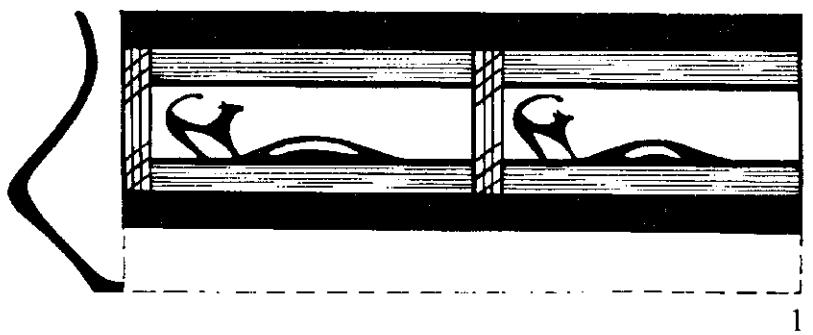

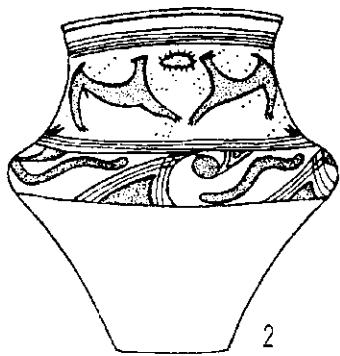
Рис. 1. Находки керамики с зооморфными изображениями (карта): 1 — Вэлени; 2 — Гелзешти; 3 — Фрумушка; 4 — Трушешти; 5 — Кукутени; 6 — Валя Лупулуй; 7 — Шипинцы; 8 — Старые Бадражи; 9 — Главан; 10 — Петрены; 11 — Варваровка XV; 12 — Варваровка VIII; 13 — Шуры I; 14 — Бильче-Злате; 15 — Сухостав; 16 — Ходоровцы; 17 — Большая Слободка; 18 — Коновка; 19 — Крутобородины; 20 — Бернашевка; 21 — Липчаны; 22 — Сороки-Озеро; 23 — Стена; 24 — Рацков; 25 — Черкасов Сад; 26 — Чечельник; 27 — Томашевка; 28 — Тальянки; 29 — Майданецкое; 30 — Чичерковка; 31 — поселения Среднего Поднепровья (Ржишев, Гребени и др.); 32 — Казаровичи.

ный стиль ε) свидетельствует о том, что они относятся к начальной фазе Кукутени В (B1)⁴.

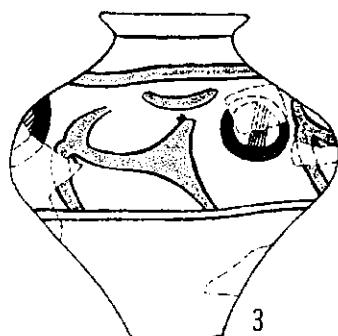
Четвертый сосуд с фигурой собаки, украшенный в стиле ε, происходит с поселения Валя Лупулуй близ г. Яссы⁵, однако другие сосуды с зооморфными изображениями, найденные здесь, относятся к другой стилистической группе. Как правило, это — крупные сфероконические сосуды с двумя орнаментальными фризами: на высоком горле и на выпуклых плечиках. Зооморфные изображения размещены в верхней части, в метопах, разделенных S-видными завитками либо изогнутыми («змеевидными») лентами. Все фигуры животных контурные,

1

2

3

Рис. 2. Материалы Правобережья Прута: 1 — Гелзешти; 2, 4 — Валя Лупулуй; 3 — Трушешти.

залитые внутри красной краской. Этот орнаментальный стиль (ζ) присущ последующей фазе Кукутени В (B2). В метопах размещены не только одиночные, но и парные изображения собак, идущих одна за другой или стоящих друг против друга⁶. Важно отметить, что иногда — это разнополые животные, самец и самка, между которыми помещены маленькие силуэтные изображения, возможно, щенки (рис. 2, 4). Над некоторыми фигурами собак изображен полумесяц, усеянный по контуру короткими черточками-ресничками и закрашенный красной краской. Изображения эти пересечены косыми линиями, состоящими из красных точек (рис. 2, 2).

Аналогичные по стилю и начертанию рисунки собак выявлены также на сосудах из Фрумушки⁷ (животное и сопровождающий его полумесяц «висят» над незакрашенным внутри сегментом) и Кукутени⁸. Следует упомянуть и большой сфероконический сосуд с поселения Трушешти⁹, на орнаментальном поясе которого запечатлены фигуры четырех следующих друг за другом собак-самцов. Животных разделяют нарисованные черной краской круги, пересеченные несколькими параллельными полосками; над головой каждой собаки — полумесяц, окрашенный изнутри красной краской (рис. 2, 3).

Таким образом, для зооморфной кукутенской росписи (более 20 сосудов) характерны силуэтные контурные фигуры, закрашенные красной краской. Сосуды с таким декором датируются фазой Кукутени В2.

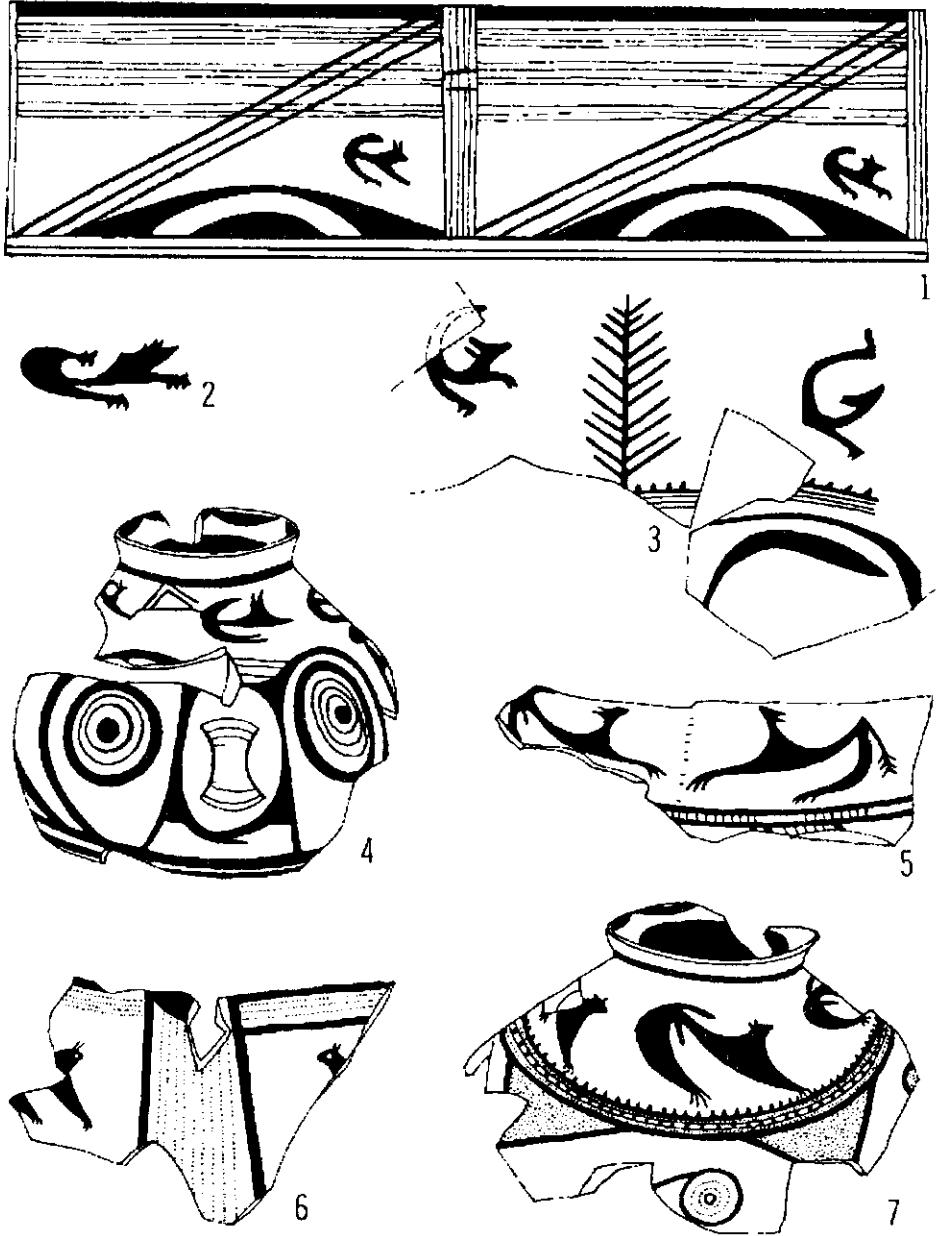

Рис. 3. Материалы Прuto-Днестровского междуречья: 1—3 — Шипинцы; 4—7 — Петрены.

Левобережье Прута и Прuto-Днестровское междуречье

На поселении Шипинцы в верхнем течении Прута, судя по публикациям Г. Чайлда¹⁰ и О. Кандыбы¹¹, было найдено не менее 30 сосудов с изображениями животных, выполнеными черной краской. В орнаментальной зоне, опоясывающей верхнюю часть и плечики крупных грушевидных и сфероконических сосудов, биконических кубков помещены одно или два изображения. Тела шипинецких животных изогнуты; передние лапы вытянуты, задние подтянуты к животу («ленточные звери», по определению Б. Л. Богаевского). По-видимому, трипольские художники хотели передать состояние стремительного бега, преследования¹²: животные не касаются лапами земли, как бы паря в воздухе, причем часто под ними находится полусферический «холм» с незакрашенной дуговидной полоской в середине (рис. 3, 1). Иногда их разделяет дерево (рис. 3, 3). В

ряде случаев метопы с фигурами животных перечеркнуты несколькими горизонтальными и диагональными линиями.

Еще Г. Чайлд и Б. Л. Богаевский, описывая животных из Шипинцев, отмечали, что им намеренно придавался грозный, устрашающий облик. Бросаются в глаза их непропорционально большие, острые когти, непомерно длинные узкие морды, массивные загривки со странными выступами (рис. 3, 2).

Подлинным шедевром «ленточного» стиля являются животные, изображенные на сосудах поселения Петрены в Пруто-Днестровском междуречье¹³. Их изогнутые тела пропорциональны, легки и изящны (рис. 3, 5). Обычно они помещены в верхний орнаментальный фриз непосредственно под венчиком: вереница животных, следующих друг за другом, создает замкнутый круг (рис. 3, 7). Несколько животных имеют массивное туловище и вертикальные черточки на голове, более похожие на рога, чем на уши (рис. 3, 6). Наличие когтей дало возможность некоторым исследователям видеть в них фантастическое существо — «быка с когтями» (Л. Чикаленко) или «полубыка-полухищное животное» (В. И. Маркевич). Мы склонны считать, что и в данном случае изображена собака, но какой-то другой, более крупной породы. Как и в Шипинцах, собаки иногда показаны «в воздухе», над «холмом» с незакрашенной линзой в середине. Изредка они соседствуют с антропоморфной личиной (рис. 3, 4). Если все зооморфные изображения на петренской керамике выполнены черной краской, то многие другие элементы орнамента на тулове сосудов даны в красном цвете.

Великолепные образцы керамики с зооморфной росписью дает поселение Варваровка VIII, расположенное, как и Петрены, в бассейне р. Рeut. Это — крупные биконические и сфероконические сосуды, среднюю часть которых опоясывает широкий орнаментальный фриз с элементами распавшейся спирали¹⁴. Изображения животных всегда размещены непосредственно над этим фризом, под гирляндой фестонов, ниспадающих от основания венчика. Обычно рисунок, нанесенный черной краской, передает фигуры четырех собак, бегущих одна за другой¹⁵. На одном из сосудов показаны четыре пары разнополых животных, причем самцы выделяются более крупными размерами¹⁶. Если древние художники Шипинцев и Петрен идею стремительного бега-полета передавали при помощи «ленточного» стиля, то на сосудах из Варваровки VIII бегущие собаки изображены вполне реалистически. Не исключено, что трипольские художники хотели показать собак разных пород, подчеркивая признаки, характерные для этих пород: узкую вытянутую морду, длинные торчащие уши, опущенный либо свернутый в кольцо поднятый хвост (рис. 4, 1).

Особняком стоит сосуд с изображением двух собак в статичной позе перед сдвоенными кружками с «ресничками»¹⁷. Контуры фигур животных и кружки (по-видимому, астральные символы) намечены черной краской, а внутреннее пространство залито красной (рис. 4, 2). По технике исполнения этот рисунок аналогичен росписи группы Ζ на керамике поселений Правобережья Прута. В такой же манере выполнены изображения собак на сосудах из Варваровки XV¹⁸, Главана¹⁹ и Старых Бадражей²⁰. Следует упомянуть также изображения собаки и двух быков на миске из поселения Шуры I²¹, находящегося в том же микrorайоне.

Хорошо известны по многочисленным публикациям два сосуда из Варваровки VIII, на которых нарисованы животные разных видов. На одном из них показано шествие по кругу; в нем принимают участие два мохнатых когтистых зверя с поднятыми хвостами (собаки?), коза с козленком, большая голенастая птица и два оленя-самца с ветвистыми рогами²². Все фигуры животных очерчены контуром; внутреннее пространство заполнено красной краской.

Роспись второго сосуда выполнена черной краской. Верхний орнаментальный фриз условно можно разделить на две половины. В одной из них друг другу противостоят два крупных мохнатых хищника-самца, очевидно, разной породы. Свисающий до земли хвост одного из них кончается густой кистью; у второго гибкий закрученный в кольцо хвост заброшен далеко на спину. На второй половине еще один зверь той же породы, что и первый, готовится к прыжку: у него (как и у собрата) вздыблена щерсть на загривке и раскрыта пасть. Спиной к нему обращен второй хищник с закрученным хвостом, преследующий оленя. От овальных фестонов, свисающих сверху, к голове каждого участника компози-

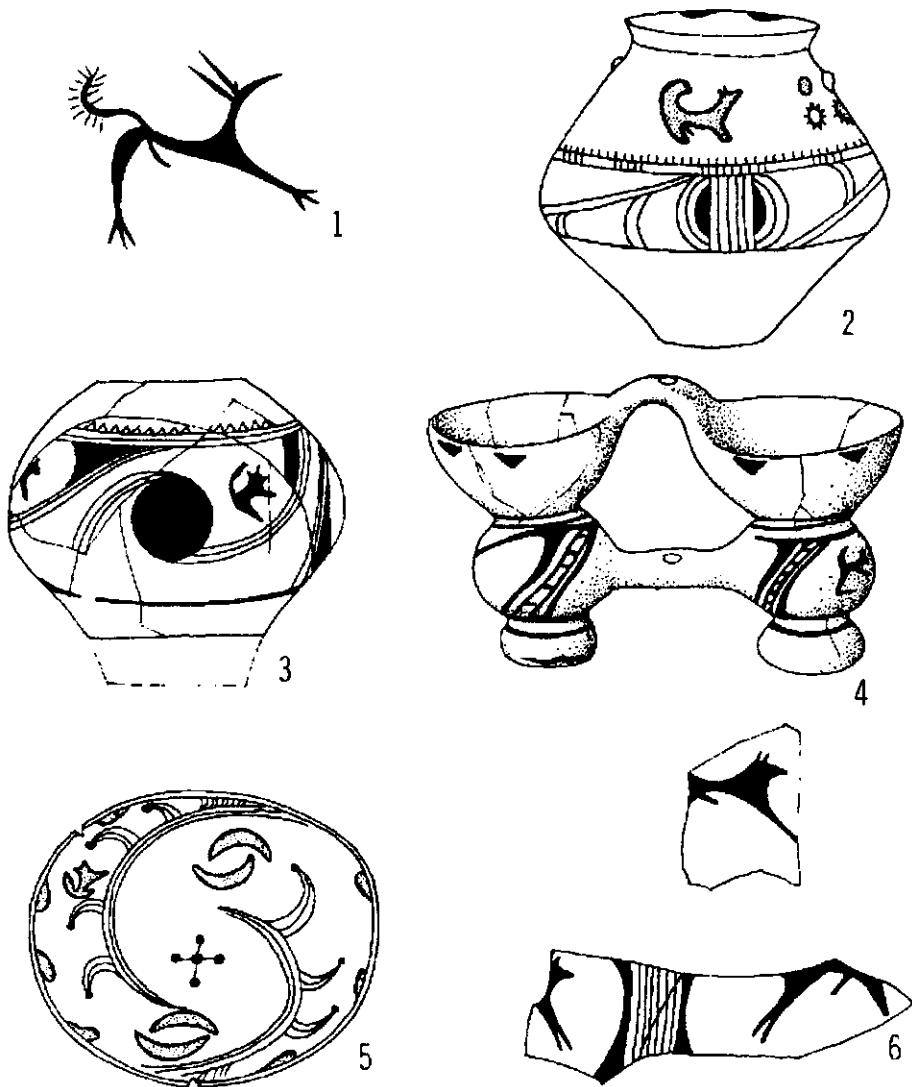

Рис. 4. Материалы Пруто-Днестровского междуречья и Верхнего Поднестровья: 1—2 — Варваровка; 3—5 — Бильче-Злote; 6 — Сухостав.

ции тянется цепочка из точек²³. Эта, редкая по выразительности и экспрессии сцена — подлинный шедевр в живописи культуры Кукутени-Триполье.

Поднестровье

В верхнем течении Днестра находится поселение Бильче-Злote (пещера Вертеба), давшее первые образцы трипольско-кукутенской зооморфной росписи. Материалы этого важного памятника разбросаны по разным музеям и практически не опубликованы. Интересующие нас изображения обычно находятся в верхнем или нижнем (в средней части тулов) орнаментальном фризе на крупных биконических, сфероконических и грушевидных сосудах. М. Гимбутас опубликован «бинокль» с рисунком собаки²⁴ — единственный, насколько нам известно, случай связи этого, культового предмета с зооморфным изображением (рис. 4, 4). Часто изображения собак в Бильче-Злote сочетаются с «вихревым» спиралевидным орнаментом: собака как бы идет вверх по дуге спирали (рис. 4, 3). Все зооморфные изображения выполнены черной краской; исключение составляет орнамент на внутренней поверхности глубокой конической миски²⁵. Контурная фигура собаки с красным заполнением пространства внутри

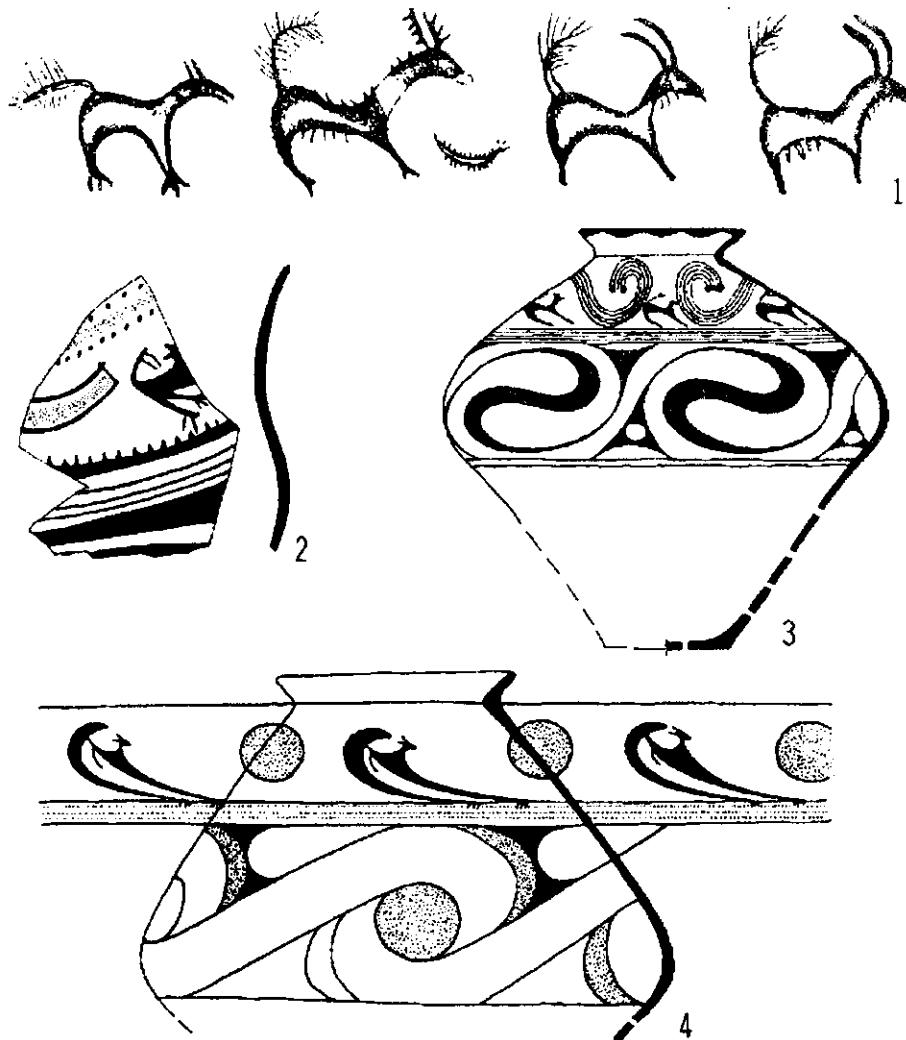

Рис. 5. Материалы Среднего Поднестровья: 1 — Крутобородинцы; 2 — Липчаны; 3 — Коновка; 4 — Бернашевка.

контура дополнена нарисованными в этом же стиле двумя парами полумесяцев на стенках миски и каплевидными значками по краю венчика (рис. 3, 5).

В том же регионе находится поселение Сухостав, где в начале 50-х годов проводились разведочные раскопки²⁶. В коллекции, хранящейся в Историческом музее во Львове, имеются фрагменты двух сосудов с фигурами собак, нарисованными черной краской (рис. 4, 6, 7).

Среди трипольских памятников Среднего Поднестровья прежде всего следует упомянуть поселение у с. Крутобородинцы на р. Ушице, исследованное еще в начале века. Отсюда происходит известный сосуд, на котором изображено шествие зверей²⁷. По кругу идут козел, коза, хищник (собака?) с раскрытым пастью, олень. Между оленем и козой помещен полумесяц с «гресничками». Тела животных очерчены контуром без заливки внутреннего пространства краской; головы прорисованы черной краской (рис. 5, 1). По композиции и манере исполнения эта сцена близка рассмотренным выше сюжетам росписи на сосудах Варваровки VIII.

В том же районе находятся поселения Мукишанская (Большая) Слободка²⁸ и Ходоровцы (уроч. Паюк)²⁹, на которых найдены несколько фрагментов керамики с изображениями животных, очевидно собак.

Несколько сосудов с зооморфной росписью включает керамический комплекс поселения этапа С/І в с. Бернашевка (устье р. Жван)³⁰. Фигуры собак, выполненные черной краской, близки по стилю изображениям на керамике Петрен (рис. 5, 4).

С поселения Липчаны, расположенного несколько ниже по течению Днестра, происходит большой биконический сосуд-кубок с двумя метопами, включающими изображения четырех животных, как бы поднимающихся по склону³¹. Этим они схожи с собаками на сосудах из Бильче-Злote, но стилистически более близки зверям-участникам шествия на сосуде из Варваровки VIII. Рисунок дополнен знаками в виде полумесяца, заполненного красной краской (ею же окрашен рельефный букраний, разделяющий орнаментальные метопы). На обломке еще одного сосуда сохранилось изображение животного, сопровождаемого такими же символами (рис. 5, 2). Фигуры собак на третьем сосуде из Липчан — небольшом биконическом кубке³² — напоминают зооморфный орнамент керамики из Вэлени и Гелзешти, описанной выше.

Среди материалов поселения Коновка на правом берегу Днестра³³ привлекает внимание большой сосуд, украшенный монохромной черной росписью. Спиральный орнамент на тулове передает стилизованный образ змея-дракона; в верхней орнаментальной зоне изображена вереница собак, по ряду признаков близких зооморфным рисункам на сосудах Варваровки VIII (рис. 5, 3).

На поселении Сороки-Озеро, расположенном ниже по течению Днестра, найден обломок кубка с изображением животного и астральных символов (солнце, месяц), выполненными с применением красной краски³⁴.

Яркий материал был получен при раскопках поселения Стена-4, находящемся в междуречье Днестра и Южного Буга³⁵. На нескольких больших биконических сосудах и кубках из Стены имеются одиночные и парные изображения собак, выполненные черной краской (рис. 6, 1). В ряде случаев орнаментальный фриз таких сосудов включает не только зооморфные изображения, но и антропоморфные личины (рис. 6, 2).

Несколько памятников, в керамических комплексах которых присутствуют сосуды с зооморфными изображениями, известны в южной части Днестро-Бугского междуречья на пограничье степи и лесостепи. На фрагментах двух сосудов с поселения Ращков³⁶ сохранились одиночные изображения крупных животных со вздыбленной шерстью. Одно из них, несомненно, является собакой; второе, по-видимому, какой-то хищник, из головы которого торчат направленные вперед длинные черточки-иглы, возможно, гипертрофированные клыки (рис. 6, 2).

На сосуде из поселения Черкасов Сад II Одесской области³⁷ силуэтная фигура собаки вписана в тангенту. Туловище животного перечеркнуто косой полоской. Свободное пространство внутри контура, в отличие от многих подобных изображений, не залито красной краской (рис. 6, 4).

Особенность зооморфных изображений на сосудах поселения Чечельник (юг Винницкой обл.) заключается в том, что они обычно вписаны в овальные медальоны, образованные завитками спирального орнамента. Поэтому фигуры собак (самцов и самок) сильно изогнуты (рис. 6, 3). Их отличают маленькая голова на непропорционально высокой шее, увеличенная задняя часть туловища и далеко заброшенный за спину хвост. Сосуды расписаны черной краской, но на одном из фрагментов контурный рисунок собаки заполнен внутри красной³⁸.

Побужье

На Левобережье Южного Буга керамика с зооморфными изображениями встречается гораздо реже, чем в более западных районах. Так, всего два фрагмента сосудов с фигурами собак имеются в крупной коллекции из Тальянков; один аналогичный фрагмент был найден в Чичерковозке³⁹. Правда, на соседнем поселении-гиганте Майданецкое такая керамика встречается чаще. Публикуя материалы Майданецкого, его исследователи заметили, что местный зооморфный стиль росписи имеет свою специфику⁴⁰.

Свообразие зооморфных изображений на трипольской керамике Побужья заключается в более упрощенном, «геометризированном» показе фигур собак. Почти все они, полностью или частично, окаймлены короткими черточками-зубчиками, символизирующими вздыбленную шерсть (рис. 7, 1). Отсутствуют сцены процессии или хоровода животных. Все изображения нанесены черной

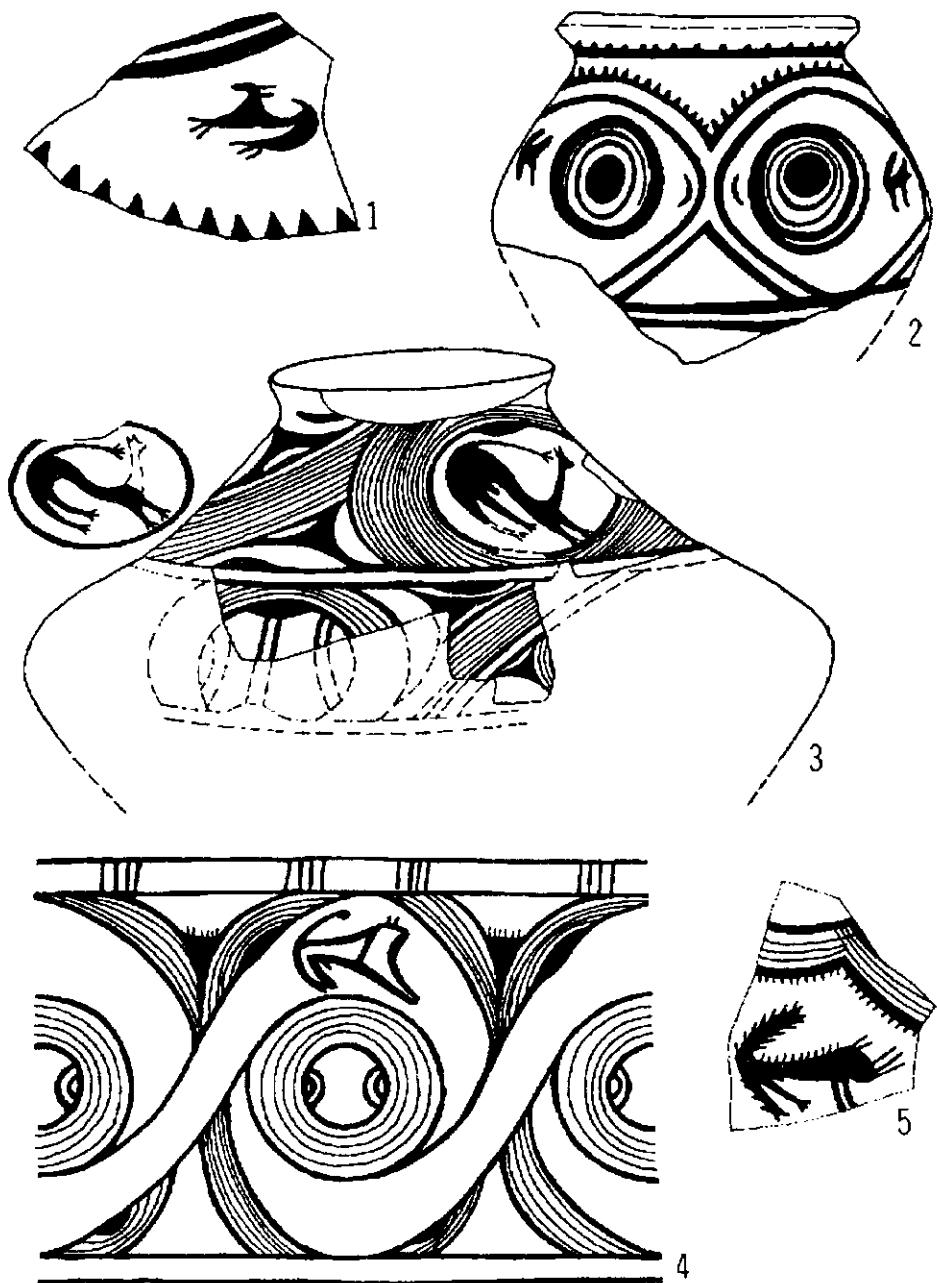

Рис. 6. Материалы Днестро-Бугского междуречья: 1—2 — Стена; 3 — Чечельник; 4 — Черкасов Сад; 5 — Рашков.

краской на кубки и крупные сосуды; исключение составляет большая коническая миска из Томашевки⁴¹, на дне которой имеется схематический рисунок стоящей собаки (рис. 7, 2).

Поднепровье

Раскопки В. В. Хвойки в Среднем Поднепровье, открывшие для науки трипольскую культуру, дали целую серию изображений, воспринимавшихся самим первооткрывателем и его современниками как загадочные «знаки», напоминающие иероглифы⁴². К сожалению, эти находки, сделанные в районе Ржищева, Венемья, Триполья, Стаек, Жуковцев, Стретовки, Юшков, не привязаны к каждому

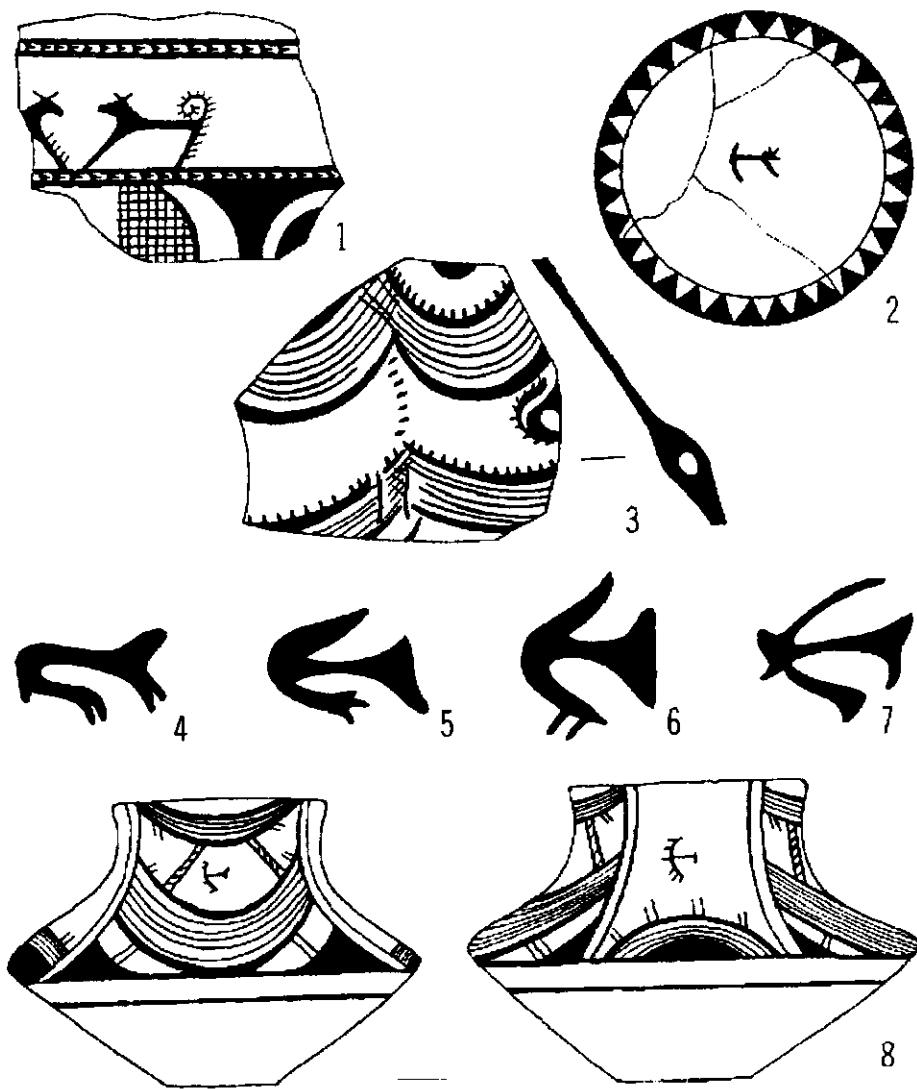

Рис. 7. Материалы Побужья и Поднепровья: 1 — Майданецкое; 2 — Томашевка; 3 — Казаровичи; 4—7, 8 — Среднее Поднепровье (точное место находок неизвестно).

конкретному трипольскому поселению. О характере изображений можно судить по публикациям начала века и фрагментам керамики (целые сосуды единичны), хранящимся в Национальном музее истории Украины в г. Киеве.

Некоторые сосуды с зооморфными рисунками, найденные в Поднепровье, несомненно, поступали сюда из бассейна Южного Буга. Примером может служить фрагмент керамики с реалистическим изображением мохнатой собаки (рис. 7, 3), обнаруженный в Казаровичах⁴³. В основном же зооморфные фигуры на керамике Среднего Поднепровья отличаются крайней упрощенностью. Некоторые из них еще сохраняют «ленточный» силуэт (рис. 7, 4), но без проработки деталей. Большинство же изображений передано схемой (рис. 7, 5-7): горизонтальный отрезок линии с поперечной черточкой или треугольником на конце (передняя часть туловища и голова), и дуга с поперечными черточками (задняя часть туловища и ноги).

Размещение зооморфных изображений на днепровских сосудах и их связь с основными орнаментальными композициями не вполне ясны. Поэтому представляет особый интерес острореберный кубок (рис. 7, 8), орнаментальный фриз которого разделен на четыре метопы, причем роспись каждой из них имеет

свои особенности. Различаются между собой и четыре стилизованные фигуры животных, помещенные в метопы. В целом рисунок отдаленно напоминает известную композицию: собаки, повисшие над сегментовидным «холмом».

Сделанный выше краткий обзор источников показывает, что однотипные изображения собак появились на расписной керамике стиля одновременно, и в разных частях кукутено-трипольского ареала (Гелешти, Вэлени, Фрумушика в прикарпатских районах Румынии; Петрены, Шилинцы, Бернашевка, Коновка и др. — в Прутско-Днестровском междуречье и на Днестре). Указанные памятники относятся к самому концу среднего — началу позднего периода культуры Кукутени-Триполье.

Сходство зооморфных изображений в указанном ареале сохраняется и на последующей фазе (роспись в стиле), что не исключает, однако, их региональную специфику. В рамках общей изобразительной (и, вероятно, культовой) традиции оставалось место для творческой индивидуальности художников.

Многие из упомянутых выше трипольских памятников бассейнов Прута и Днестра отнесены исследователями к петренской группе⁴⁴. По-видимому, в ходе постепенного продвижения на восток и быстрых локальных миграций люди, оставившие памятники петренской группы⁴⁵, вошли в состав формирующегося в Побужье нового позднетрипольского образования — томашевско-сушковской группы. Вместе с многими чертами своей материальной и духовной культуры они передали трипольскому населению Побужья и круг идей, связанных с культом собаки. Воплощение этих идей в зооморфной живописи имело местную специфику, одним из признаков которой можно считать определенный схематизм изображений. Еще дальше на северо-восток, в Среднее Поднепровье эти изображения попадали уже из «вторых рук», что усугубляло процесс их схематизации. На Днепре постепенно сложился особый стиль, позволяющий считать, что местные художники уже не вполне понимали, что они рисуют, руководствуясь лишь установившимся здесь каноном.

Важен вопрос об истоках кукутенско-трипольского «анимализма». Еще в начале 30-х годов Вл. Думитреску высказал мысль о влиянии переднеазиатской изобразительной традиции (Сузана, Месопотамия) на искусство культуры Кукутени⁴⁶. Позднее он вновь вернулся к этой теме, подчеркнув, что калибровка радиоуглеродных дат, удревняя возраст поселений Кукутени В, ликвидирует хронологический разрыв между ними и более древними, как считалось раньше, памятниками Передней Азии⁴⁷. Значительную часть большой статьи посвятил этой проблеме А. Ницу⁴⁸. Он проанализировал сюжеты расписного орнамента и глиптики Месопотамии (Урук, Джемдет-Наср, раннединастический период), а также Ирана (Сузы I—II) и сопоставил их с кукутенско-трипольскими зооморфными изображениями.

Заметим здесь, что и после калибровки ^{14}C , даты для памятников Кукутени В (Триполье C/I) будут на несколько столетий «моложе» дат для Суз I—II⁴⁹. Но более важным представляется тот факт, что изображения собак на керамике и в глиптике Древнего Востока от Египта до Ирана выполнены в ином стиле, чем в культуре Триполье-Кукутени. Собаки показаны в статичной позе⁵⁰ либо как агрессивные спутники человека в сценах охоты⁵¹.

Полагаем, что восточный импульс, возможный в принципе, пока не доказан, и речь может идти об общих культовых идеях, связанных с ролью собаки в жизни древних земледельцев Европы и Передней Азии, и различных способах их выражения.

Культовое значение собаки, связанное с ее охранительными функциями и помощью на охоте, отражено в мифах и верованиях многих народов⁵². Археологическим свидетельством роли собаки как оберега являются захоронения собак на поселениях и в могильниках разных эпох. В этой связи можно вспомнить о преднамеренном погребении двух черепов собак в жилище на раннетрипольском поселении Лука-Брублевецкая⁵³.

Еще Б. Л. Богаевский, анализируя изображения собак на сосудах трипольской культуры, рассматривая их как апотропаических животных, призванных охранять запасы пищи в этих сосудах⁵⁴. Б. А. Рыбаков объяснил эти изображения как один из аспектов культа плодородия. Считая основной функцией реальных трипольских собак охрану посевов от диких и домашних животных,

исследователь полагает, что это превратило их в сознании древних земледельцев в «генииев добра, противостоящих всякому злу», и позволило трипольцам помещать собак в небесную сферу картины мира, изображенной на сосудах. Уже упоминавшиеся здесь сегментовидные «холмы» Б. А. Рыбаков объясняет как идеограмму семени, прикрытого землей и охраняемого «летающими пасми»⁵⁵. Эта интерпретация представляется неубедительной, как и некоторые выводы М. Гимбутас (собаки знаменовали цикличность времени, были стражами жизни, способствовали пробуждению растительности и стимулировали ее рост)⁵⁶. Напомним, что сочетание растительной символики (деревья, колосья) с изображением собак встречается редко (Шипинцы, Валя-Лупулуй).

Пытаясь дешифровать хотя бы отдельные элементы сложной знаковой системы, какой является орнамент трипольско-кукутенской керамики, необходимо рассматривать эти элементы не изолированно, а в сочетании с другими знаками этой системы⁵⁷. В этом плане наиболее существенной представляется связь собаки с астральной символикой. Изображениям собак постоянно сопутствуют солярные знаки (Трушешти, Бильче-Злote, Старые Бадражи, Рацков и др.). Часто их сопровождают лунарные знаки (полумесяц). Символом заходящего за горизонт или восходящего солнца является, по нашему мнению, сегмент («холм») с черточками-лучиками (рис. 7, 8) и без них.

О старинном ритуале, совершившемся при восходе Сириуса, находящегося в голове созвездия Большого Пса, пишут исследователи религии древнего Рима. Он заключался в мольбах и жертвоприношениях рыжих, близких к красному цвету собак для спасения посевов от засухи и жары, связанных с появлением красного Сириуса. Высказываются предположения, что созвездия Пса и другие были известны еще индоариям, у которых небесные псы стерегли ворота неба или мосты, разделявшие небесную и подземную сферы⁵⁸. Не прибегая здесь к прямым аналогиям, напомним о «красных» трипольско-кукутенских собаках, смотрящих на звезду (рис. 4, 2) или стоящих под звездным дождем (рис. 2, 3). Вспомним и о собаках, восходящих на небо по дуге спирали (ассоциируемой также с символом небесного змея-дракона) или по наклонной линии (рис. 4, 3).

В литературе уже высказывалось предположение о «небесных» функциях собак, изображенных на трипольско-кукутенской керамике. Собака связывалась с женским божеством (Богиней Вселенной) — возможным прототипом античной Гекаты⁵⁹ — или трактовалась как страж ночи, животное Богини Луны, ответственное за прохождение лунного цикла и изменение лунных фаз⁶⁰.

Следует полагать, что в мировоззрении древних земледельцев собака представлялась не только универсальным стражем, но и была персонажем мифов, в том числе космогонических. Возможно, иллюстрацией к этим мифам являются сцены «шествия зверей», запечатленные на сосудах Варваровки VIII и Крутобородинцев. Что же касается конкретного содержания этих мифов, то оно, по-видимому, навсегда останется тайной, стимулирующей фантазию исследователей и побуждающей их к бесконечному научному поиску.

Примечания

¹ Бібіков С. М. Теріоморфні зображення в орнаментці Трипілля // Археологія.— 1989.— № 2.— С. 6—11.

² Nitu A. Ceramica Cucuteniana cu decor zoomorf plastic sau pictural // Memoria Antiquitatis.— 1976.— Vol. 4/5.— P. 326.— Fig. 2.

³ Dimitrescu H. Cercetari arheologice la Valeni (jud. Neamt) // SCIV.— 1950.— T. 2.— P. 40.— Fig. 14, 1.

⁴ Nitu A. Op. cit.— P. 25.

⁵ Dinu M. Santierul arheologic Valea Lupului // Materiale si cercetari arheologice.— 1957.— Vol. III.— P. 161—178.

⁶ Nitu A. Decorul zoomorf pictat pe ceramica Cucuteni-Tripolie // Arheologia Moldovei.— 1975.— Vol. 8.— P. 15—120.— Fig. 22, 23.

⁷ Matasa C. Frumusica.— Bucuresti, 1946.— Fig. 38, 309.

⁸ Dimitrescu Vl. Arta culturii Cucuteni.— Bucuresti, 1979.— Fig. 52.

⁹ Nitu A. Decorul zoomorf...— Fig. 15, 1.

¹⁰ Childe V. G. Schipenitz: a late Neolithic station with painted pottery in Bukowina // Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland.— 1923.— Vol. 53.— P. 263—288.

¹¹ Kandyba O. Schipenitz.— Wien-Leipzig, 1937.

¹² Богдаевский Б. Л. Орудия производства и домашние животные Триполья.— Л., 1937.— С. 151.

¹³ Штерн Э. Доисторическая греческая культура на Юге России // Труды XIII АС.— М., 1907.— Т. 1.— С. 9—75.

¹⁴ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии.— Кишинев, 1981.— С. 25.

¹⁵ Там же.— Рис. 28, 1.

¹⁶ Там же.— Рис. 22, 2.

¹⁷ Там же.— Рис. 29, 1; Маркевич В. И. Далекое-близкое.— Кишинев, 1985.— Рис. 91.

¹⁸ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена...— Рис. 36.

¹⁹ Маркевич В. И. Далекое-близкое.— Рис. 80—81.

²⁰ Там же.— Рис. 93.

²¹ Бикбаев В. М. Исследования трипольского поселения Шуры I // Археологические исследования в Молдавии 1987 г.— Кишинев, 1989.— С. 50—60.

²² Маркевич В. И. Позднетрипольские племена...— Рис. 27, 2.

²³ Там же.— Рис. 26; 37, 1; Маркевич В. И. Далекое-близкое.— Рис. 87.

²⁴ Gimbutas M. The Gods and Goddesses of Old Europe (7000 to 3500 B. C. Myths, Legends and Cult Images).— London, 1974.— Tb. 160.

²⁵ Ibidem.— Fig. 125.

²⁶ Кравец В. П. Изучение позднетрипольских памятников в Верхнем Поднестровье // КСИА АН УССР.— 1955.— Вып. 4.— С. 133—135.

²⁷ Хвойка В. В. Раскопки площадок в с. Кругобородинцах Летичевского уезда Подольской губ. и вблизи с. Веремье Киевской губ. // Труды МАО.— 1909.— Т. 22.— Вып. 2.— С. 281—309.— Табл. VIII.

²⁸ Разведки М. Я. Рудинского в 20-е гг. (Фонды ИА НАНУ); Мовча Т. Г. Петренська регіональна група трипільської культури // Археологія.— 1984.— Вип. 45.— С. 10—23.

²⁹ Разведочные раскопки Н. И. Борковского в 60-е гг. (фонды Каменец-Подольского музея).

³⁰ Раскопки А. Г. Колесникова в 1988—1991 гг. Автор благодарит А. Г. Колесникова и Т. М. Ткачуку за предоставленные информацию и иллюстративный материал.

³¹ Збенович В. Г., Шумова В. А. Трипольская культура Среднего Поднестровья в свете новых исследований // Первобытная археология (материалы и исследования).— К., 1989.— С. 97—106.— Рис. 4, 1.

³² Там же.— Рис. 4, 2.

³³ Шмаглій М. М., Рижов С. М., Дудкін В. П. Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї // Археологія.— 1985.— Вип. 52.— С. 42—52.

³⁴ Черныш Е. К. Трипольское поселение Сороки-Озеро // КСИА АН СССР.— 1970.— Вып. 123.— С. 77—83.

³⁵ Макаревич М. Л. Исследования в районе с. Стена на Среднем Днестре // КСИА АН УССР.— 1960.— Вып. 10.— С. 23—32.

³⁶ Разведки Н. А. Кетрару в 1958 и В. И. Маркевича в 1969 г.

³⁷ Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье.— Киев, 1989.— С. 42.— Рис. 13.

³⁸ Косаківський В. П. Зображення тварин на кераміці з трипільського поселення Чечельник // Археологія.— 1994.— № 1.— С. 148—149.

³⁹ Автор благодарит В. А. Круца и С. Н. Рыжова за информацию об этих находках.

⁴⁰ Шмаглій М. М., Відейко М. Ю. Пізньотрипільське поселення поблизу с. Майданецького на Черкащині // Археологія.— 1984.— Вип. 60.— С. 42—52.

⁴¹ Курикій П. Розкопи біля с. Томашівки на Гуманщині // Коротке звідомлення УАК за р. 1926.— Київ, 1927.— С. 54—62.

⁴² Линниченко П. А., Хвойка В. В. Сосуды со знаками из находок на площадках трипольской культуры // ЗООИД.— 1901.— Т. 23.— С. 199—202.

⁴³ Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья.— К., 1997.— С. 43.— Рис. 15, 7.

⁴⁴ Рыжов С. Н. О периодизации трипольских поселений петренской группы // Актуальные проблемы археологических исследований на Украине.— К., 1981.— С. 27—28; Мовша Т. Г. Петренская региональная группа...— С. 10—23.

⁴⁵ Рыжов С. Н. Указ. соч.

⁴⁶ Dimitrescu Vl. Notes concernant l'ornementation peinte zoomorphe et humaine dans les civilisations à céramique peinte de Roumanie et de la Susiane.— Bucarest, 1931.

⁴⁷ Dimitrescu Vl. Arta culturii Cucuteni.— P. 58.

⁴⁸ Nitu A. Decorul zoomorf pictat...— P. 58.

⁴⁹ Voight M. Relative and Absolute Chronologies for Iran between 6500 and 3500 Cal. B. C. // Aurenche O., Evin J., and Hours F. (eds.) Chronologies in the Near East.— BAR.— Int. Ser.— 379 (1—2), 1987.— P. 613—646; Gimbutas M. Eastern Europe // Ehrich R. W. (ed.).— Chronologies in Old World.— Archaeology.— Vol. 2.— Chicago; London, 1992.— P. 364—384.

⁵⁰ Muller-Karpe H. Handbuch der Vorgeschichte.— Bd. II/2.— 1968.— Taf. 36, 43, 50; 79, 65, 71; 305, 36.

⁵¹ Ibid.— Taf. 18, 3; 79, 78, 79; 300, 39, 43.

⁵² Kretschmar F. Hundestammvater und Kerberos.— Stuttgart, 1938; Schlerath B. Der Hund bei den Indogermanen // Paideuma.— В. VI.— Н. 1.— 1954.— S. 25—40.

⁵³ Бибиков С. Н. Поселение Лука-Брублевецкая // МИА.— 1953.— № 38.— С. 22—23.

⁵⁴ Богаевский Б. Л. Орудия производства и домашние животные Триполья.— С. 194, 227.

⁵⁵ Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // СА.— 1965.— № 1.— С. 38; № 2.— С. 26—28.

⁵⁶ Gimbutas M. The Language of the Goddess.— London, 1989.— P. 197.

⁵⁷ Ткачук Т. М. Знакова система трипільської культури // Археологія.— 1993.— № 3.— С. 91—100.

⁵⁸ Штаерман Е. П. Социальные основы религии Древнего Рима.— М., 1987.— С. 34—36.

⁵⁹ Рыбаков Б. А. Космогония и мифология... // СА.— 1965.— № 2.— С. 19.

⁶⁰ Gimbutas M. The Gods and Goddesses...— P. 171; The Language of the Goddess.— P. 197.

В. Г. Збенович

ЗООМОРФНІ МОТИВИ В РОЗПИСУ КЕРАМОКІ КУЛЬТУРИ ТРИПІЛЛЯ-КУКУТЕНІ

В орнаментації кераміки культури Трипілля-Кукутені закодована міфологічна картина світу. Одним з головних персонажів давніх вірувань є собака. Зображення тварин розглядаються за основними регіонами культури. Детально і повно характеризуються дже-

рела, які розкривають образ собаки. При дешифровці елементів складної знакової системи, якою є орнамент трипільсько-кукутенської кераміки, вони розглядаються у поєднанні з іншими знаками. В уявленнях давніх землеробів собака виступала не тільки універсальним стражем, але й була персонажем міфів, включаючи космогонічні. Конкретний же зміст міфів, очевидно назавжди залишиться таємницею, яка стимулює фантазію дослідників і спонукає їх до безкінечного наукового пошуку.

V. G. Zbenovich

ZOOMORPHIC MOTIFS IN PAINTING OF POTTERY IN THE TRIPOLIE-CUCUTENI CULTURE.

Ornaments of pottery in the Tripolie-Cucuteni culture present coded mythological picture of the world. A dog was one of the main characters of ancient beliefs. Images of animals are analyzed for main regions of culture. Sources which describe an image of a dog are considered in detail. The ornament of the Tripolie-Cucuteni pottery is an intricate system of symbols and its elements are decoded and studied in combination with other symbols. In the world outlook of ancient farmers a dog was not only a universal guard but also a character from mythes, cosmogenic mythes included. The specific content of the mythes will, probably, a myth forever. It excites the imagination of researchers and impels them to the ever-lasting scientific search.

ХРОНОЛОГІЯ І ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТРИПІЛЛЯ А

Н. Б. Бурдо

У статті розглянуто проблему синхронізації та періодизації поселень культури Прекукутені-Трипілля А і запропоновано їх періодизацію.

Проблема періодизації трипільської культури має досить широку історіографію. На початку вивчення Трипілля найбільш ранні пам'ятки культури ще не були відомі, так як і культура Прекукутені у Румунії. Спробу періодизації трипільсько-кукутенських матеріалів було зроблено Т. С. Пассек у 30-ті роки. В науковому архіві Інституту археології НАНУ зберігається рукопис статті Т. С. Пассек і Б. Латиніна «Спроба класифікації кераміки трипільської культури Східної Європи», датований 1929 р.¹. Вже 1935 р. Т. С. Пассек видала монографію з класифікації кераміки трипільської культури. Запропонована там періодизація трипільської культури цілком побудована на основі типологічного аналізу посуду². Саме типологічний метод спричинився до помилкового віднесення до фіналу Трипілля ряду пам'яток, які, як потім було встановлено, починають розвиток культури. Коли з'явилася інформація про стратифіковану пам'ятку кукутенської та прекукутенської культури у Румунії Ізвоар, Т. С. Пассек вже наприкінці 30-х років уточнює та удосконалює періодизацію трипільської культури³, виходячи з стратиграфічних даних. У завершенному вигляді, з розгорнутою аргументацією, схему періодизації трипільських поселень було опубліковано Т. С. Пассек вже по війні⁴.

Ранній період розвитку культури, який отримав назву Трипілля А, мав досить обмежені матеріали, що унеможливлювали його періодизацію.

© Н. Б. БУРДО, 1998

У повоєнні роки почалося вивчення ранньотрипільських пам'яток, яких ни-
ні налічується в Україні майже 50. Ще близько 100 поселень відомо у Молдові та
Румунії. Спроби зробити періодизацію пам'яток того чи іншого регіону ранньо-
трипільської культури узгоджувалися з даними інших регіонів, а Трипілля А
розділяється у комплексі з румунськими матеріалами культури Прекукутені
(Прекукутені-Трипілля А). Уперше думку про можливий поділ Трипілля А на
хронологічні підетапи висловив В. М. Даниленко у зв'язку з вивченням ранньо-
трипільських поселень у Побужжі. Спочатку В. М. Даниленко запропонував по-
діл Трипілля А на три⁵, а потім на чотири хронологічні групи⁶. Причому, як
синхронні презентовано поселення Гайворон та Флорешти, Гренівка і Лука-
Врублівецька, а Сабатинівку II поділено на два хронологічні горизонти. Втім, з
такою синхронізацією пам'яток неможливо погодитися, бо у керамічному комп-
лексі поселення Флорешти є боянські риси і воно належить до етапу Преку-
кутені II — Трипілля А за періодизацією румунських археологів. В комплексі
Гайворона таких рис немає, і ця пам'ятка датується етапом Прекукутені III —
Трипілля А. Керамічний комплекс поселення Луки-Врублівецької має аналогії у
Трипіллі VI. Немає підстав і для поділу Сабатинівки II на хронологічні горизонти.

Більш вдалою, на наш погляд, є хронологічна схема Трипілля А, запропоно-
вана В. І. Маркевичем, але вона охоплює тільки пам'ятки на території Молдови⁷.

С. М. Бібіков у 60-ті роки зробив спробу хронологічного поділу ранньотри-
пільської культури за типом жител, але вона була не дуже вдалою, бо цей критерій
не може бути покладеним в основу хронології, а визначає будівельні гори-
зонти пам'ятки.

Опублікована В. Думитреску на початку 60-х років схема періодизації Пре-
кукутені сьогодні не зовсім відповідає матеріалам, отриманим за останні три-
дцять років. Але основні етапи, запропоновані В. Думитреску, Прекукутені I, II і
III здаються нам взагалі вірними, але потребують деталізації⁸.

На початку 70-х років А. П. Погожева зробила спробу періодизації Трипілля
А на основі аналізу пластики. Як вказує і сама авторка, така схема може бути
використана тільки з урахуванням даних інших категорій матеріалу⁹. В основу
класифікації А. П. Погожевої покладено статистичні методи обробки матеріалу,
отже, періодизація базується на висновках з класифікації. Але колекції ранньо-
трипільської пластики дуже нерівноцінні за кількісним критерієм. Тож статис-
тичному аналізу підлягають і сто екземплярів, і п'ять, що, мабуть, не зовсім вір-
но. В результаті такого аналізу на одній хронологічній паралелі А. П. Погожева
розміщує Берново та Печери¹⁰, в той час, як К. К. Черниш грунтovno доведено
належність Печер до етапу VI Трипілля¹¹. Саме невелика кількість пластики з
Печер призвела до помилки. У монографії з трипільської пластики, виданій у
1983 р., А. П. Погожева підкреслила можливість використання зроблених нею у
ході класифікації хронологічних спостережень тільки для тієї категорії матеріа-
лів, яка проаналізована¹².

На початку 80-х років К. К. Черниш було сформульовано основний принцип,
який застосовують дослідники, створюючи хронологічні схеми для Трипілля А.
За цим принципом зіставляються ранньотрипільські матеріали з комплексами
Прекукутені I, II і Кукутені А, послідовність яких встановлено завдяки
стратиграфічним спостереженням в Румунії. Найбільш ранні поселення Трипіл-
ля А — Прекукутені III зберігають ознаки, що є у Прекукутені II, а в найпізні-
ших формуються нові елементи, що поширені вже на етапі Кукутені А — Три-
пілля VI. Ранній етап трипільської культури поділено К. К. Черниш на дві частини
з трьома хронологічними періодами в кожній, тобто він складається з шести
підетапів¹³. На нашу думку, поділ К. К. Черниш Трипілля А на дві частини є
случним, бо перша половина — ступені 1—3 (Прекукутені I, II — Трипіл-
ля А 1—3) відповідає періоду, коли в керамічному комплексі ранньотрипіль-
ської культури ще зберігаються риси культури Боян, тобто відображають форма-
ційний період, а друга половина — ступені 3—6 пов'язані з «класичною» ран-
ньотрипільською культурою (Прекукутені III — Трипілля А 3—6). В цілому
періодизація Трипілля А, запропонована К. К. Черниш, є найбільш вдалою з усіх
існуючих, але авторка не досить послідовно застосовувала власні принципи пе-
ріодизації окремих пам'яток, тому останні не завжди вірно розташовані у періо-
дизаційній схемі.

В. Г. Збенович на початку 80-х років зробив хронологічну схему для Трипілля А дуже близьку до періодизації К. К. Черниш, але підвалини її полягали у використанні статистичних методів для створення хронологій пам'яток, тобто підрахування відсотків виокремлених ним технологічних груп кераміки¹⁴. Однак В. Г. Збенович вважає, що, крім співвідношення технологічних груп, враховувати в межах останніх необхідно наявність чи відсутність тих чи інших форм посудин, змін цих форм, еволюцію орнаментальних схем і самих видів орнаменту. Тобто, В. Г. Збенович для створення хронологічної схеми використовує саме ознаки, запропоновані К. К. Черниш, бо технологія виготовлення посуду не є хронологічною ознакою, що і підтверджує праця В. Г. Збеновича¹⁵. Крім того, за даними самого В. Г. Збеновича, одна з трьох технологічних груп зникає протягом розвитку ранньотрипільської культури, оскільки порівняння пам'яток здійснюється за співвідношенням відсотків технологічних груп кераміки, періодизація пам'яток, де не всі групи наявні, неможлива, і значна кількість поселень не може бути продатована через відсутність для цього критеріїв. Ніхто не може заперечувати великого значення статистичного методу, але застосування його у вигляді, запропонованому В. Г. Збеновичем, унеможливлює, датування пам'ятки з невеликими колекціями, які не підлягають статистичній обробці. Тому до періодизаційної схеми Трипілля А в роботі В. Г. Збеновича увійшли лічені опорні пам'ятки¹⁶, а решта, десятки ранньотрипільських поселень, залишилися з неуточненим хронологічним положенням¹⁷.

Зупинимося на критеріях, які сьогоді можуть бути використані для періодизації ранньотрипільської культури. Незначна ефективість статистичного методу в цьому випадку очевидна. Звичайно, першою умовою хронологічного розподілу поселень є стратиграфія. Стратифіковані пам'ятки трипільської культури, і ранньотрипільської зокрема, кількісно дуже обмежені. Але в Румунії зроблено певні стратиграфічні спостереження під час досліджень в Ізоарі¹⁸, Тирпештах, на телі Подурь-Дялул Гіндару¹⁹. Ці спостереження можуть бути покладені в основу періодизації культури Прекукутені-Трипілля А. Вони цілком підтверджують послідовність трьох фаз розвитку, запропонованих В. Думитреску (I, II, III). Оскільки пам'ятки Прекукутені, на основі яких може бути розроблена хронологія із застосуванням стратиграфії, та Трипілля А складають єдину культуру, то ми приймаємо три опорні фази періодизації ранньотрипільської культури. В. Г. Збенович відішов від традиції поділу етапів Трипілля на окремі фази, а запропонував користуватися поняттям «тип пам'ятки» для визначення його хронологічної позиції²⁰. На нашу думку, це дуже невдала пропозиція, бо, крім того, що пам'ятки не отримують чіткої хронологічної ніші, це поняття ще й дуже громіздке й незручне в користуванні. Крім того, поняття «тип пам'ятки» трипілля-знатці використовують, як правило, для визначення локально-хронологічних об'єднань, близьких до локальних варіантів (наприклад, вихватинський, софіївський типи і т. д.), а не для суто хронологічних визначень. Тобто відкидання цифрових позначок для фаз розвитку Трипілля А тільки внесе плутанину в термінологію. Треба підкреслити, що такі категорії матеріалу, як поселення, житла, виробничий інвентар є найбільш консервативними атрибутами культури й зумовлені господарсько-культурним типом, тому лише частково можуть бути використані для періодизації. Найбільшою мірою піддано інноваціям керамічний комплекс. Тому саме він, поряд з аналізом інших категорій матеріалу, може бути використаний для періодизації. Послідовність розвитку керамічних комплексів ранньотрипільських поселень можна простежити тільки за наявністю класифікації кераміки Трипілля А. Це дасть змогу побачити розвиток чи зміни всіх виокремлених типів протягом існування культури. В основу запропонованої класифікації покладено традиційний поділ ранньотрипільської кераміки, використаний Т. С. Пассек²¹.

У керамічному комплексі Трипілля А розрізняють дві великі групи — столівий та кухонний посуд (назви, звичайно, умовні). Столівий посуд виготовлено з глини з домішкою дрібного шамоту: у невеликих посудинах ретельно вимішаної, у великих — досить грубого замісу. Товщина стінок посудини залежить, як правило, від її розмірів. Поверхня столового посуду ретельно загладжена, підлощена, іноді має гарне лискування. Остаточно судити про обробку поверхні ранньотрипільських посудин ми не можемо, бо залежно від умов залягання

кераміка має різний ступінь збереженості. Як правило, найбільш близьким до первинного вигляду буває посуд, отриманий при дослідженні ям із значної (до 1 м) глибини. Умови залягання впливають і на збереженість на фрагментах посуду фарб — білої і червоної. Останні зауваження свідчать, що обробка поверхні і застосування фарби не можуть виступати як хронологічні ознаки. Столовий посуд прикрашався прокресленим, врізним, рельєфним орнаментами, відбитками штампа, канелюрами, інкрустацією білою пастою, фарбуванням червоною фарбою. Всі ці способи наявні на посудинах окремо чи в різних сполученнях. Застосування в оздобленні посудин різноманітних видів заглибленої орнаментації у сполученні з фарбою є характерною рисою культури Прекутені-Трипілля А.

Орнаментація знаходиться у певній кореляції з формами столового посуду, і саме форми визначено типоутвірюючою ознакою²². Серед способів орнаментації найбільш архаїчним є врізний орнамент. В неолітичних культурах він заповнювався білою пастою. Тло посудини, як правило, було у чорних тонах, тобто композиція складала позитивно-негативний чорно-білий візерунок. Там же застосовувалась і червона фарба. Заповнення жолобків орнаменту фарбою характерне також для енеолітичних культур Карпатського басейну. Треба зазначити, що зберігається таке фарбування дуже погано і дійшло до нас у фрагментарному стані. Орнаментальні зони, утворені відбитками штампа, ніби імітують врізний візерунок. Вони теж є архаїчними і характерні для посуду Хаманджії, Бутміра, Вінчі.

До основних форм-типів столового посуду належать горщики різних підтипов, які відрізняються S-подібним профілем та малим діаметром дна, кубки з канельованою шийкою, миски близькі за профілем до горщиків, фруктовниці — миски різного профілю на високому піддоні, вази, кулеподібні та грушоподібні посудини з покришками. Крім того, в керамічному комплексі багатьох ранньотрипільських пам'яток є фрагменти великих товстостінних посудин — зерновиків із заглибленим чи рельєфним орнаментом. Вони мають ознаки як кухонного, так і столового посуду і можуть бути віднесені до особливої групи кераміки²³.

Кухонний посуд культури Прекутені-Трипілля А вироблено з глини з домішкою шамоту, у великих посудин виміс тіста поганий, шамот крупнотовчений, невеликі посудини виконані більш ретельно. Випал кухонного посуду не відрізняється від столового, він досить сильний, рівномірний, до жовтого або цегляного кольору. Для оздоблення кухонного посуду використовувався руст — обмазка поверхні рідкою глиною, іноді з пальцевими розводами, пальцеві зашипи (багаторядні композиції з пальцевих зашипів утворюють орнамент у вигляді барбатину), різноманітні рельєфні зображення — соскоподібні наліпи, шищечки, фігури, характерні петлеподібні ручки (іноді на посудині їх буває більше двох). Форми кухонного посуду менш різноманітні, але їх теж чимало: горщики різних розмірів, S-подібні в плані, багаторучні посудини, глечики, фруктовниці, цідліки, миски, піфоси, покришки.

Весь керамічний комплекс є дуже специфічним, характерним саме для культури Прекутені-Трипілля А, починаючи з фази Прекутені ІІ. Хронологічною ознакою є окремі риси кераміки: особливості форм, способів оздоблення, орнаментації. Треба зазначити, що широке використання статистичного методу для зіставлення керамічних колекцій ранньотрипільських поселень неможливе з кількох причин. По-перше, кількість кераміки з різних поселень дуже різничається. На деяких розкопано по кілька жител, на інших одне-два. По-друге, керамічні знахідки не однакові у різних комплексах — котлованах заглиблених частин жител, наземних житлах (площадках), ямах, культурному шарі. Так, заповнення котлованів і ям, як правило засмічено уламками посуду, кістками тварин, залишками крем'яного виробництва, тощо, тоді як у наземних житлах під шаром обпаленої глини знаходять від одного до кількох десятків розвалів посудин, немов навмисно розставлені у будинку. Причому в ямах дуже багато фрагментів кухонного посуду, а під час розкопок наземних жител знаходить більше столової кераміки. Тобто співвідношення груп столового та кухонного посуду залежить від виду комплексу, з якого він походить, і не може вважатися хронологічною ознакою.

Розглянемо особливості керамічних комплексів різних фаз культури Прекукутені-Трипілля А. Матеріали найдавнішої фази — Прекукутені I відомі тільки у Східній Трансильванії та Прикарпатській Молдові.

Фаза Трипілля АII характеризується ще досить еклектичним, не дуже стальним керамічним комплексом, але вже тут у Бернашівці, Рогожанах, Флорештах I, ми бачимо не тільки всі основні форми та типи орнаменту, що характерні для ранньотрипільського посуду, а й певний зв'язок між формами посуду та способами орнаментації, орнаментальними сюжетами та композиціями, що утворюють злагоджену систему, елементи якої мають подальший розвиток. Для столового посуду характерні такі способи орнаментації, як врізний, заглиблений, канельований та орнамент із зон, утворених відбитками штампу, використання білої і червоної фарб для заповнення заглиблених частин візерунка (біла паста) та фону між ними (червона фарба). Причому, типовим є поєднання на одній посудині врізного та заглиблого орнаментів, сполучення канелюрів з елементами штампа та прокреслених ліній, а також зон з відбитків крупного штампа, що імітує врізний орнамент. Спостерігається певний зв'язок між формами столового посуду та орнаментацією. Заглиблені лінії і канелюри частіше трапляються на горщиках, кубках, мисках. Зони штампованиого орнаменту характерні для грушоподібних посудин та покришок. Врізний орнамент, в тому числі «вовчий зуб» та «шаховий», поширені на фруктовницях, грушоподібних посудинах та покришках. Крім згаданих композицій він утворює різноманітні стрічки й часто пов'язаний із змінним сюжетом. Врізний орнамент трапляється тільки на фазі Трипілля АII, на пізніших фазах він зникає, інші засоби орнаментації продовжують існування.

На фазі Трипілля АII форми-типи столового посуду мають такі особливості. Горщики переважно невеликі, слабопрофільовані, видовжені, найбільша ширина їх тулуба припадає на середину посудини, прикрашені здебільшого канелюрами та лінійним візерунком. Кубки досить поширені. Підтип кубків з канельованою шийкою та заглибленим орнаментом є вже в Бернашівці, трапляються кубки й іншого підтипу — з високою шийкою, прикрашеною заглибленим візерунком. Саме він характерний тільки для фази Трипілля АII, а пізніше зникає. Миски у матеріалах Бернашівки та Окопів наявні в окремих фрагментах, судячи з яких можна зробити висновок, що заглиблені лінії на них заповнювалися білою пастою, а фон фарбувався червоною. Такі знахідки свідчать про те, що застосування червоної фарби зафіксовано вже у керамічних комплексах найраніших трипільських поселень. Доречно буде згадати про орнаментацію тонкими червоними лініями фарби статуеток з шару Прекукутені II в Подурь-Дялул-Гіндару²⁴, що засвідчує використання в орнаментації фарби, починаючи з перших фаз розвитку культури Прекукутені-Трипілля А. Фруктовниці дуже поширені в керамічних комплексах Бернашівки і Окопів, причому переважають ребристі посудини, на яких групи «вовчого зуба» ритмічно чергуються над та під ребром чаши, а піддони прикрашені композиціями з «шаховим орнаментом». На фінальних пам'ятках фази Трипілля АII, 2 типу Окопів, Флорешт III врізний орнамент часто змінюється подібним до нього із зон крупного штампа (*sah degenerat*), а на місці «вовчого зуба» чергуються риски заглиблених ліній, які іноді прикрашають і піддон. Грушоподібні посудини представлені в матеріалах Бернашівки, Рогожан, Флорешт I, Окопів здебільшого фрагментарно. Їх придонна частина не так чітко модельована, як на пізніших фазах, деякі мають складний профіль тулуба (двоярусні). На наступній фазі Трипілля АIII традиція двоярусних грушоподібних посудин зберігається тільки в поселенні Кошерница у Молдові²⁵. Ці посудини закривалися покришками з високою грибоподібною ручкою. Покришки мають конічний або різкий профіль з ребром. Останній підтип характерний саме для фази Трипілля АII. Грушоподібні посудини прикрашені врізним або орнаментом із зон штампа та заглибленими лініями. Черпаки представлені досить широко і в Бернашівці і в Окопах, вони прикрашені канелюрами, штампом, заглибленим орнаментом, мають зооморфні ручки і не відрізняються від таких виробів у пізніших пам'ятках.

Кухонний посуд фази Трипілля АII презентований переважно горщиками з барбатином, який дуже різноманітний, тарнimi посудинами, оздобленими «рустом», глечиками з рустованим тулубом, ребристими фруктовницями з рус-

тованою зовнішньою поверхнею миски та піддоном. Посуд з барбатином та ребристі фруктовниці поширені саме на пам'ятках фази Трипілля АІІ, потім поступово зникають. Взагалі, орнамент у вигляді барботину, русту, різноманітних наліпів та рельєфів є дуже архаїчним, пов'язаним не тільки з культурами неоліту Подунав'я та Карпатського басейну, але його традиції у кухонному посуді зберігаються, окрім барботину, до етапу ВІІ Трипілля. До особливої групи кераміки належать зерновики, прикрашені орнаментом у сполученні врізних та заглиблених ліній. Вони мають характерний профіль з високо розташованими плічками. Така форма знаходить аналогії в матеріалах Прекукутені I, культурі Турдаш, але трапляється і на пізніших фазах в матеріалах поселень олександрівської групи.

Матеріали досліджень В. Г. Збеновича в Бернашівці та Окопах²⁶, Т. С. Пас-сек у Флорештах²⁷, В. І. Маркевича у Флорештах 3 і Рогожанах²⁸ дають змогу розділити фазу Трипілля АІІ на дві підфази: Трипілля АІІ, 1, яка презентована Бернашівкою, Флорештами 1, Рогожанами, і Трипілля АІІ, 2, до якої належать Флорешти 3, Окопи, Бабшин, Нестоїта 4 (табл. 1). Хронологічним критерієм виступає, головним чином, посуд із врізним орнаментом, на підфазі Трипілля АІІ, 2 він трапляється як виняток, його замінюють композиції з відбитків крупного штампу, що у румунських археологів отримав назву «sah-degenerat». Поширені, як і раніше, ребристі фруктовниці, горщики з барбатином.

Наступну фазу — Трипілля АІІІ можна поділити на три підфази. Певні ознаки керамічних комплексів пам'яток підфази Трипілля АІІІ, 1 відрізняють їх від попередніх поселень. Зникає врізний орнамент, як виняток трапляються композиції з відбитків крупного штампу (*sah degenerat*), є ребристі фруктовниці, замість «вовчого зуба» вони прикрашені групами рисок (рис. 1, 37), майже зникають грушоподібні посудини із складним профілем та ребристі покришки, кубки з шийкою, прикрашені заглибленим орнаментом. Є посудини з барбатином, кухонні ребристі фруктовниці. Представлені також зерновики третьої групи кераміки. Набувають поширення типи посуду, які на фазі Трипілля АІІ траплялися рідко. Горщики залишаються найбільш поширеною формою столового посуду, але частіше трапляються підтипи горщиків з високо розташованими плічками і маленьким дном, S-подібного профілю (рис. 1, 41). Найчастіше візерунок на горщиках виконується заглибленим орнаментом у сполученні з канельюрами і штампом. Є кубки з канельованою шийкою (рис. 1, 42, 44-46), миски із заглибленим орнаментом і червоним фарбуванням (рис. 1, 47-50), грушоподібні посудини з чітко вирізеною донною частиною, оздоблені заглибленим візерунком чи орнаментом із зон штампа (рис. 1, 34-35) і конічними покришками з грибоподібними ручками (рис. 1, 33). Трапляються кулеподібні посудинки з канельованим тулубом та покришками, аналогічними покришкам грушоподібних посудин (рис. 1, 40). Миски від фруктовниць набувають S-подібного профілю, вони часто мають отвори у піддонах і прикрашені заглибленим візерунком. Досить поширені вази — форма подібна до фруктовниць, але миска не на піддоні, а має видовжену високу циліндричну донну частину (рис. 1, 38-39). Серед кухонного посуду поширене оздоблення рустом, рядами зашипів, невеликі наліпи на тулубі посудин. Коло пам'яток підфази Трипілля АІІІ, 1 значно ширше, ніж попередньої. На Дністрі до нього може бути віднесене поселення Вороновиця, яке В. Г. Збенович, на наш погляд помилково, датував фазою Трипілля АІІ, у межиріччі Дністра та Південного Бугу — Тимкове, Слобідка-Західна, на Південному Бузі — Гайворон, а також саме східне ранньотрипільське поселення у межиріччі Південного Бугу і Дніпра — Гребенюків Яр, що маркірує значне розширення ранньотрипільської території саме на ступені Трипілля АІІІ, 1 (табл. 1).

До наступної підфази — Трипілля АІІІ, 2 можуть бути віднесені на Дністрі поселення Берново-Лука та Лука-Устинська, у межиріччі Дністра та Південного Бугу — Олександрівка, на Південному Бузі — Сабатинівка II, Могильна III (табл. 1). Керамічні комплекси цих пам'яток та попередніх поселень дуже подібні, але тут майже зникають ребристі фруктовниці (окрім екземпляри є у Сабатинівці II), посуд з барбатином трапляється рідко, а в заглиблених орнаментальних композиціях зрідка з'являються ямки. Серед форм-типів є великі профільовані миски (рис. 1, 32) — ознаки, які поширюються на наступних етапах.

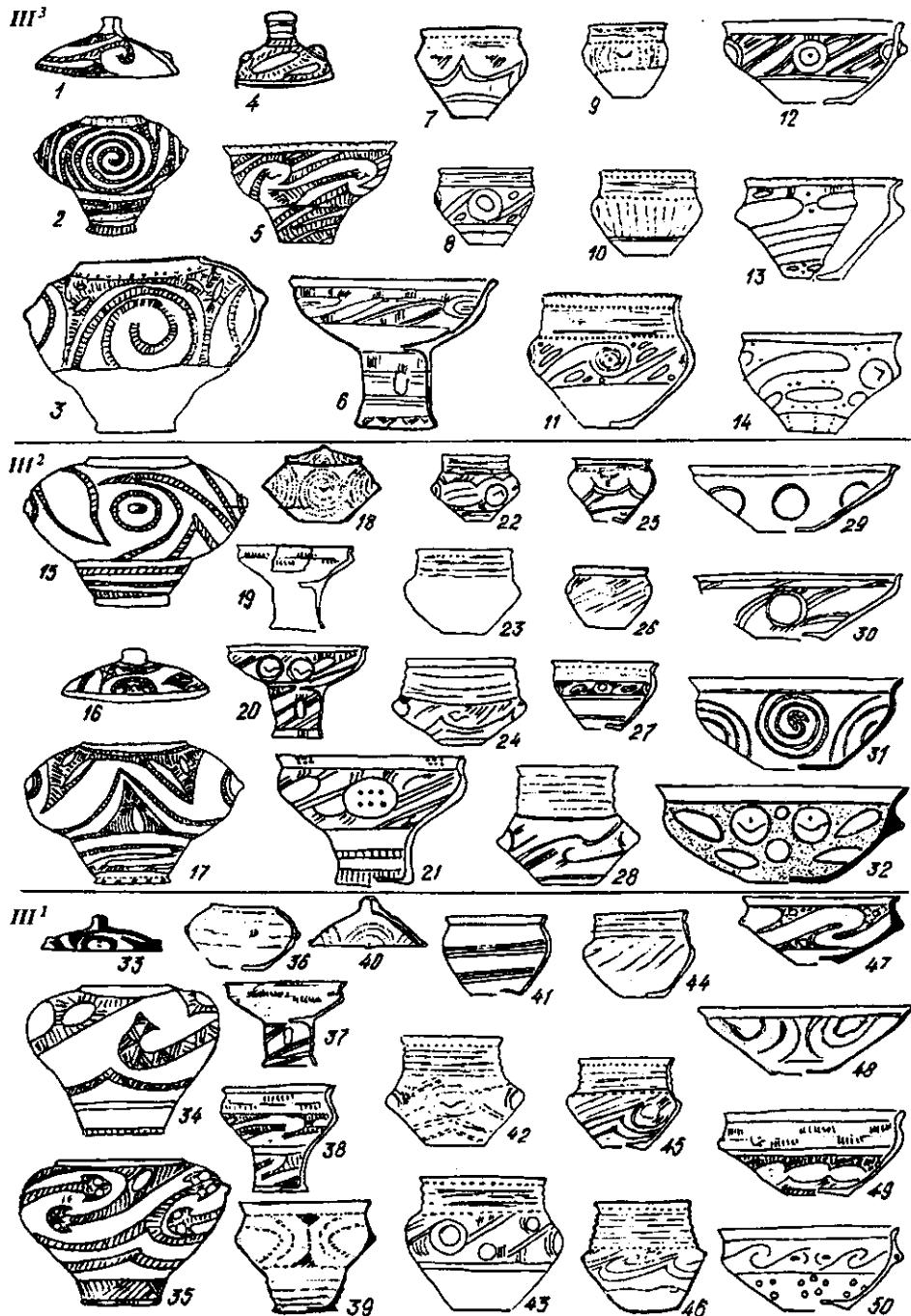

Рис. 1. Основні типи столового посуду Трипілля АІІІ: 33—50 — Трипілля АІІІ, 1; 15—32 — Трипілля АІІІ, 2; 1—14 — Трипілля АІІІ, 3. 1, 3, 6, 10, 13 — Гренівка; 2, 4, 7, 8, 14 — Ленківці; 5, 9 — Кормань; 15, 23, 28 — Карбона; 16—18, 21, 25, 31, 32 — Олександровка; 19, 27, 29, 30 — Сабатинівка II; 20, 24 — Голеркани; 22 — Кошерниця; 26 — Берново-Лука; 33, 34, 37, 41, 43, 50 — Слободка-Західна; 35, 36, 44, 45, 47 — Тимкове; 39, 40, 48 — Гребенюків Яр; 42 — Вороновиця; 49 — Гайворон.

Підфаза Трипілля АІІІ, 3 презентована на Дністрі поселеннями Ленківці, Кормань, у Побужжі — Гренівка. У керамічних комплексах цих поселень ті ж композиції орнаменту, що спостерігалися раніше на тих же типах посуду, але вони доповнюються ямками — відбитками крупного круглого штампа. Серед

керамічних типів не трапляються ребристі фруктовниці, з'являються нові елементи: високі напівсферичні покришки (рис. 1, 4), глибокі миски (рис. 1, 13, 14).

У Румунії не опубліковано пам'яток, які мали б керамічні комплекси, відповідні Трипіллю АІІ, З. Імовірно, вони є у Подурь-Дялул-Гіндару. У будь-якому разі, у Подурі, а також Тирпештах та Ізвоарі, над шарами Прекуутені III, що має на двох останніх пам'ятках аналогії з Трипіллям АІІ, 2, лежить шар культури Куутені А—2. С. Марінеску-Билку вважає, що «поворотним пунктом між культурами Прекуутені і Куутені є шар II, 2 у Тирпештах»²⁹. Такі відмінності між матеріалами Прекуутені III в Румунії та Трипіллям АІІ в Молдові й в Україні можуть свідчити про те, що наприкінці культури Прекуутені-Трипілля А починають формуватися локальні особливості, які потім спричиняються до виникнення культур трипільсько-куутенської спільноти.

Пам'ятки типу Луки-Врублівецької та Нових Русешт I (нижній горизонт), на нашу думку, слід перенести до наступного етапу — Трипілля ВІ-Куутені АІ—2. Звичайно віднесення пам'яток до етапу ВІ-Куутені А вимагає присутність серед їх матеріалів розписного посуду. Але дослідження О. В. Цвек довели існування східнотрипільської культури у межах трипільсько-куутенської спільноти, для якої характерним є посуд із заглибленою орнаментацією, а розписного посуду майже немає або він трапляється у дуже невеликій кількості³⁰. За О. В. Цвек, до першого періоду східнотрипільської культури належать пам'ятки борисівського типу. В основі їх еволюції, за К. К. Черниш³¹, лежить Лука-Врублівецька. Таким чином, формування східнотрипільської культури починається на початку етапу ВІ у північному ареалі трипільських поселень.

У цей час у південному ареалі існують поселення типу Нових Русешт I, 1а, кераміка з заглибленою орнаментацією яких має багато рис, спільних з групою посуду із заглибленим візерунком таких поселень, як Хебешешти. Тут, за К. К. Черниш, складається один з локальних варіантів Куутені А-Трипілля ВІ в південному регіоні трипільсько-куутенської спільноти.

В Румунії не знайдено поселень, матеріали яких мають аналогії у Луці-Врублівецькій. Водночас, поселення перших фаз культури Куутені АІ—2 з посудом із біхромним розписом відомі тільки у Прикарпатській Молдові, їх немає на схід від Сирету. Цілком логічно припустити, що така особливість, як біхромний розпис, є рисою локальною, а не хронологічною, а пам'ятки типу Луки-Врублівецької та Нових Русешт I синхронні пам'яткам Прикарпатської Молдови Куутені АІ—2 з біхромним розписом. Згодом, на етапі Куутені АЗ розписний посуд потрапляє у східні регіони Трипілля-Куутені до Південного Бугу.

Рисами, які дають змогу синхронізувати поселення Лука-Врублівецька та Нові Русешти I, 1а з пам'ятками Куутені АІ—2 є поширення в орнаментації ямок — відбитків великого круглого штампа, а також використання дрібнозубчастого квадратного чи великоузубчастого круглого штампа по гребеню канелюр. Серед форм набувають поширення глибокі покришки, що за формою наближаються до шоломоподібних, з'являються «біоноклі» та «моноклі» — підставки, грушоподібні посудини без вирізної донної частини. Усі ці риси характерні для матеріалів Трипілля ВІ у Подністров'ї та Побужжі, що й дозволяє віднести Луку-Врублівецьку та Нові Русешти I, 1а до етапу ВІ, якщо визнавати вирішальною межою між етапами синхронізацію етапу ВІ, за періодизацією Т. С. Пассек, з культурою Куутені А.

Джерела до абсолютної хронології Прекуутені-Трипілля А досить обмежені наявністю радіовуглецевих дат. Нам відомо шість ізотопних дат:

Подур-Гіндару	Прекуутені II	Bln-2804,	5820±50
Подур-Гіндару	Прекуутені III	Bln-2803,	5880±50
Подур-Гіндару	Прекуутені III	Bln-2782	5780±50
Рогожани	Трипілля АІІ	Bln-2426	5690±50, 4526±73
Тимкове	Трипілля АІІІ, 1	Bln-3191	5700±70, 4550
Тирпешти I	Прекуутені III	Gru-4424	5540±85, 4391±77
Нові Русешти I, 1а	Трипілля ВІ— Куутені АІ-2	Bln-590	5565±100, 4415±95
Подур-Гіндару	Куутені АІ	Bln-2783	5690±50

Половина визначень припадає на стратифіковану пам'ятку — тель Подур-Дялул-Гіндару. На наш погляд, симптоматичним є збіг деяких дат Прекукутені III, а також дати Нових Русешт з датуванням тих комплексів у Подурі, де є кераміка з біхромним розписом. Це може бути свідченням близькості їх у часі і того, що запропоновані румунськими дослідниками хронологічні ознаки насправді є рисами локальних особливостей. На жаль, обмаль дат не дає можливості наполягати на такому припущення.

Дати Прекукутені II-Трипілля АII можна разглядати як такі, що фіксують появу культури на початку V тис. до н. е. Дати Нових Русешт I та шару Кукутені АI Подурь-Дялул-Гіндару фіксують фінал Прекукутені-Трипілля А у середині V тис. до н. е. Таким чином культура Прекукутені-Трипілля А в цілому припадає на першу половину V тис. до н. е.

Таблиця 1. Синхронізація пам'яток Прекукутені-Трипілля A.

Фази	Прут	Прото-Дністровське межиріччя	Середнє Полісся ¹	Дністро-Бузьке межиріччя	Подільська	Буго-Дніпровське межиріччя	Горизонти Карапово
Кук. А1-2	Ізвоар II. ІІІ; Тирпешти IV	Нові Русешти I, Ia	Лука-Врублівецька	?	Плисків-Чернявка; Тростянець	Зарубинці	Карапово VI
III; 3	Подур-Пр.ІІІ	?	Кормань	?	Гренівка	?	
III; 2	Босач; Тирпешти III	Карбуна, Голеркани, Багринешти, Солончени I, Кошерница	Лука-Устинська; Берново-Лука	Олександровівка; Нестоїта II	Данилова Балка; Могильна III; Сабатинівка II	Павлівка I	
III; 1	Ізвоар I,2	Путинешти I	Вороно-віця	Тимкове; Слобідка-Західна	Гайворон	Гребенюків Яр	Карапово V
II; 2	Тирпешти II, Ізвоар I,1, Подур-Пр.ІІ	Флорешти III	Окопи; Брага; Бабшин; Берново (Малинки)	Нестоїта 4			
II; 1	Ларга-Жижія; Гігоешти	Флорешти I; Рогожани	Бернашівка				
I	Траян-Дялул-Вій						Карапово IV

Примітки

¹ Пасек Т. С., Латынин Б. Опыт классификации керамики трипольской культуры Восточной Европы. // Науковий архів ІА НАНУ.— Ф. 568 (ВУАК)

² Passec T. La céramique Tripolienne // ИГАИМК.— 1935.— Вып. 122.

³ Рассек Т. С. Трипольська культура.— К., 1941.

⁴ Рассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА.— 1949.— 10.

⁵ Даниленко В. Н. Археологические исследования в зонах строительства ГЭС на Южном Буге в 1959-1960 гг. // КСИА АН УССР.— 1962.— Вып. 12.— С. 25—26.

⁶ Даниленко В. Н. Неолит Украины.— К., 1969.— С. 224.

⁷ Маркевич В. И. Исследования Молдавской неолитической экспедиции // АИМ (1972).— 1974.— С. 35, 41.

⁸ Dumitrescu Vl. Originea si evolutia culturii Cucuteni-Trepolie // SCIV.— 1963.— № 1.— Р. 51—71.

⁹ Погожева А. П. Глиняная антропоморфная пластика трипольской культуры (Триполье А): Автореф. дис... канд. ист. наук.— М., 1971.— С. 19.

¹⁰ Там же.— Табл. 4.

¹¹ Черныш Е. К. Место поселений Борисовского типа в периодах эпохи трипольской культуры // КСИА АН СССР.— 1975.— Вып. 142.— С. 3—10.

¹² Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья.— Новосибирск, 1983.— С. 39.

¹³ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии: Энеолит СССР // Археология СССР.— М., 1982.— С. 166—320.

¹⁴ Збенович В. Г. Поселение Бернашевка на Днестре.— К., 1980.

¹⁵ Збенович В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины.— К., 1989.

¹⁶ Збенович В. Г. Ранний этап...— С. 138.

¹⁷ Там же.— С. 201—211.

¹⁸ Vulpe R. Izvoare.— Bucuresti, 1957.

¹⁹ Монах Д. Энеолитический телья Подурь-Дялул Гиндару // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. е. — V в. н. э.).— Киев, 1991.— С. 30—32.

²⁰ Збенович В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины.— С. 127.

²¹ Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА.— 1961.— № 84.

²² Бурдо Н. Б., Видейко М. Ю. Типы раннетрипольской керамики и ее орнаментации в междуречье Днестра и Южного Буга // Северное Причерноморье.— Киев, 1984.— С. 97.

²³ Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Палицук Л. Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье.— Киев, 1989.— Рис. 16, 10, 11.

²⁴ Монах Д. Указ. Соч.— С. 31.

²⁵ Маркевич В. И. Раннетрипольское поселение Кошерница 1 // АИМ в 1986 г.— Кишинев, 1992.— С. 28—45.

²⁶ Збенович В. Г. Ранний этап...

²⁷ Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА.— 1961.— № 84.

²⁸ Маркевич В. И. Исследования Молдавской неолитической экспедиции в 1970—73 гг. // АИМ 1970—1971.— С. 52—78.

²⁹ Marinescu-Bilcu S. Tîrpești — from Prehistory to History in Eastren Romania // BAR International Series.— 1981.— № 107.— Oxford.— Р. 138.

³⁰ Цвек Е. В. Буго-Днепровский вариант восточно трипольской культуры (К проблеме выделения культур и локальных вариантов Триполья) // Первобытная археология.— Киев, 1989.— С. 107.

H. B. Burdo

ХРОНОЛОГИЯ И ПЕРИОДИЗАЦИЯ ТРИПОЛЬЯ А

Проблема периодизации трипольской культуры за сто лет ее исследования имеет значительную историографию. Однако ранний этап Триполье А был выделен позже других фаз и проблема его хронологического членения остается актуальной. В статье для хронологического разделения раннего триполья использован принцип, предложенный Е. К. Черныш — сопоставление комплексов памятников с материалами стратифицированных объектов культуры Прекукутени-Триполье А. Предложена следующая периодизация и синхронизация памятников:

Триполье АII, 1 — Флорешты 1, Рогожаны, Бернашевка

Триполье АII, 2 — Флорешты III, Окопы, Нестоита IV

Триполье АIII, 1 — Путинешты 1, Вороновица, Тимково, Слободка-Западная, Гайворон, Гребенюков Яр

Триполье АIII, 2 — Карбuna, Голерканы, Кошерница, Багринешты, Берново-Лука, Лука-Устинская, Александровка, Нестоита II, Сабатиновска II, Могильна III, Данилова Балка, Павловка 1

Триполье АIII, 3 — Кормань, Греновка

Поселения типа Луки-Врублевецкой и Новых Русешт I (нижний горизонт) сопоставляются с памятниками этапа BI, где они находят определенные аналогии. В связи с тем, что они синхронны поселениям Прикарпатской Молдовы с комплексами бихромной расписной керамики, то их следует датировать начальными ступенями этапа Триполье BI. Немногочисленные радиоуглеродные даты позволяют считать, что культура Прекукутени — Триполье А существовала в первой половине V тыс. до н. э.

N. B. Burdo

CHRONOLOGY AND PERIODIZATION OF TRIPOLIE A

The problem of the Tripolian culture periodization had been studied for hundred years and so it has significant historiography. But the early stage, namely, Tripolie A was identified later than other stages and the problem of its chronological division remains topical. In this paper we have used for chronological division of early Tripolie the principle suggested by E. K. Chernysh: comparison of assemblages of monuments and findings of stratified items of culture of Precucuteni — Tripolie A. The following periodization and synchronization of sites is suggested:

Tripolie AII, 1 — Floreshty I, Rogozhany, Bernashevka

Tripolie AII, 2 — Floreshty III, Okopy, Nestoita IV

Tripolie AIII, 1 — Putineshty I, Voronovitsa, Timkovo, Slobodka Zapadnaya, Gaivoron, Grebenyukov Yar

Tripolie AIII, 2 — Karbuna, Golerkany, Koshernitsa, Bagrineshty, Bernovo-Luka, Luka Ustinskaya, Aleksandrovka, Nestoita II, Sabatinovska II, Mogilna III, Danilova Balka, Pavlovka I

Tripolie AIII, 3 — Korman, Grenovka

Settlements of the type of Luka-Vrublevetskaya and Novye Ruseshty I (the lower horizon) are compared with monuments of stage BI where they have certain analogies. As they are synchronous with settlements of Pricarpathian Moldova which have assemblages of bichromous painted pottery, they should be dated initial stages of Tripolie BI. Scanty radiocarbon dating permit considering that the Precucuteni-Tripolie A culture existed in the first half of the 5th millennium B. C.

ПРО П'ЯТИКОЛОННІ ХРАМИ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'Ї

С. Д. Крижицький

У статті зібрано та проаналізовано зображення фронтонних портиків з непарною кількістю колон. Зроблено висновки про те, що реконструкція храма Аспурга не має достатнього обґрунтування. Архітектурна деталь, на основі якої було запропоновано цю реконструкцію, не могла належати фронтонному колонному портику. Наймовірніше прототипом для зображення храмів з непарною кількістю колон на керамічних формах і монетах слугував храм загальнопонтийського значення на о. Левці (VI—V ст. до н. е.).

Питання про можливість існування у Північному Причорномор'ї храмів із непарною кількістю колон уздовж головного фасаду та їх ідентифікацію з конкретними об'єктами у вітчизняній історіографії не є новим. Інтерес до даної теми викликаний тим, що, як відомо, непарна кількість колон уздовж головного фасаду в старогрецькій архітектурі трапляється вкрай рідко і до того ж тільки в найдавніші часи¹. Підставою для розробки цієї теми слугували знахідки на Боспорі монет Котиса I та Євніки (рис. 1), викарбуваних наприкінці шістдесятих років I ст. н. е. (68/69 рр.)², а також надгробної стели з фронтонним портиком (рис. 2), яка датується по-різному — від II ст. до н. е.³ до кінця I — початку II ст. н. е.⁴ На усіх цих знахідках зображено фасад п'ятиколонного храму, або, як дещо обережніше зазначив В. Д. Блаватський, портика⁵. Додатковим, але вкрай важливим і, як здавалося, безперечним аргументом на користь існування, зокрема на Боспорі, близько рубежу ер храмів з непарною кількістю колон стала знахідка фрагмента архітрава доричного ордера з присвятним написом царю Аспургу⁶.

Рис. 1. Боспорські монети із зображенням на аверсі п'ятиколонного фасаду: 1 — дупондій Котиса I; 2 — дупондій Євніки.

Висвітлення теми храмів з непарною кількістю колон у даній статті зумовлено необхідністю врахування матеріалів, які раніше практично не привертали увагу дослідників. Маються на увазі керамічні форми для відливання підвісок із

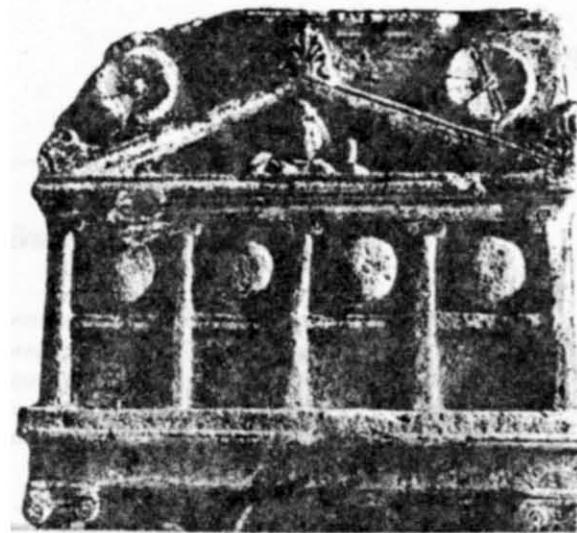

Рис. 2. Стела із зображенням п'ятиколонного фронтонного портика.

зображенням фасадів, очевидно храму з непарною кількістю колон, знайдені у шарах V—IV ст. до н. е. в Ольвії. Нині з розкопок Ольвії відомо щонайменше три форми для відливання таких підвісок: дві з розкопок Б. В. Фармаковського (1926 р.) із зображенням семиколонного фасаду (рис. 3)⁷ і одна з розкопок Н. О. Лейпунської початку 1970-х років із зображенням п'ятиколонного фасаду (рис. 4)⁸. І в першому, і в другому випадках зображення фасадів вписані у фронтонний портик. Виготовлення форм з амфорних ручок і досить брутальна зарисовка зображень дають усі підстави вважати, що форми були виготовлені на місці — в Ольвії.

Отже знахідки ольвійських керамічних форм, що містять значно давніше, ніж на Боспорі, зображення храму з непарною кількістю колон уздовж фасаду відчутно послаблює позиції прихильників гіпотези про те, що прототип подібного спорудження знаходився на Боспорі. Більше того — ольвійські знахідки дають підставу порушити питання: чи не один і той самий храм слугував основою для всіх перелічених вище зображень?

Для позитивної відповіді на це питання є деякі більш-менш суттєві підстави. Це насамперед графічна подоба зображень на боспорських монетах і ольвійських підвісках — наявність і там, і там непарної кількості колон; високий фрон-

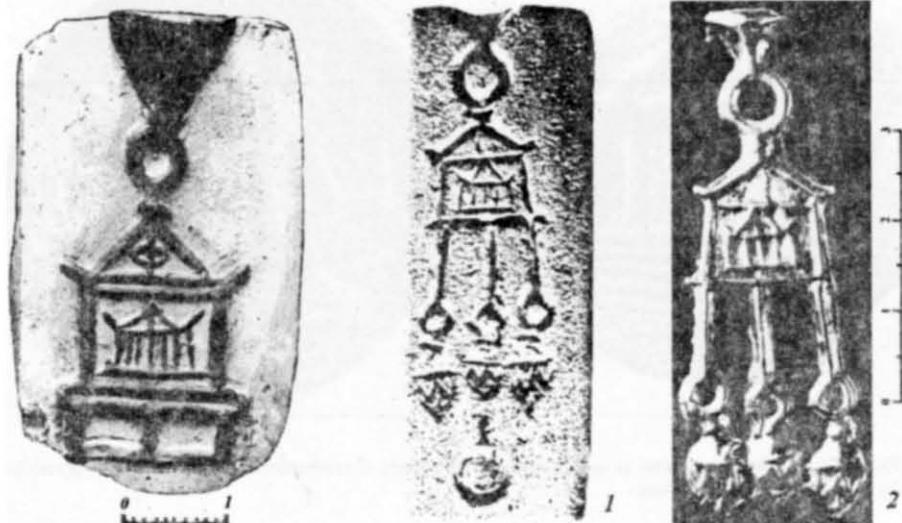

Рис. 3. Відливка підвіски із зображенням семиколонного фасаду з форми, що зберігається у Миколаївському краєзнавчому музеї.

Рис. 4. 1 — форма для відливки підвіски із зображенням п'ятиколонного фасаду з розкопок Ольвії 1974 р.; 2 — відливка з цієї форми.

тон; чітко виражені кутові і центральний акротерії, наявність яких підкреслена формою, в яку вписано фасад храму. Відмінністю від монет є відсутність на підвісках зображення східчастого стереобата й у двох випадках наявність не п'яти, а семи колон. Ці розбіжності, проте, можуть пояснюватися в першому випадку значно меншим (майже в півтора раза) масштабом зображення храму на підвісках порівняно з монетами, а в другому — тим, що майстри храму в натурі не бачили.

Зрозуміло, підвіски й монети мають аж ніяк не однакову джерельну цінність. Проте факт наявності таких зображень на підвісках більш раннього часу, причому не в одному примірнику, про що свідчить наявність декількох форм, дає підстави припускати, що зображений на підвісках храм також мав реальний прототип.

Очевидно також, що таким прототипом навряд чи була якась рядова споруда. Варто, на наш погляд, виключити і можливість того, що на підвісках зображався один із ольвійських храмів. Розкопки ольвійських храмів V—IV ст. до н. е. (а це храми Аполлона Лікаря кінця VI —V ст. до н. е. на західному теменосі⁹, храм Аполлона Дельфінія V ст. до н. е. на центральному теменосі¹⁰) не дають найменших підстав припускати можливість наявності п'яти, а тим паче семи колон уздовж головного фасаду. Природно, маючи можливість бачити зразок у натурі, майстер, що виготовляв форму, навряд чи став би фантазувати, зокрема щодо парного або непарного числа колон, що є характерною особливістю зразка.

Найімовірніше зразок, що слугував прототипом для згаданих форм, знаходився в якомусь важливому для ольвіополітів чи взагалі понтійських греків святыщі. Таким могло бути передусім святыще Ахіла на о. Левці. Ми нічого не знаємо про тип храму цього святыща. Знайдена на Левці архаїчна архітектурна теракота, аналогічна виявленій в Істрії, свідчить на користь існування на Левці храму вже в архаїчний час¹¹. Але не виключено, що цей ранній храм міг мати нестандартне об'ємно-планувальне вирішення. Такі приклади відомі, причому неподалік — в Істрії. Судячи з відкритих тут решток, храм Афродити мав адитон, а храм Зевса Полеїса — проміжне помешкання між наосом і пронаосом¹². Не виключено, що і ранній храм на Левці міг мати визначені об'ємно-планувальні особливості, — у даному разі п'ять або сім колон уздовж головного фасаду, — і послужити прототипом не тільки для ольвійських підвісок, але й для більш пізніх зображень, зазначених вище.

У зв'язку з цим зауважимо, що повної ідентичності нема і в зображеннях храму на пантикапейських монетах. Більше того, існує припущення, що на цих монетах зображено різні храми: один іонічного ордера, а другий — доричного¹³. Це, проте, уявляється вкрай сумнівним, оскільки в обох варіантах храми мають загальні генералізуючі риси — це п'ятисхідцевий стереобат і п'ятиколонний портик, високий фронтон і чітко виражені кутові та центральний акротерії. Усе це нехарактерно для архітектури храмів рубежу нашої ери і, на нашу думку, однозначно свідчить на користь того, що в обох варіантах монет зображені один і той же об'єкт. Різниця тільки в наявності на одному із зображень баз колон і легших пропорцій, зокрема антаблемента. Особливості зображення ордера, за якими можна було б здогадно розділити ці варіанти, через дрібномасштабність і примітивність зарисовки недостатньо виразні. У зв'язку з цим зауважимо, що наявність на монетних зображеннях баз може свідчити на користь не тільки іонічного ордера, а й тосканського, тобто фактично доричного. До того ж, і східчастий стереобат не характерний для іонічного ордера.

На основі зазначеного вище можна зробити такі висновки. Монетники, що робили зображення храму на монетах, у натурі цього храму, мабуть не бачили, інакше не було б розбіжностей у зображені ордера. Припускати ж, що це могли бути два різні храми, особливо з огляду на хронологічну близькість монет, достатніх підстав немає. А це робить дуже ймовірною можливість того, що храм знаходився за межами Боспору. Інакше кажучи, прототипом для зображення на боспорських монетах, як вважає більшість дослідників, храму Юпітера Капітолійського, навряд чи міг слугувати місцевий¹⁴ боспорський храм. У свою чергу наявність п'яти колон і східчастого стереобата, а не подіуму, суперечить тому, що прототипом міг слугувати римський¹⁵ храм Юпітера Капітолійського. Інакше кажучи, у нас є значно більше підстав припускати, що на монетах (так само

Рис. 5. 1 — фасад храму за реконструкцією В. Д. Блаватського; 2 — зарисовка напису за фотографією, опублікованою В. Д. Блаватським.

як і на підвісках) у різних варіантах зображенено один і той самий об'єкт, а не навпаки. Якщо ж виходити з того, що ми маємо справу з чотирма різними об'єктами, то доведеться визнати, що храми з непарною кількістю колон уздовж головного фасаду були дуже поширені в Північному Причорномор'ї. Малу ймовірність подібного припущення навряд чи потрібно доводити.

Аналіз перелічених вище знахідок переконує у доцільності ще раз звернути увагу на блок архітрава з присвятою царю Аспургу, на підставі якого В. Д. Блаватським було запропоновано реконструкцію п'ятиколонного фасаду храму (рис. 5). Це призвело до досить несподіваних висновок.

Насамперед слід зазначити, що автор реконструкції виходив не з того, що фрагмент архітрава мав якісь конструктивні особливості, що свідчили б на користь наявності непарної кількості колон (таких особливостей немає), а із запропонованого ним відновлення напису і згаданих на початку статті аналогій. Стрижнем обґрунтування реконструкції стало лише відновлення напису, співвідношення кількості додаткових літер якого у першому і наступному рядках не викликало принципових заперечень у видавців Корпусу Боспорських написів¹⁶. Але саме у зв'язку з цим виникає проблема, розв'язання якої кардинально змінює висновок щодо можливості наявності непарної кількості колон у будівлі, якій міг належати згаданий архітрав.

Річ у тім, що вертикальна вісь симетрії реконструйованого В. Д. Блаватським напису проходить через центр третьої (від лівого торця архітрава) метопи (рис. 6, 1), а не четвертого тригліфа. Інакше кажучи у даному випадку над центральною колоновою буде знаходитися метопа, а не тригліф, як це повинно було б бути з огляду на досвід старогрецької архітектури (про необхідність розміщення тригліфів над колонами пише і Вітрувій (Vitruv., IV, II, 4; IV, III, 2). Тобто, якщо припустити наявність непарної кількості колон у портику, то слід відмовитися від запропонованого В. Д. Блаватським відновлення напису, оскільки в ньому для реконструкції першого (найбільш надійно відновленого) рядка за умови непарної кількості колон буде потрібно ще додатково близько двох десятків літер (навіть з урахуванням нерівномірної їх ширини і розстановки). Останнє, з огляду на конкретні історичні обставини, пов'язані з особистістю Аспурга, навряд чи можливо. Таке велике збільшення кількості літер пояснюється тим, що, коли

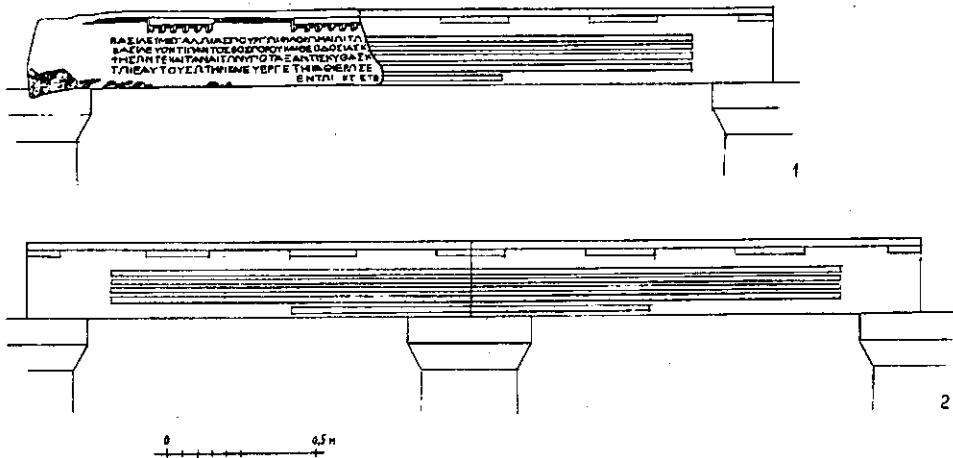

Рис. 6. 1 — реконструкція фасаду архітрава, зроблена відповідно до запропонованого В. Д. Блаватським відновлення напису; 2 — реконструкція фасаду архітрава відповідно до припущення про наявність у портику непарної кількості колон.

вісь симетрії напису переміщується у центр четвертого тригліфа (рис. 6, 2), то напис у частині, що не збереглася, мав би закінчитися над серединою не п'ятої, а шостої метопи. Останнє всупереч реконструкції напису й показано помилково на кресленні фасаду храму (рис. 5, 1).

Таким чином, якщо відновлений В. Д. Блаватським напис слухний, то довжина архітрава складатиме приблизно 256 см, а не 3 м, як це зображенено на згаданому кресленні фасаду храму¹⁷. Природно, у даному разі можливість того, що блок архітрава з написом міг складатися з двох частин, а портик відповідно мати непарну кількість колон, знімається, оскільки стик двох суміжних блоків архітрава припав би на метопу.

Усе зазначене свідчить, що пантикопейський архітрав ніяк не міг належати портику або храму з непарною кількістю колон. Більше того, знайомство з цим пам'ятником у натурі¹⁹ дає підстави відмовитися від можливості взагалі пов'язувати цей архітрав із звичайним колонним портиком.

У з'язку з цим стисло спинимося на основних особливостях даної деталі, оскільки опис її видавцем обмежується головним чином вказівкою загальних розмірів, а деякі подробиці, що мають велике значення для з'ясування місцезнаходження архітрава в структурі споруди, не відзначенні²⁰.

Особливий інтерес викликає характер розташування піронів у лівій частині архітрава (рис. 7, 2, 3), в отворах для встановлення яких помітні рештки залізних стрижнів, утоплених у свинці. У з'язку з цим відзначимо, що архітрав у попечному перетині не симетричний, його тильна частина має досить грубу обробку, а товщина в нижній частині дорівнює всього 17,5 см. Інакше кажучи, якби архітрав знаходився в колонному портику, то його товщина мала бути удвічі більшою, або він складався б із двох паралельно встановлених блоків. Тим часом, пірон на нижній площині архітрава і пірон на верхній, судячи з напряму канавок, слугували для скріplення архітрава з кам'яною деталлю (або деталями), що підходила до архітрава з тильного боку перпендикулярно, а не паралельно. На користь цього свідчить відсутність у цьому місці згаданої вище полічки з тильного боку архітрава. Наявність анафірозиса на лівому торці архітрава (рис. 7, 2), розташування на верхній площині архітрава другого прона, а також розстановка тригліфів свідчать про те, що даний архітрав не міг бути кутовим. Усе це практично виключає можливість встановлення даного архітрава у звичайному колонному портику.

Викладене вище підтверджується й характером обробки поверхонь архітрава. Його фасад оброблено під троянку й зашліфовано. Нижня ж площа, також оброблена під троянку, слідів шліфування не має, тобто вона не була розрахована на огляд знизу.

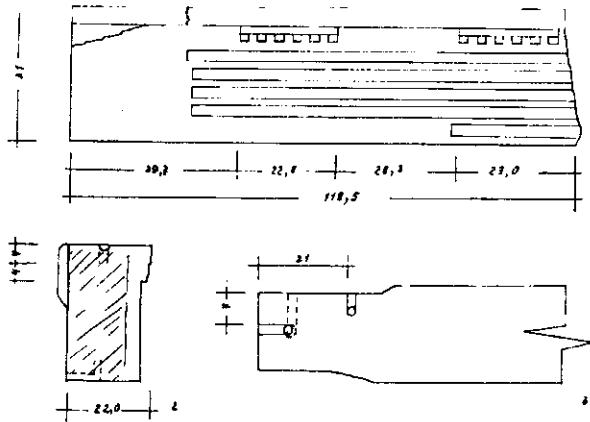

Рис. 7. Обмірне креслення архітрава. 1 — фасад; 2 — лівий торець архітрава; 3 — план архітрава (фрагмент).

розташування архітрава щодо основи такої будівлі. Слідуючи за Вітрувієм, трактат якого з'явився наприкінці I ст. до н. е. (а архітрав датується 23 р. н. е.), висота архітрава і ширина тригліфа повинні були відповідати одному модулю (Vitruv., IV, III, 4). У нашому випадку між висотою архітрава (31 см) і шириною тригліфа (23 см) різниця 8 см. Тому логічно прийняти першу і другу цифри як граничні величини модуля. У свою чергу, оскільки, за Вітрувієм, висота доричної колони має складати 14 модулів (Vitruv., IV, III, 4), описуваний архітрав міг знаходитися на висоті 3,22—4,34 м. Останнє, навіть з урахуванням можливості існування інших пропорцій робить дуже маловірним використання архітрава у віттарі (у Північному Причорномор'ї подібні монументальні віттарі поки що невідомі). Сумнівне і його розміщення на фасаді наоса храму — такі написи робилися звичайно на головному фасаді, тобто на колонному портику.

Розглянуті особливості дають змогу дійти висновку, що даний архітрав використовувався, очевидно, в якісь стінній конструкції чи то меморіальної, чи то утилітарної споруди відносно невеликих розмірів, але ніяк не в колонаді, тим більше фронтонного портика з непарною кількістю колон.

А це, з урахуванням зазначеного вище, спростовує один з важливих аргументів на користь можливості існування саме на Боспорі в перші сторіччя нашої ери храмів із непарною кількістю колон уздовж головного фасаду.

Більш імовірною видається поява такого храму в архаїчний час. У Північному Причорномор'ї він був єдиним і знаходився поза Боспором в якомусь святилищі, що мало загальноеллінське значення, — найімовірніше на о. Левці.

Примітки

¹ Наприклад, у храмі Гери другої половини VIII ст. до н. е. на Самосі, у храмі А VII ст. до н. е. у Пріні на Криті, у храмі Аполлона близько 625 р. до н. е. на Термосі, в так званій базиліці першої половини VI ст. до н. е. у Посейдонії в грецькому архаїчному храмі у Помпеях.

² Зограф А. Н. Античные монеты // МИА.— 1951.— С. 202 и сл.— Табл. 47, № 4, 17; Карышковский П. О. Боспор и Рим по нумизматическим данным // ВДИ.— 1953.— № 3.— С. 179—190; Фролова Н. А. Медные монеты Котиса I как исторический источник // СА.— 1976.— № 3.— С. 103, 111; Анохин В. А. Монетное дело Боспора.— К., 1986.— С. 98, 99.— Табл. 14, № 370—372; Назаров В. В. Архитектурные сооружения на монетах Боспора // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры.— К., 1986.— С. 153—163.

³ Kieseritzky G., Watzinger C. Griechische Grabreliefs aus Sudrusland.— Berlin, 1909.— Т. 28.— Р. 407; Блаватський В. Д. Антична археологія Северного Причорномор'я.— М., 1961.— С. 155; Іванова А. П. Скульптура и живопись Боспора.— К., 1961.— С. 126, 127.

Помітні підкреслено відсутність на нижній площині архітрава — в його лівому торці, щодних слідів від абака капітелей. Очевидно, В. Д. Блаватський, говорячи про наявність сліду від капітелей, схибив, оскільки звичайно наявність такого сліду виражається в іншій обробці нижньої площини архітрава, що прилягає до абака, можлива наявність риски — ні того, ні іншого в даному випадку немає²¹.

Звузити коло споруд, де міг знаходитися даний архітрав, допоможе визначення ймовірної висоти

⁴ Харко Л. П. О пятиколонном храме, изображенном на боспорских монетах 2 в. // ВДИ.— 1950.— № 1.— С. 197—205; Иванова А. П. Указ. соч.— С. 141.

⁵ Блаватский В. Д. Строительное дело Пантикея по данным раскопок 1945—1949 и 1952—1953 гг. // МИА.— 1957.— № 56.— С. 69.

⁶ Блаватский В. Д. Указ. соч.— С. 68 и сл.

⁷ Фармаковський Б. В. Розкопування Ольбії р. 1926.— Одеса, 1929.— С. 48.— Мал. 39; Фурманська А. І. Ливарні форми з розкопок Ольвії // АП УРСР.— 1958.— Т. 7.— С. 56.— Табл. 3, 4. А. І. Фурманська, описуючи ливарну форму, ілюстрацію якої вона публікує, наводить її інвентарний номер (A-755) і, як видно, помилково вказує, що ця форма вже публікувалася Б. В. Фармаковським. Проте порівняння форм, рисунки яких видруковано А. І. Фурманською та Б. В. Фармаковським, дас підстави припустити, що це різні знахідки, які мають і різні інвентарні номери (A-1545 у Б. В. Фармаковського і A-755 у А. І. Фурманської). За повідомленням Я. В. Доманського, таких форм з розкопок 1926 р. в Ермітажі немає. Однак аналогічна форма з розкопок 1926 р. зберігається у Миколаївському краєзнавчому музеї, де вона має зовсім інший номер — A-1499. Не виключено, що це третя подібна знахідка.

⁸ Лейпунська Н. О. Ливарні форми з Ольвії // Археологія.— 1984.— № 45.— С. 69.

⁹ Kryzhitsky S. D. The Temple of Apollo Ietros on the Western Temenos at Olbia (an attempt at reconstruction) // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.— 1997.— Vol. 4.— № 1.— Р. 15—34; Храм Аполлона Врача на Западном теменосе Ольвии (опыт реконструкции) // ВДИ.— 1998.— № 1.— С. 170—190.

¹⁰ Карапеев А. Н. Монументальные памятники ольвийского теменоса // Ольвия. Теменос и агора.— М.-Л., 1964.— С. 51 и сл.; Пичикян И. Р. Малая Азия — Северное Причерноморье. Античные традиции и влияния.— М., 1984.— С. 178 и сл.— Рис. 68.

¹¹ Охотников С. Б., Островерхов А. С. Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином).— К., 1993.— С. 25.

¹² Alexandrescu P. Histria in archaischer Zeit // Xenia. Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen, hrsg. von W. Schuller.— Konstanzer, 1990.— Heft 25.— S. 47—101; Dupont P. Commentaire des documents exposés // Istros. Les Grecs au pays des Gètes. Présence archéologique française en terre Roumanie.— Chateau des Allymes.— 1996.— Fig. 4.

¹³ Назаров В. В. Указ. соч.— С. 158 и сл.

¹⁴ Блаватский В. Д. Пантикеи. очерки истории столицы Боспора.— М., 1964.— С. 162; Пичикян И. Р. Античная ордерная архитектура Северного Причерноморья первых веков нашей эры // ВДИ.— 1976.— № 4.— С. 93; Фролова Н. А. Указ. соч.— С. 110.

¹⁵ Зограф А. Н. Указ. соч.— С. 202; Карышковский П. О. Указ. соч.— С. 188; Цветаева Г. А. Боспор и Рим.— М., 1979.— С. 69.

¹⁶ Див.: КБН.— № 39. Приблизно з такою ж кількістю літер (або навіть дещо меншою) реконструйованого напису згоден і Ю. Г. Виноградов, який люб'язно повідомив мене про це.

¹⁷ Блаватский В. Д. Строительное дело Пантикея...— С. 70.

¹⁸ У зв'язку з цим виникає питання, чи може витримати подібний мармуровий архітрав проліт завдовжки 2,16 м у чистоті (вважаємо, що по 0,2 м з кожного кінця архітрава припадає на абаки капітелей)? На жаль, міцності характеристики даного архітрава нам невідомі (для їх визначення треба було б провести випробування до зруйнування зразка). Розкід же їх значень порівняно із стандартними величинами міцності мармуру може бути досить значним. Розуміючи хиткість такого підходу нам видається все-таки можливим звернутися до аналогії. У зв'язку з цим зазначимо, що близькі розміри (висота — 0,32 м, а довжина — 2,09 м) мав, наприклад, архітрав, виконаний в одному блокі з фризом храму Афродити в Херсонесі (Пичикян И. Р. Указ. соч.— С. 249). Близько 2,5 м у вісіх мали прольоти портика, який оточував святилище Афіни у Пергамі і мав висоту архітрава приблизно 0,35 м (Всеобщая история архитектуры.— М., 1949.— Т. 2.— Кн. 1.— Рис. 281). Таким чином, оскільки значення архітрава у конструкції антаблемента певною мірою близьке балці із затиснутими кінцями, проліт розміром 2,16 м у чистоті з висотою архітрава 0,31 м, певно, є можливим, хоча, безумовно, близький до граничної величини.

¹⁹ Користуючись нагодою хочу щиро подякувати В. П. Толстикову за допомогу в обмірах архітрава, який знаходиться у Державному музеї образотворчого мистецтва ім. О. С. Пушкіна (м. Москва).

²⁰ Довжина верхньої площини блока — 115,3 см, нижньої — 118,5 см. Товщина у нижній частині — 17,5 см, у верхній (з урахуванням тені) — 22 см. Висота — 31 см. Права частина блока зруйнована. Тені збереглася частково, її ліва частина відламана на відстані 27 см від лівого торця блока. Є дві регули з шістьма гутами кожна. Ширина регул (а відповідно й тригліфів) — 22,8 і 23,0 см; ширина метопи — 28,3 см. Тильний бік архітрава у верхній частині має підпрямокутний виступ (поличку) з виносом близько 3 см і висотою 14—15 см, який приблизно на 25—28 см не доходить до лівого кінця архітрава. Остання особливість, враховуючи наявність поряд із закінченням виступу (полички) гнізда для встановлення пірона (таке саме гніздо є на нижній площині архітрава, але майже поряд з його торцем), свідчить про те, що у цьому місці до архітрава підходив інший блок, який був розташований перпендикулярно. Ще одне гніздо для пірона знаходиться на верхній площині архітрава біля його лівого торця. Воно було призначено для з'єднання з торцем сусіднього блоку.

²¹ Відмітимо деякі деталі обробки архітрава, які не мають значення для висвітлення теми, але цікаві з огляду на техніку розмітки. Це, по-перше, крапки розмітки, нанесені між гутами регули, і, по-друге, риски для розмітки напису. В останньому випадку, крім основних рисок є додаткові: над першим та четвертим, а також під другим рядками. Додаткові риски від основних знаходяться на відстані 4—5 мм. Жодна літера не торкається додаткових рисок. Не виключено, що додаткові риски з'явилися раніше ніж основні і були призначенні для розміщення іншого напису.

C. D. Крыжицкий

О ПЯТИКОЛОННЫХ ХРАМАХ В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

В статье пересматривается реконструкция пятиколонного храма, посвященного царю Аспургу (23 г. н. э.), предложенная В. Д. Блаватским на основании найденного в Керчи архитрава дорического ордера. Анализ этой архитектурной детали показал, что она не могла принадлежать колонному портику храма и была использована в стеновой конструкции. С учетом этого, а также найденных в Ольвии керамических форм с изображением пятиколонных фронтонных портиков, высказывается предположение, что прототипом для этих изображений мог послужить храм значительно более раннего времени — VI—V вв. до н. э., находившийся в каком-то важном для северопонтийских греков в целом святилище. Таким святилищем в первую очередь могло быть святилище Ахилла на о. Левке.

S. D. Kryzhytskyy

FIVE-PILLAR TEMPLES IN THE NORTHERN BLACK SEA TERRITORY

The author revises reconstruction of the five-pillar temple devoted to tsar Aspurgus (23 A. D.). Which was suggested by V. D. Blavatsky taking as a basis the architrave of the Doric order found in Kerch. The analysis of that architectural component has shown that it could not be a part of the temple pillar portico and was used in wall construction. Proceeding from this fact and taking into account earthenware moduls representing five-pillar pediment porticos found in Olbia, an assumption is advanced on the prototype of those pictures: it could be a temple of the significantly earlier period, somewhere between the 6th and 5th centuries B. C., which was located in a certain sanctuary important for the north-Pontian Greeks on the whole. The Achilles sanctuary situated on the Levka island is treated as such a sanctuary in the first turn.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

МУСТЬЄРСЬКИЙ КОМПЛЕКС МАЛОГО РАКОВЦЯ IV НА ЗАКАРПАТІ

С. М. Рижов

У статті за результатами трьох польових сезонів уперше подаються матеріали дослідження II культурно-хронологічного комплексу нової для Закарпаття левалуа-мустєрської індустрії.

Ранньопалеолітична стоянка Малий Раковець IV розташована на східних схилах Вигорлат-Гутинської вулканічної гряди, яка починається на території Словаччини і проходить у південно-східному напрямку по території Закарпатської області уздовж умовної лінії Ужгород — Мукачево — Іршава — Королеве, і далі йде по території Румунії (рис. 1). В Іршавському р-ні Вигорлат-Гутинська гряда змінює напрямок з південно-східного на південний. У цій частині вона складається з двох великих хребтів, які поділяються р. Тисою («Тиські ворота») — Великий Шолес та Аваш (Оаш). Саме на останньому, в 1974 р. в районі кам'яного кар'єру на околиці с. Віряця було відкрито багатошарову палеолітичну стоянку Королеве.

Хребет Великий Шолес розташований між двома басейнами карпатських річок — Тиси і Боржави. У районі цього хребта містяться три гірські верхівки — Тупий, Гострий (Китиця) та Товстий Верхи (778 м). Загальна довжина хребта 15 км, ширина від 5 до 10 км¹. У південно-західного підніжжя гори Товстий Верх на верхівці одного з вододільних підвищень, яке плавно переростає в Малораковецькі гори, на висоті близько 300 м над сучасним рівнем р. Тиси розташовані палеолітичні місцезнаходження Малого Раковця.

Історія дослідження

Перші ранньопалеолітичні знахідки в районі хребта Великий Шолес (Іршавський та Хустський р-ни Закарпаття) було знайдено влітку 1968 р. геологом В. Петрунем на околиці села Рокосово — місцезнаходження Рокосово I та II².

У 1969 р. на південній околиці с. Малий Раковець В. Гладилін знайшов сім обсидіанових артефактів (Малий Раковець I). Після відкриття у 1974 р. стоянки Королеве, паралельно з дослідженнями на ній, проходили постійні пошуки інших стратифікованих пам'яток в цьому регіоні. У 1977 р. В. Гладиліним в районі с. Малий Раковець було відкрито ще два місцезнаходження — Малий Раковець II (14 знахідок), Малий Раковець III (15 знахідок). У 1978 р., 1980 р. завдяки археологічним розвідкам Закарпатської палеолітичної експедиції проведеним В. Ситливим та Ю. Кухарчуком по трасі газопроводу «Союз», на південній околиці с. Малий Раковець було відкрито ще чотири ранньопалеолітичні пункти з ашело-мустєрського матеріалу. З семи ранньопалеолітичних пунктів тільки один був стратифікований — Малий Раковець IV³.

У 1980, 1982 і 1989 рр. на цьому пункті було закладено шурфи, які дали стратифіковані знахідки мустєрської доби⁴.

У 1990—1991 рр. Археологічним музеєм Інституту зоології АН України під керівництвом В. Ситливого і за участю автора цієї статті провадились археоло-

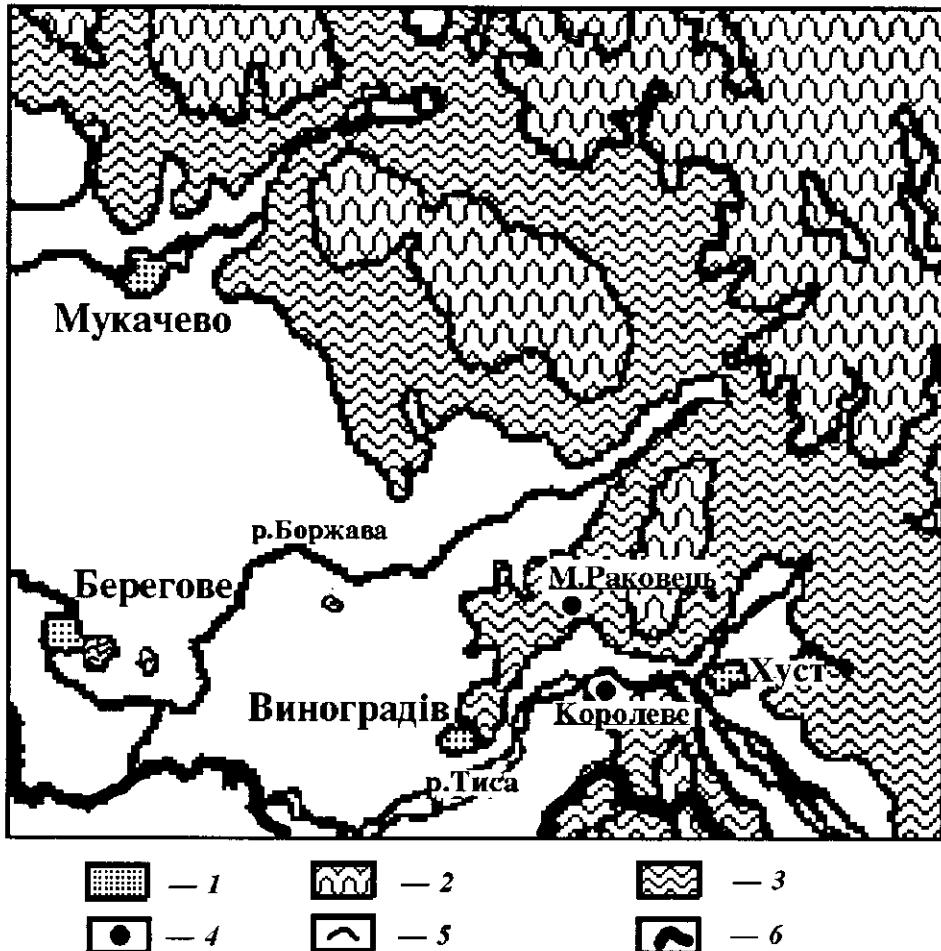

Рис. 1. Карта розташування місцезнаходження Малий Раковець IV. Умовні позначки: 1 — міста; 2 — високогір'я; 3 — підгір'я; 4 — палеолітичні поселення; 5 — річки; 6 — державний кордон.

гічні дослідження місцезнаходження Малий Раковець IV⁵. У 1995 р. експедиція кафедри археології Київського університету імені Тараса Шевченка продовжила дослідження цієї ранньопалеолітичної пам'ятки.

Стратиграфія

Літологія нашарувань подається по північно-західній стінці квадрата В-5 (рис. 2).

Горизонт 1: 0,00—0,05 м — дерновий шар. У квадраті Б-5 дерновий шар становив 0,18 м.

Горизонт 2: 0,05—0,35 м — світло-жовтий гумусований лесоподібний суглинок, який донизу плавно переходить у світло-бурий колір.

Горизонт 3: 0,35—1,05 м — 1-й викопний ґрунт Малого Раковця IV⁶. Суглинок світло-бурого кольору донизу переходить у бурий та темно-червоний кольори з невеликою кількістю залізо-марганцевих стяжінь. Межа переходу до наступного горизонту визначається чергуванням клиноподібних хвиль темно-бурого та темно-коричневого кольорів. На межі 3-го і 4-го літологічних горизонтів у квадраті А-5 та Б-5 подекуди трапляються сірувато-білі лінзи лесоподібного суглинку.

Горизонт 4: 1,05—1,60 м — II-й викопний ґрунт Малого Раковця IV. Лесоподібний суглинок більш твердий ніж попередній, темно-коричневого (охристо-іржавого) кольору з частими вкрапленнями дрібних і крупних залізо-марганце-

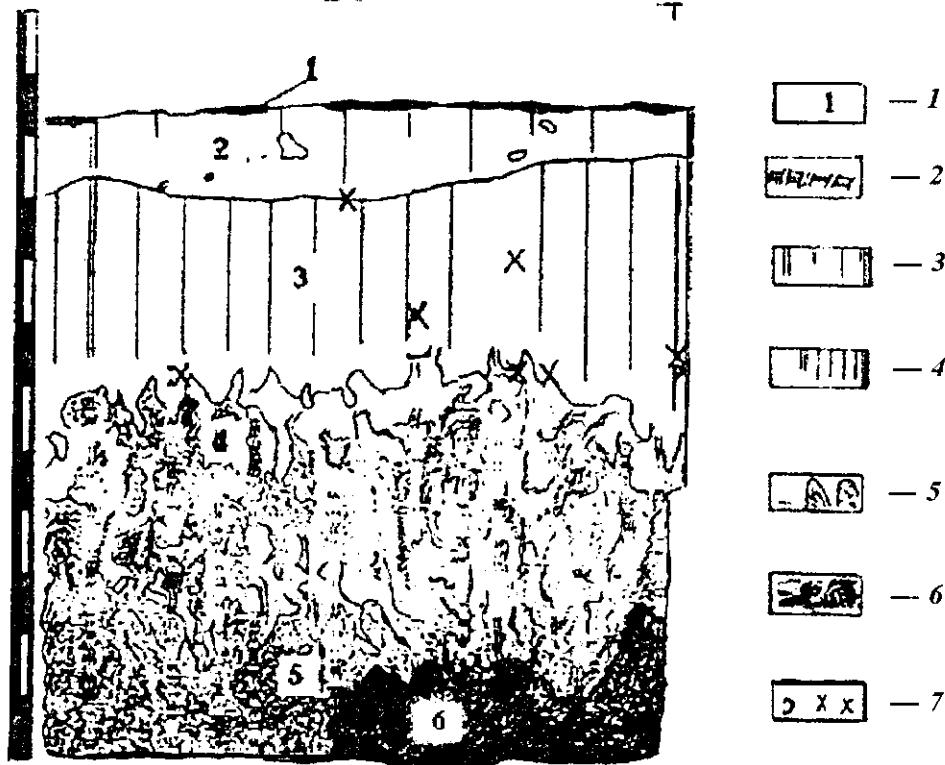

Рис. 2. Стратиграфічний розріз західної стінки кв. В-5. Умовні позначки: 1 — літологічні горизонти; 2 — дерновий шар; 3 — світло-жовтуватий лесоподібний суглинок; 4 — бурий лесоподібний суглинок; 5 — темно-коричневий лесоподібний суглинок; 6 — яскраво-коричневий лесоподібний суглинок; 7 — знахідки другого комплексу.

вих стяжінь. Клиноподібні верхівки розмиті, донизу суглинок має яскраво-коричневий відтінок. IV-й викопний ґрунт регіонального розрізу Закарпаття — верхи ріс-вюрму⁷.

Горизонт 5: 1,60—2,10 м. — Суглинок яскраво-коричневого кольору подекуди дуже щільний. Має велику кількість залізо-марганцевих стяжінь, донизу плавно переходить у малиновий колір, пронизаний піщано-білими павутиноподібними лінзами.

Планіграфія

Викопна площа склала 156 м². Археологічний матеріал другого комплексу залягав на глибині 0,70—1,40 м відносно рівня сучасної поверхні. У бік півночі простежується підняття рівня давньої поверхні і відповідно зменшення висоти над рівнем сучасної поверхні. Найбільша концентрація знахідок — в північній зоні розкопу (рис. 3). На плані, по лінії захід — схід, дуже чітко простежується зсув та розпошленість матеріалу у бік півдня. У південно-західній частині на рівні залягання мустьєрського комплексу, порівняно з північною зоною розкопу, значно частіше трапляються артефакти з різним ступенем збереження поверхні.

Культурно-хронологічні комплекси Малого Раковця IV

У процесі дослідження геостратиграфічної ситуації було з'ясовано, що більшість кам'яних артефактів знаходилась на межі 3-го і 4-го літологічних горизонтів (І-й та ІІ-й викопний ґрунт Малого Раковця IV). Велика кількість виробів залягала на клиноподібних верхівках окристо-іржавого кольору.

Міцність основного мустьєрського шару в діапазоні від 10 до 20 см. У верхах і в низах цього нашарування траплялися знахідки, які мали відмінність у ступені збереження поверхні, тобто різницю в структурі, кольорі та глибині гідратаційної корки.

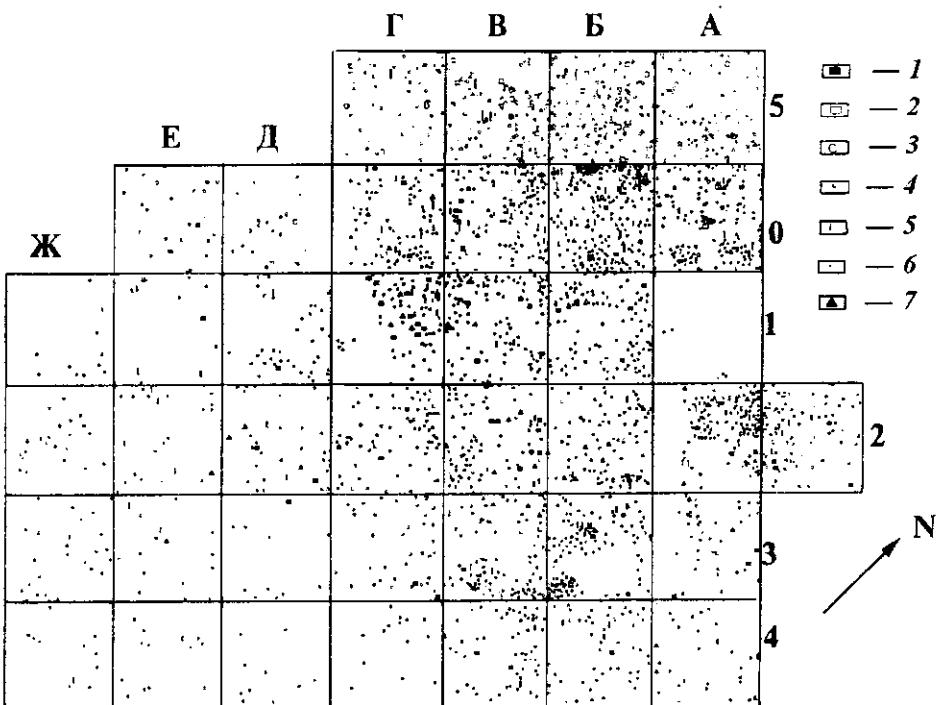

Рис. 3. Планіграфія другого культурно-хронологічного горизонту Малого Раковця IV. Умовні позначки: 1 — нуклеуси; 2 — нуклеуси левалуа; 3 — відщепи; 4 — відщепи левалуа; 5 — пластини; 6 — лусочки; 7 — знаряддя праці.

Виділяючи культурно-хронологічні комплекси, окрім геостратиграфічної фіксації, на даному місцезнаходженні використовувалась методика розчленування знахідок за ступенем збереження виробів з вулканічної сировини⁸.

На стоянці Малий Раковець IV за ступенем збереження поверхні обсидіану виділено сім культурно-хронологічних горизонтів, які відповідають періодам ашель—мусте—пізньї палеоліт. У даній роботі презентується тільки II-й культурно-хронологічний комплекс кам'яних виробів.

II-й культурно-хронологічний комплекс налічує 3575 виробів, серед яких, секція нуклеусоподібних — 147/4,1%*: пренуклеуси — 10/6,8%**: нуклеуси — 95/64,6%, постнуклеуси — 7/4,7%, нуклеусоподібні уламки — 35/23,8%; секція сколів — 3282/91,8%: відщепи — 1375/41,9%, пластини — 151/4,6%. Скалки, лусочки та невизначені — 1756/53,5%; секція знарядь праці — 146/4%: відбійники та ретушери — 33/22,6%, скребла-ножі — 52/35,6%, левалуазькі вістря з ретушшю — 2/1,3%, зубчато-війчасті — 22/15%, сколів з ретушшю — 28/19,1%, невизначених — 7/4,8%, уламків знарядь — 2/1,3%.

До пренуклеусів було віднесено 10 екземплярів з одним або двома зняттями. Більшість пренуклеусів характеризуються поздовжнім сколюванням, 4 пренуклеуси мають поперечні форми. Форма цих виробів, здебільшого, чотирикутна та овальна. Середні розміри пренуклеусів 6,7×5,5×3 см.

У кам'яній колекції присутні 95 нуклеусів, серед яких виділяються такі відділи: примітивні — 17/17,9%, протопризматичні — 46/48,4%, левалуазькі — 14/14,7%, невизначені — 18/18,9%.

До відділу примітивних було віднесено такі групи нуклеусів: радіальні — 12, безсистемні — 5. Серед радіальних нуклеусів виділяється тип радіально-поперечного сколювання — 6 (рис. 4, 1). Ударні площастики цих нуклеусів грубо

* По відношенню до всіх виробів.

** По відношенню до секції.

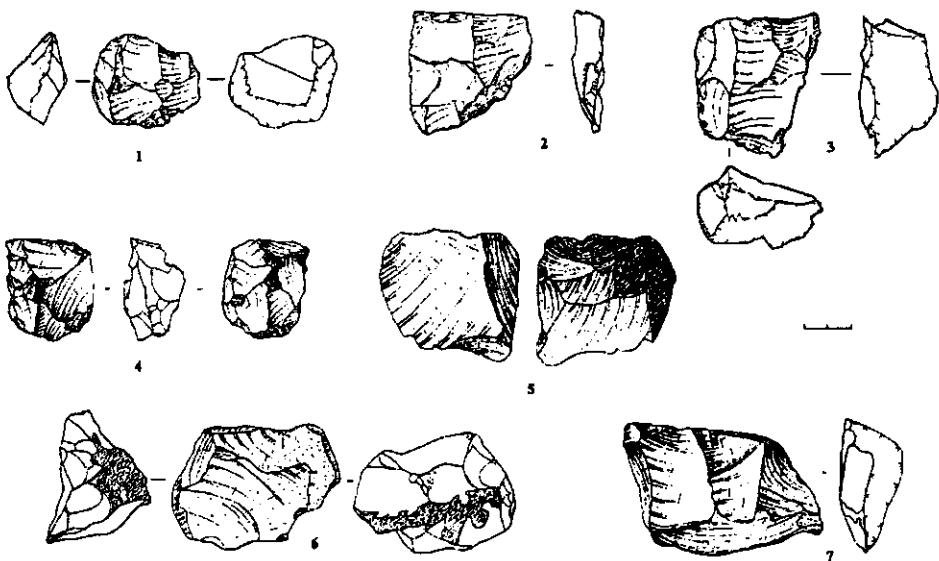

Рис. 4. Обсидіанові нуклеуси ІІ-го комплексу: 1 — радіальний; 2, 3 — ортогональні; 4 — дископодібний; 5, 6 — левалуазькі; 7 — поздовжній.

підправлені. У групі радіальних переважає чотирикутна та підтрикутна форми. За винятком одного дискооподібного нуклеуса (рис. 4, 4), всі інші — однобічні. Середні розміри $4,8 \times 5,8 \times 2,6$ см.

За кількістю та розмаїттям серед усіх нуклеусоподібних переважають пропризматичні нуклеуси. Вони презентовані такими групами: ортогональні — 14, поздовжні — 3, поперечні — 11, білоперечні — 9, біпоздовжні — 5, перехресні — 1, безсистемні — 1, невизначені — 2.

Домінуюче місце у групі ортогональних займають нуклеуси, які мають 3—4 негативи зняття на довгому боці і, як правило, один-два негативи на короткому (рис. 4, 2, 3). Більша частина ортогональних нуклеусів виготовлена на уламках підпрямокутної форми. Практично всі мають грубопідправлені ударні площини. Середні розміри $5,4 \times 5,2 \times 3$ см.

Поздовжні, поперечні, біпоздовжні, білоперечні нуклеуси характеризуються чергуванням природних та грубопідправлених площинок. Білоперечні нуклеуси інколи мають тонкопідправлену площину. Більшість з них чотирикутної, підпрямокутної та овальної форми. Нуклеуси цієї групи виконані на уламках (60%), відщепах (20%), інші — невизначені. Середні розміри поздовжніх — $6,3 \times 4,5 \times 2,9$, біпоздовжніх — $6,1 \times 4,9 \times 2,9$, поперечних — $4,35 \times 5,6 \times 2,5$, білоперечніх — $4 \times 5,1 \times 2,5$ см.

Серед пропризматичних присутній один нуклеус перехресного сколювання з грубопідправленою площинкою, виконаний на уламку овальної форми. Розміри $5,5 \times 5,4 \times 3,7$ см.

Левалуазькі нуклеуси представлено 14 екземплярами. Переважаюче місце займають нуклеуси радіально-поперечного сколювання — 9 («рокосовський» тип). Робоча поверхня цих нуклеусів оформлювалась одним-двоюма зняттями по боках. Всі ці нуклеуси мають один найбільший за площею негатив зняття на робочій поверхні (рис. 4, 5, 6; рис. 5, 1, 2, 3, 4). Площадки таких нуклеусів грубопідправлені. До левалуазьких віднесенено два нуклеуси типу «комбева» з частковим ремонтажем (рис. 5, 5, 6). Домінують поперечні форми. Така тенденція чітко простежується на більшості ранньопалеолітичних пам'яток хребта Великий Шолес (Рокосово, Малий Раковець)⁹. Середні розміри левалуазьких нуклеусів $5,4 \times 5,7 \times 2,6$ см.

Найчисельніший клас серед усіх кам'яних артефактів склали відщепи — «Археологія», № 4, 1998 р.

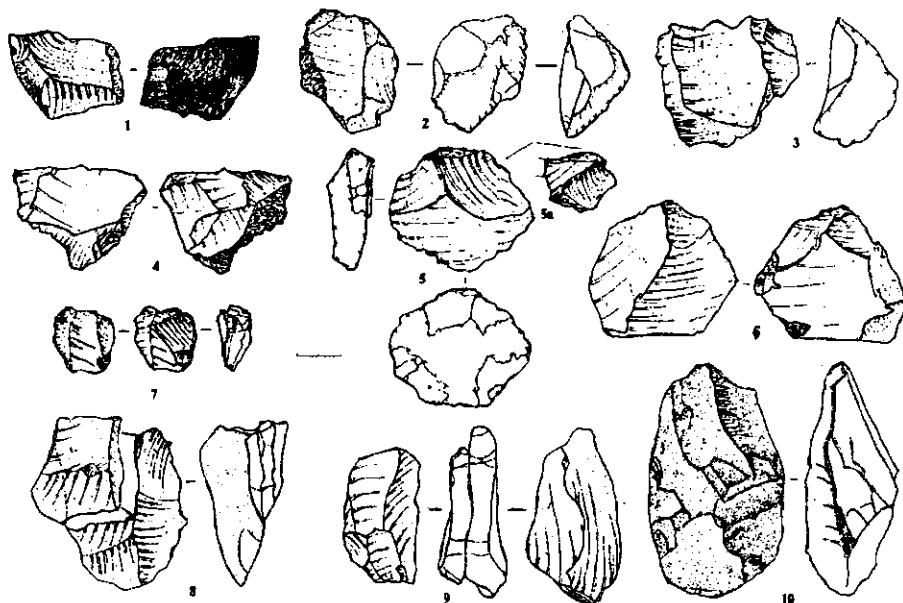

Рис. 5. Нуклеуси культурно-хронологічного комплексу ІІ: 1 — скребло на левалузькому нуклеусі (обсидіан); 2, 3, 4 — левалузькі (обсидіан); 5, 5а — ремонтаж нуклеуса «Kombewa» (обсидіан); 6 — нуклеус «Kombewa» (обсидіан); 7 — ремонтаж левалузького нуклеуса (сланець); 8 — ремонтаж ортогонального нуклеуса (обсидіан); 9 — з'єднання відщепів «debordant» (обсидіан); 10 — біпоздовжній (кварцит).

1377/38,5%*. До класу відщепів увійшли такі відділи: примітивні — 686/49,8%, протопризматичні — 542/39,3%, левалузькі — 149/10,8%.

Відділ примітивних склали: первинні — 155, радіальні — 151, радіально-крайові — 58, безсистемні — 104, безсистемно-крайові — 178, дорсально-гладенькі — 40 групи. Коефіцієнт масивності для цього відділу становить — 35,5%**, коефіцієнт подовження — 106,3%***.

До протопризматичних увійшли групи: поздовжньо-крайові — 171, поздовжні — 215, біпоздовжні — 24, біпоздовжньо-крайові — 15, ортогональні — 44, ортогонально-крайові — 39, конвергентні — 17, реберчасті — 10. Порівняно з примітивними, протопризматичні відщепи мають більш високий коефіцієнт подовження — 114% (коефіцієнт масивності — 35,5%). Але, при цьому, необхідно зазначити, що група ортогональних має відносно низький показчик подовження — 99%.

Левалузькі відщепи становлять велику групу із 149 предметів, серед яких виділяються левалузькі вістря — 7. Порівняно з «klassичними» левалузькими вістрями вони мають атиповий вигляд (рис. 7, 3, 7, 8, 10). Один левалузький відщеп має фасетовану площину типу «Chapeau de gendarme» (рис. 7, 2). Характерною рисою більшості левалузьких відщепів є присутність широкої нефасетованої дво- або багатогранної відбивної площинки. Серед відщепів другого культурно-хронологічного комплексу група левалузьких має самий низький коефіцієнт масивності — 29,2%; коефіцієнт подовження — 105%.

До колекції ІІ-го культурно-хронологічного комплексу входить 151 пластин. Примітивні — 24/15,8%: первинні — 10, безсистемно-крайові — 5, дорсально-гладенькі — 2, безсистемні — 6, радіально-крайові — 1. Протопризматичні — 127/84,1%: поздовжні — 69, поздовжньо-крайові — 42, біпоздовжньо-крайові — 3, ортогональні — 5, ортогонально-крайові — 1, реберчасті — 3, невизначені — 4. Середній показчик масивності для примітивних пластин — 20,6%, протопризматичних — 25,3%. Коефіцієнт подовження для примітивних — 238%,

* По відношенню до всіх виробів.

** За Анісюткіним.

*** За Бургоном.

протопризматичних — 208%. За цими покажчиками видно, що примітивні пластини більш подовжені та менш масивні, ніж протопризматичні.

Індекс протопризматичної техніки у другому культурно-хронологічному комплексі становив — 42,8%. Індекс примітивної техніки — 47%. Індекс левалуазької техніки (IL) — 9,1%, Nam — 7,5%, IFlarge — 33%, IFst — 3,5%.

Знаряддя праці (146/4%)

До секції знарядь праці мустєрського комплексу увійшли: відбійники та ретушери — 33/22,6%, ретельно ретушовані знаряддя праці — 74/50,7%, сколи з ретушшю — 28/19,2%, вістря з ретушшю — 2/1,3%, невизначені — 7/4,8%, уламки знарядь — 2/1,3%. Більшість знарядь виготовлено з обсидіану — 90,1%, кварциту — 5,5%, сланцю — 2,4%, кременю — 2%. Відбійники та ретушери — з пісковику — 35%, кварцової гальки — 30%, інші — невизначені.

Довжина виробів знаходиться у діапазоні від 3 до 10,8, ширина від 2,7 до 7,8, товщина від 0,7 до 4 см. Середній розмір знарядь $6 \times 4,4 \times 1,8$ см.

Вироби виготовлялись на примітивних — 32,8%, левалуазьких — 0,8%, протопризматичних — 14,2% відщепах та на пластинах — 0,7%. Використовувалась лускова (38%), перлинна (11,4%), східчаста (8,5%) здебільшого підпаралельна (12,8%) ретуш. Переважає ретуш на дорсальному — 57,1%, на вентральному — 15,7% боках.

У колекції присутнє одне знаряддя праці з двобічною (рис. 9, 1) та 10 з частково-дубобічною обробкою (рис. 9, 3, 5; 10, 1, 2, 7; 8, 10). Серед останніх виділяється андезитовий ніж зі спеціалізованим акомодаційним елементом (рис. 9, 5). Він вироблений на відщепі, має поперечне, випукле робоче лезо та східчасту ретуш на дорсальному боці. За своїм стратиграфічним положенням він знаходився знизу 3-го літологічного горизонту Малого Раковця IV, при цьому, поруч з ним знаходились обсидіанові вироби мустєрської доби. За ступенем збереження поверхні¹⁰ він відповідає ашельським комплексам Королеве (5—5а). До цього, треба зазначити, що в 3-му літологічному горизонті присутні 5 реутилізованих знахідок (3 нуклеуса, 2 відщепа). Присутність цього артефакту у мустєрському нашаруванні, найімовірніше, свідчить про існування зв'язків між палеолітичними групами людей в рамках одного мікрорегіону.

Найбільш презентовані у кам'яній колекції мустєрського комплексу скребла-ножі — 52/34,4%*. За кутом загострення робочого леза вони поділяються на ножі — 37 та скребла — 15. Більшість ножів і скребел у профілі мають випукле — 30% та пряме — 24% робочі леза. Ретуш представлена у вигляді луско-

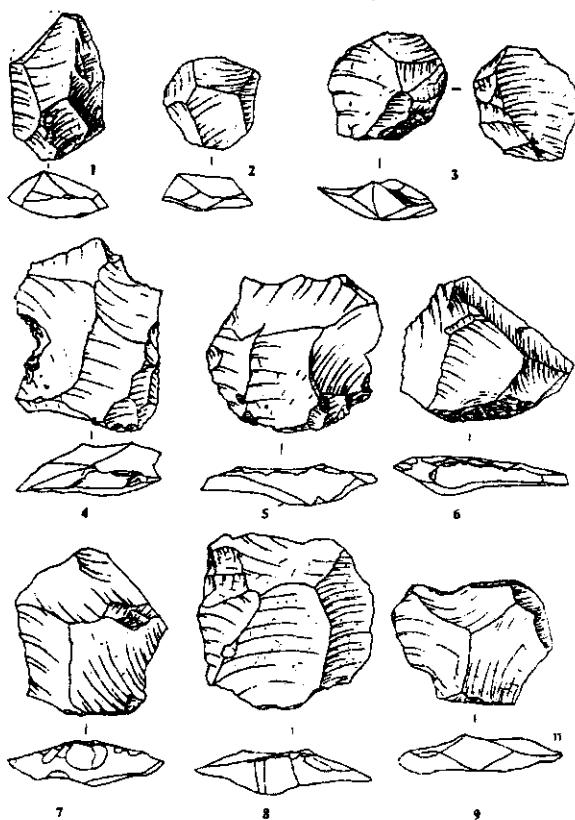

Рис. 6. Левалуазькі відщепи ІІ-го культурно-хронологічного комплексу.

* По відношенню до всіх знарядь праці.

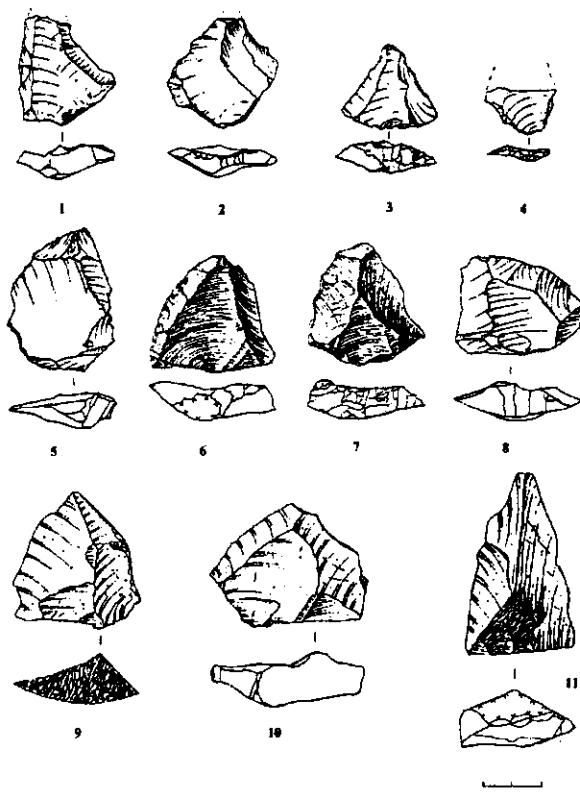

Рис. 7. Левалузькі відщепи ІІ-го культурно-хронологічного комплексу: 1, 2, 4, 5 — левалузькі відщепи; 3, 6—10 — вістря; 11 — відщеп.

юче місце серед них займають поодинокі виїмки (скobelі) на прямому дорсальному (68%) боці сколу у вигляді лускової (52%) або східчастої (35%) ретуші (рис. 6, 4, 9).

Велику групу сколи з ретушшю — 28/18,5% (рис. 8, 1, 2, 7, 9). Порівняно з іншими групами знарядь праці, тут дещо вищий відсоток пластин та пластинчастих відщепів з ретушшю — 25,2%. Ретуш на відщепах — 48,3%. Більшість з них має перлинну (65%) ретуш на дорсальному (34%) та вентральному (19,5%) боках.

У групі невизначених (7) виділяються два обсидіанові макрознаряддя. Перше презентоване дуже великим ($20 \times 15,9 \times 6$ см.), порівняно з іншими кам'яними артефактами цього комплексу, ортонально-крайовим відщепом з слідами використання на подовженому дорсальному боці. Цей відщеп був розколотий на дві половини ще за часів існування мустьєрського поселення на Малому Раковці IV. Відстань між ними склала 20 см (рис. 3, квадрат Е-2). Можливе функціональне призначення цього предмету — знаряддя для рубки дерева. Друге макрознаряддя — аморфний, поздовжній нуклеподібний уламок ($15 \times 8,5 \times 8,1$ см). На одному, більш вузькому боці розташована коротка за подовженням лускова, подекуди крупна, зубчасто-виїмчаста ретуш.

До знарядь праці увійшли 3 екземпляри скребків, які за розташуванням робочого краю (короткий) віднесені до цього класу. Всі вони виготовлені на масивних сколах та уламках. Мають східчасту, місцями, притуплючу ретуш.

На межі І-го і ІІ-го викопних ґрунтів Малого Раковця IV було знайдено два предмети, на яких помітні сліди навмисного використання у вигляді вибоїн: один предмет має дві симетричні вибоїни, другий — чотири. Розміри першого — $14 \times 8,5 \times 6,1$ см, другого — $16,2 \times 11,3 \times 6,7$ см. Ці предмети було знайдено у квадраті А-В, знизу 2-го культурно-хронологічного комплексу. Можливе функціональне призначення цих виробів — засіб для розколювання каменю.

вої — 45%, перлинної — 21,5% та східчастої — 15,6%. Переважає ретуш на дорсальному боці — 63%, на вентральному — 17,3%. Скребла та ножі переважно вироблялись на відщепах — 56%. На пластинах — 7,6%.

Характерною особливістю скребел та ножів є присутність природного (22%) та навмисно виготовленого (57%) акомодаційного елемента. В якості останнього, часто виступала широка відщепова площа, яка в процесі виготовлення знаряддя підправлялась. Сліди такої підправки можна побачити на проксимально-вентральному боці відщепів (рис. 9, 3; 10, 2, 3, 7).

У ІІ-му культурно-хронологічному комплексі присутні зубчасто-виїмчасті знаряддя — 22/14,5%. Більшість з них вироблено на відщепах та уламках відщепів — 65,7%. Переважа-

Висновки.

При вивченні технологічних особливостей виробництва на даному місцезнаходженні було з'ясовано, що процес виробництва знарядь праці проходив два основних етапи: 1 — виготовлення сколів з широкою (масивною) підправленою або природною відбивною площинкою — створення заготовки; 2 — процес виготовлення знаряддя праці — створення акомодаційного елемента, ретушування робочого леза (якщо виникала необхідність).

Виходячи зі стратиграфічного положення, II-й культурно-хронологічний комплекс Малого Раковця IV знаходиться в часовому проміжку — кінець останнього інтергляціалу рісвюром і до вюрмського інтерстадіалу амерсфорт. Верхня межа — до брьорупського часу¹¹. У майбутньому, це питання вирішиться тільки завдяки застосуванню природознавчих методів дослідження.

Стосовно культурної інтерпретації, другий культурно-хронологічний комплекс Малого Раковця IV характеризується типовими формами для індустрії варіанту¹² звичайного мусте з невеликою кількістю зубчастих та війчастих виробів для мустєрських комплексів Закарпаття¹³. Серед знарядь праці переважають скребла та ножі із специфічним акомодаційним елементом. Техніко-типологічні характеристики вказують на поширене застосування протопризматичного сколовання, появу реберчастих поздовжніх відщепів та пластин, а також незначний вплив двобічної обробки. Певні характерні риси комплексу надають левалуазькі вироби, зокрема вістря; частково-двобічні вироби.

Поява на Європейському континенті самих ранніх левалуазьких виробів пов'язана з Карпатським басейном, а саме, з територією Закарпаття¹⁴. У данному випадку можна говорити про місцеву левалуазьку підоснову, яка формувалась ще за часів ашелю у найближчих місцезнаходженнях Рокосово — VII—IV комплекси, Королеве — VII—V комплекси¹⁵, і мала своє продовження в мустєрських шарах стоянки Королеве I (IVa, IV, III культурно-хронологічний комплекс), Королеве II (III культурно-хронологічний комплекс), Черна I, IX, Діброва¹⁶. На початку останнього гляціалу на територію Закарпаття надходять дві нові хвилі індустрій, відмінні від попередніх: левалуа-мустєрська вістрійна індустрія (Королеве I — 26 культурно-хронологічний комплекс)¹⁷; індустрія з двобічними виробами та низьким рівнем, відносно попередніх комплексів, левалуазьких виробів (Королеве Ia)¹⁸. Саме в цей проміжок часу на відстані 7—8 км від Королевських мустєрських стоянок на протилежному боці р. Тиси, на висоті 300 м,

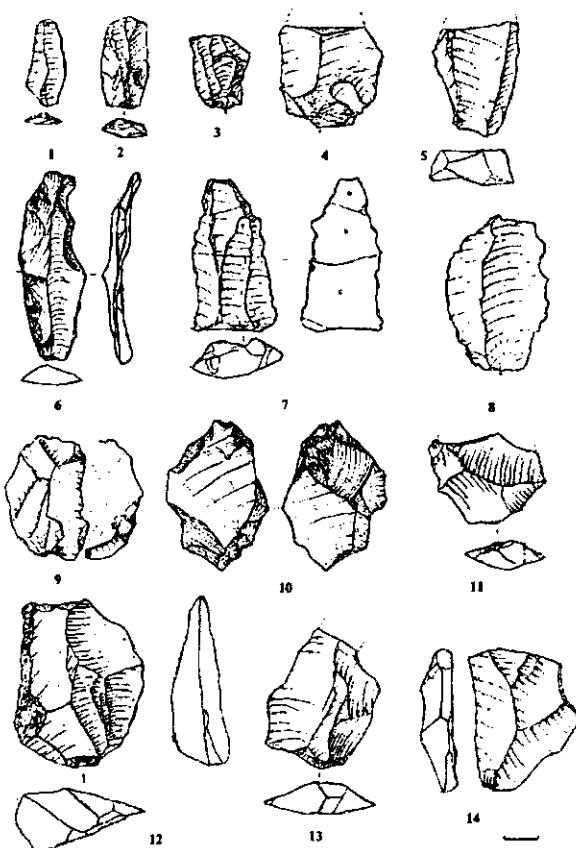

Рис. 8. 1, 2 — пластини з ретушлю (кремень, обсидіан); 3, 5 — зламані пластини; 4, 8 — поздовжні відщепи; 6 — пластини з ретушлю (ніж з обушком?, кварцит); 7 — пластини з ретушлю (обсидіан); 9, 11—14 — відщепи «de-bordant» (обсидіан); 10 — знаряддя праці? (обсидіан).

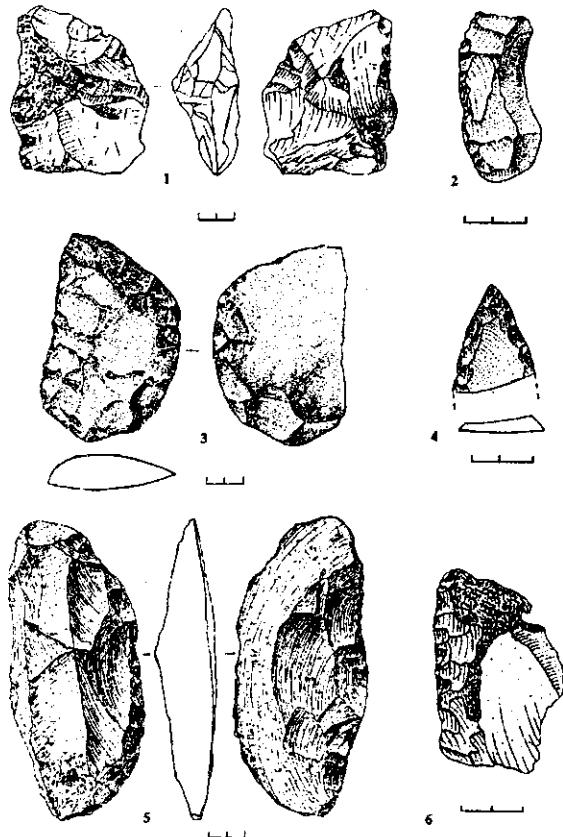

Рис. 9. Знайдені праці: 1 — двобічне знаряддя (заготовка?, обсидіан); 2 — скребло (кварцит); 3 — конвергентний ніж (кварцит); 4 — зламане вістря (кварцит); 5 — ніж (андезит); 6 — скребло (обсидіан).

характеру типу «kill site». Останні поширені на півночі Центральної Європи у Рейнській області. Більшість короткочасних відкритого типу стоянок «kill sites» пов'язані з вулканічними лавами і лесовими відкладеннями та порівняно високим розташуванням над річковою долиною (200—300 м). Господарська діяльність була пов'язана з переважаючим полюванням на давнього коня та благородного оленя. Більшість таких стоянок відповідають умовам кінця емського (Eemian) або післяемського помірного клімату півночі Центральної Європи¹⁹.

За чотири польових сезони на даному місцезнаходженні не знайдено жодного природного жовна. Більшість вулканічної сировини знаходитьться нижче рівня 200 м відносно р. Тиси — місцезнаходження-майстерня Рокосово I—V. До цього можна додати, що процентне відношення знарядь праці в ашельських комплексах²⁰ зростає з підвищенням висоти рокосовських та малораковецьких місцезнаходжень.

Порівняно з левалузькими комплексами дністровських пам'яток (Молодово I та V), II-й к. х. к. Малого Раковця IV має нижчі рівні індексів — IL, Nam, а також малий відсоток конвергентних знарядь²¹. Але, при цьому, мистєрський комплекс Малого Раковця IV має значний покажчик масивності (34%) та дуже низький IFst — 3,5%. Можливо, на достатньо високий коефіцієнт масивності вплинула сировина. Наприклад, коефіцієнт масивності для всіх виробів з невулканічної сировини (кварцит, кремень, сланець) у II-му комплексі Малого Раковця IV становив 27,5%, а IFlarg — 29,5%, IFst — 6,5%.

Деякі аналогії в кам'яному інвентарі простежуються на місцезнаходженні Balve-IV²², що у Німеччині. Домінуюче положення в інвентарі цієї колекції зай-

існувало поселення II-го культурно-хронологічного комплексу Малий Раковець IV.

Зв'язок з місцезнаходженнями Королевого поки важко встановити. Але, проте, що він існував упродовж тривалого часу, говорять традиційні нуклеуси типу «рокосово», які трапляються як в ашельських, так і в мистєрських комплексах Королевого (в тому числі в ІІІ к. х. к.), Рокосово, Малого Раковця, а також присутність ашельського, необрблена мистєрцями андезитового скребла-ножа. Зв'язок з індустріями Королеве II (ІІІ к. х. к.), Королеве I (Іа, ІІв) поки важко простежити, хоча, деякі тенденції конвергентності та реберчастості з'являються у мистєрському комплексі Малого Раковця IV, а невеликий відсоток пластин, можливо, пов'язаний з специфікою обсидіанової сировини.

На відміну від хронологічно попередніх Рокосовських місцезнаходжень, Малий Раковець IV у господарчо-побутовій діяльності — стоянка-майстерня. Швидше за все, поселення сезонного

мають ножі та скребла з акомодаційним елементом, присутня обробка левалуа, але більш різноманітні, ніж в II-му комплексі Малого Раковця IV, левалуазькі вістря. Цікаво, що вони також відрізняються від класичних (за Ф. Бордом) левалуазьких вістер.

Примітки

¹ Малеев Е. Ф. Неогеновый вулканизм Закарпатья.— М., 1964.— С. 18.

² Петрунь В. Ф. Леваллуазские мастерские обсидиановых орудий Закарпатья и проблемы сырья // Материалы 13-ой конференции.— ИА АН УССР.— К., 1972.— С. 86—92.

³ Ситлівський В. І. Малій Раковець — новий раннепалеолітический пам'ятник в Закарп'ї // АО 1985.— М., 1987.— С. 412; Ситлівський В. І. Раннепалеолітическі комплексы Малого Раковца в Закарп'ї // Четвертичный период. Палеонтология и археология.— К.— 1989.— С. 146—153.

⁴ Ситлівський В. І. Раннепалеолітическі комплексы Малого Раковца в Закарп'ї...— С. 146; Гладилін В. Н., Ситлівський В. І. Ашель Центральної Європи.— К., 1990.— С. 73.

⁵ Sitlivyj V. and Ryzov S. The late middle palaeolithic of Malyj Rakovets IV in Transcarpathia // Archäologisches Korrespondenzblatt 22. Verlag des Romisch — Germanischen Zentralmuseums.— Mainz, 1992.— P. 301—314.

⁶ Sitlivyj V. and Ryzov S. The late middle palaeolithic...— P. 302.

⁷ Ситлівський В. І. Раннепалеолітическі комплексы...— С. 150.

⁸ Гладилін В. Н., Ситлівський В. І. Ашель Центральної Європи.— С. 23, 24.

⁹ Chabay V. and Sitlivy V. The periodization of core reduction strategies of the ancient, lower and middle palaeolithic // Prehistoire Européenne.— V. 5.— 1993.— P. 22.

¹⁰ Гладилін В. Н., Ситлівський В. І. Ашель Центральної...— Там же.

¹¹ Sitlivyj V. and Ryzov S. The late middle palaeolithic.— С. 303.

¹² Гладилін В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы.— К., 1976.— С. 5—92; Гладилін В. Н. Ранний палеоліт // Археология УССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 12—54.

¹³ Кулаковська Л. В. Мустьєрські культури Карпатського бассейна.— К., 1989.— С. 105—121.

¹⁴ Troeng J. Worldwide chronology of fifty-three prehistoric innovations. // Acta Archaeologica Lundensia.— Stockholm, 1993.— P. 63—66.

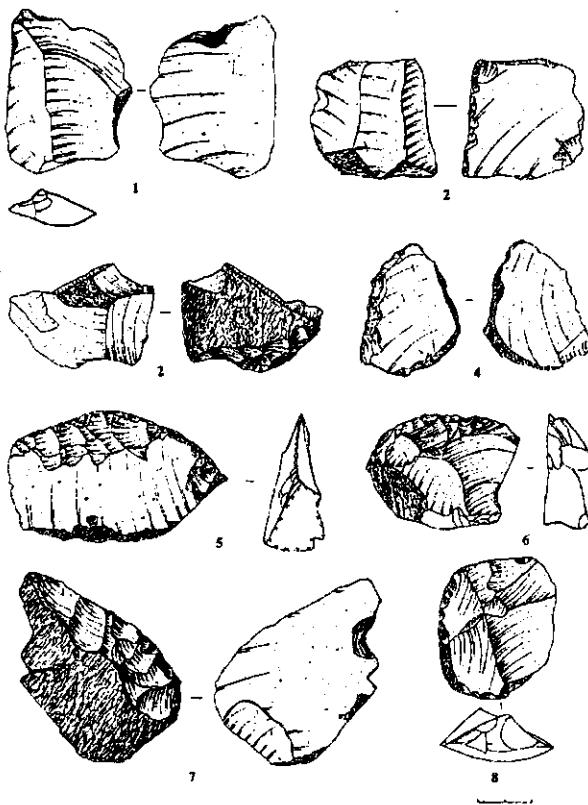

Рис. 10. Обсидіанові знаряддя праці II-го комплексу:
1—5 — ножі; 6—8 — скребла.

¹⁵ Adamenko O. M., Gladilin V. N. Korolevo un des plus anciens habitats Acheuleens et Mousteriens de Transcarpatie Sovietique // L'Anthropologie.— V. 93.— 1989.— P. 689—712; Кулаковская Л. В. Мустьерские культуры Карпатского бассейна.— К., 1989.— С. 15—34.

¹⁶ Кулаковская Л. В. Мустьерские культуры Карпатского бассейна...— С. 116—118.

¹⁷ Demidenko Y. E. and Usik V. I. The problem of changes in levallois technique during the technological transition from the Middle to Upper Palaeolithic // Paleorient.— Vol. 19/2.— 1993.— P. 10—13.

¹⁸ Кулаковская Л. В. Мустьерские культуры Карпатского бассейна...— С. 116—118.

¹⁹ Bosinski G., Street M. and Baales M. The Palaeolithic and Mesolithic of the Rhineland // Quaternary field trips in Central Europe.— INQUA.— 1995., Vol. 2.— P. 829—999; Conard N. J. Tonchensberg and its Position in the Paleolithic Prehistory of Northern Europe. // Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 20.— Mainz and Bonn, 1992.

²⁰ Петрунь В. Ф. Леваллуазские мастерские...; Гладилин В. Н., Ситливый В. И. Ашель Центральной...— С. 133—134.

²¹ Chabaj V. and Sitolivij V. The blade component in the Middle Palaeolithic of Ukraine: origin and evolution // Les industries laminaires au Paléolithique moyen.— CNRS.— 1994.— P. 164.

²² Bosinski G. Late Middle Palaeolithic groups in northwestern Germany and their relations to early Upper Palaeolithic industries // The origin of Homo sapiens. Ecology and Conversations.— 1971.— P. 153—160.

C. H. Рыжков

МУСТЬЕРСКИЙ КОМПЛЕКС МАЛОГО РАКОВЦА IV В ЗАКАРПАТЬЕ

Второй культурно-хронологический комплекс залегает в верхах IV-й ископаемой почвы регионального разреза Закарпатья — рис-вюром + амерсфорт.

Второй комплекс характеризуется мустьерскими формами с преобладанием простых скребел, ножей и нормальным уровнем зубчатых, выемчатых форм. Специфической особенностью комплекса является наличие леваллуазских атипичных острив с массивной отбивной площадкой, частично-двусторонних скребел-ножей с естественным и искусственным массивным обушком. С технико-типологической точки зрения во втором комплексе прослеживается достаточно большое влияние продольного скальвания, появление массивных примитивных, протопризматических и реберчатых пластин типичных для раннепалеолитических индустрий Закарпатья.

S. M. Ryjov

THE MUOSTERIAN COMPLEX OF MALYJ RAKOVETS IV IN TRANSCARPATHIA

Malyj Rakovets IV, complex II is situated on the palaeosol II of MR IV was correlated with soil IV of Transcarpathia region (Eem or Riss-Wurm + Amersfoort).

Complex II is characterized by Mousterian forms with prevailing simple side-scrappers and knives, moderate level of denticulates and notches. The specific character of the complex is given by Levallois points with broad base, some partly bifacial and stepped retouched knives and side-scrappers with backed accommodation. As to the technical-typological characteristics high level of parallel technique, presence of Levallois points, appearance of crested blades — typical for all stages of Lower and Middle Palaeolithic of Transcarpathia. Complex II can be identified as Late Middle Palaeolithic.

МАТЕРІАЛИ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ТРИПІЛЬСЬКО-КУКУТЕНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПОЛИВАНОВОГО ЯРУ III

Т. О. Попова

У статті публікуються культові предмети з поселення Поливанів Яр III, дається їх інтерпретація та наводяться дані, які дозволяють доповнити уявлення про зміст духовної культури мешканців цього поселення.

Минуло понад півстоліття з того часу, як на Середньому Дністрі С. М. Бібіковим було відкрито еталонну пам'ятку раннього Трипілля — Луку-Врублівецьку. Ці матеріали, що збагатили науку і давно отримали світове визнання, зберігаються у відділі археології Музею антропології і етнографії ім. Петра Великого Російської Академії наук як безцінне зібрання відділу і Кунсткамери¹.

Як відомо, їх аналіз і наступні теоретичні розробки, історичні інтерпретації і узагальнення, зроблені С. М. Бібіковим, внесли багато принципово нового у вивчення господарства та ідеології носіїв культури Трипілля-Кукутень. Після розкопок у Луці-Врублівецькій розпочався якісно новий етап у дослідженні давньоземлеробських суспільств Південно-Східної Європи, в тому числі трипільсько-кукутенського.

Оригінальні ідеї вченого стимулювали неординарні підходи у дослідженнях багатьох спеціалістів.

Вивчення культури Трипілля-Кукутень набуло необоротно-поступального характеру.

Втім, як справедливо зазначає С. М. Бібіков, чимало аспектів трипільської культури лишається ще не вивченими. Повною мірою це положення стосується кола питань, пов'язаних з висвітленням такої архіскладної сфери життєдіяльності племен трипільсько-кукутенської культури, як їх світоглядна система. Важливість розробки цієї теми очевидна. Зазначимо, що проблема духовної культури, шляхів її розвитку, естетичних ідеалів, а також відображення в ній мислення і поглядів людини епохи відтворюючого господарства, незмінно переважають у центрі уваги українських, російських та інших зарубіжних дослідників. Не торкаючись історіографічної частини теми, досить повно висвітленої в археологічній літературі, зауважимо, що в працях з проблем нео-енеоліту Південно-Східної Європи для аналізу звичайно застуваються дві групи виробів — посуд та антропо-зооморфна пластика. Як правило, вони класифікуються з позицій типологічної класифікації і меншою мірою аналізується їх семантика. І все ж трипіллязнатство має цікаві розробки багатьох дослідників (Т. С. Пассек, С. М. Бібікова, Б. О. Рибакова, Т. Г. Мовші, О. В. Цвек, К. К. Черниш, В. І. Маркевича)². Більше того, за останні роки до наукового вживання впроваджено немало інших цікавих робіт, у яких розглядаються нові аспекти цієї проблематики (Т. М. Ткачук, М. О. Чміхов та ін.)³. Цьому сприяє відкриття значного числа пам'яток трипільсько-кукутенських племен, які містять масу артефактів культового характеру. Як цінне історичне джерело, вони дають можливість відтворити деякі уявлення давніх землеробів-скотарів про світ і час.

У контексті викладеного вище безперечний науковий інтерес викликають матеріали багатошарового поселення на Середньому Дністрі — Поливанового Яру, відкритого Т. С. Пассек⁴.

Всеобщий аналіз археологічних комплексів пам'ятки показав її особливе місце в системі трипільсько-кукутенських поселень у Південно-Східній Європі як ключового й опорного стратиграфічного об'єкта вивчення культури Трипілля-Кукутень⁵. Стратиграфічні спостереження й типологія кераміки дали змогу

Рис. 1. Матеріали з поселень Поливанового Яру III (1, 2). 1—3 — фрагменти жіночих фігурок (наземне житло 1); 4 — головча статуетка (наземне житло 1); 5 — фігурки зі знаками засіяного поля (напівземлянка 4а, 5); 6 — антропоморфне зображення з фартухом та бахромою (напівземлянка 13а); 7 — перемичка біноклевидного виробу з відбитком зерна (наземне житло 1); 8—10 — посуд з астральною символікою (наземне житло 1); 11 — посудина з символом бика (наземне житло 1); 12 — розписна посудина із скульптурною головою бика (напівземлянка 4а); 13 — посуд із спіральним (змійним) орнаментом; 14, 15 — посуд із зображенням цифрових знаків; 16 — фрагмент ритуальної посудини з «коріатидами» (напівземлянка 12); 17 — фрагмент культової посудини.

виокремити в рамках нижнього культурного шару Поливанового Яру III (за Т. С. Пассек) два культурно-хронологічні комплекси — III₁ і III₂. Поливанів Яр III₁ — одне з найбільш ранніх поселень початку розвиненого Трипілля (етап В1) у Подністров'ї. Його місцева генетична основа — пам'ятки борисівського типу; помітний також вплив культури Кукутень А. Давнє селище уявляється як один з центрів активного процесу етнокультурогенезу Середньодністровського регіону часу Кукутень А₂—А₃. Поливанів Яр III₂ є органічним продовженням

розвитку попереднього селища. В його культурі зберігаються численні риси спадкоємності, а також помітна інтенсифікація впливів з боку синхронних кукутенських спільнот фази Кукутень Аз.

Для висвітлення духовної культури населення обох поселень трипільсько-кукутенської культури є величезний матеріал, що включає кілька джерел. Найбільш значною і превалюючою категорією є глиняний посуд — ритуальний і побутовий — з орнаментами-символами, знаковою системою, антропоморфна і зооморфна глинняна пластика. Нагадаємо, що основу типологічної класифікації антропоморфної скульптури пам'ятки складала така ознака — позначення статевої приналежності. За цією ознакою статуетки було поділено на три групи: I — жіночі (1-й і 2-й типи), II — без ознак статі (3-й тип), III — чоловічі⁶.

У Поливановому Ярі III₁ представлені всі три типи зображень, які походять переважно з наземного комплексу № 1 (27 екз.).

Серед жіночих зображень привертає увагу фрагмент ніг статуетки із стеатопігічною сідалищною частиною, яка передає образ вагітної жінки — породіллі, за визначенням Б. О. Рибакова⁷. Її відмінністю є закладене у порожнину живіт, невелике глинняне жовно, яке можна бачити завдяки фрагментарності виробу (рис. 1, 1). Орнамент у вигляді коротких заглиблень погано простежується через сильну обкатаність. Аналогічні фігурки із зовнішніми ознаками вагітності і закладеними всередину зародками у вигляді глинняних кульок добре відомі в ранньотрипільських поселеннях України (Олександрівка) і Молдавії (Нові Руслешти I). В. І. Маркевич пов'язує такий тип пластики з весняним циклом, з воскресінням природи і початком робіт на полях⁸.

З ідеєю родючості землі співвідноситься сидяча статуетка з яскраво вираженою стеатопігією, але без інших ознак статі (рис. 1, 2). За формуєю, як і попередня фігурка, вона тяжіє до канонів ранньотрипільської пластики, однак оригінальне її декорування у вигляді широких заглиблень-смуг — відповідає манері часу початку Трипілля В1. Статуетку відрізняє кілька характерних ознак. Одна з них — наявність відбитку зерна пшениці-двоєзернянки (дрібної) на правому боці⁹. Крім того статуетка має на поверхні сліди червоної фарби, особливо інтенсивні спереду, між заглиблинами візерунка. Цікавою деталлю зображення є спеціальний знак, нанесений посередині грудей, у вигляді невеликого слабкого заглиблена — ямки. Фігурка виліплена з одного шматка глини і не вирізняється сильним випалом. З наземного житла № 1 походить ще одна статуетка (фрагмент ніг), прикрашена щільним («біントваним»), заглибленим геометричним орнаментом, облямування якого імітує зерна злакових культур, і розташоване на стегнах (рис. 1, 3).

С. М. Бібіков на матеріалах Луки-Брублевецької, використовуючи етнографічні джерела, переконливо показав зв'язок такого типу антропоморфної пластики з культом родючості, аграрними обрядами зимово-весняного циклу¹⁰. Неабияке значення має розмалювання деяких зображень червоною фарбою, що мало посилювати магічний вплив фігурки. Як відомо, вохра і червона фарба розглядаються дослідниками як символ крові або вогню, символ життя, що підтверджується етнографічними прикладами.

Цікавий аспект ідеологічних уявлень мешканців першого селища розкриває чоловіча статуетка, яка передає торс (наземний комплекс № 1). Її відрізняє перев'язь, що у вигляді двох заглиблених ліній (смуг) перекинута з лівого плеча на груди і заходить на спину і поперек, не змикаючись ззаду (рис. 1, 4). На спині фігурки частково збереглися сліди червоної фарби. Статуетка виготовлена з добре відмуленої глини, без домішок, але має дуже слабкий випал.

Статуетки, які мають особливий знак — перев'язь, що несе обрядове навантаження, дослідники інтерпретують як образ воїна. Т. Г. Мовша за матеріалами трипільсько-кукутенської пластики пов'язує цей тип фігурок з образом посвячення юнаків у воїни¹¹. О. В. Антонова фігурки з перев'яззю з пам'яток Південної Месопотамії епохи пізнього енеоліту відносять до зображень воїнів¹².

Антропоморфна пластика Поливанового Яру III₂ за кількістю (5 екз.) поступається фігуркам Поливанового Яру III₁. Втім, у другому селищі відмічено появу нового іконографічного типу, а також орнаментальних композицій, які відбивають інший семантичний зміст зображень. Цікаві фрагменти жіночих статуеток і без ознак статі з напівземлянок № 4а, 5. Їхні торси прикрашено заглибленими

леним орнаментом, геометричний візерунок якого відносять до знаків засіяного поля (рис. 1, 5а, б)¹³.

Особливе місце в Поливановому Яру III₂ (напівземлянка № 13а) займає сидяча безстатева фігурка, у якої конічної форми ноги мають деяке потовщення на місці літок (рис. 1, б). Заглиблений орнамент вкриває всю поверхню фігурки й утворює традиційний ромб на животі, нижче якого розташований своєрідний візерунок у вигляді короткого фартуха з торочками¹⁴. Фартух має трикутні обриси і показаний на місці лона, а його торочки заходять на чересла. І ромб і фартух з торочками — знаки, що символізують не тільки жіноче начало, але й засіянє поле. До того ж моделюванням підкреслено родючу силу молодої фігурки через злегка випуклий живіт. Такого типу орнамент К. К. Черниш також інтерпретує як фартух з торочками¹⁵. В. М. Массон за матеріалами пластики Середньої Азії доби бронзи близький вид візерунка відносить до знаку жіночої статі, визначаючи його як трикутник з війками¹⁶. Привертає увагу гарний випал фігурки з напівземлянки № 13а і її місцевонаходження — біля північної печі житла. Це зображення набуває важливого значення як прототип серії специфічних напівсидячих фігурок, прикрашених заглибленим візерунком у вигляді трикутного довгого фартуха з торочками, таких фігурок, що мають потовщення на місці літок, характерних для Поливанового Яру II₁ етапу Трипілля ВІІ (Кукутень AB₁ — AB₂)¹⁷. В Поливановому Яру III₂ чоловічих статуеток не виявлено, але на відміну від Поливанового Яру III₁ є група (4 екз.) своєрідних глиняних виробів циліндричної форми (напівземлянки № 4а, 5). Такі вироби подібні до знахідок у Хебешештах I. Щоправда, там вони становлять велику серію й віднесені до категорії стилізованих антропоморфних фігурок, оскільки на деяких з них проблени деталі обличчя і ніг¹⁸. Вироби з давнього селища, очевидно, можна віднести до фалічних зображень, оскільки вони позбавлені цих елементів.

Вивчення антропоморфної пластики обох селищ виявило що одну її специфічну особливість — відсутність у багатьох випадках наскрізних отворів на плечових виступах і стегнах фігурок, що, за спостереженням С. М. Бібікова, характерне для скульптури Південно-Східної Європи і Балкан, на відміну від трипільської пластики, яка має отвори¹⁹. Як видно, більша частина пластики давніх поселень тяжіє за цією ознакою до теракот з місцевонаходжень Дунайсько-Балканського регіону. І все ж, можна говорити про місцеву, середньодністровську, лінію їх розвитку, що підтверджує поява нового типу пластики — статуеток, орнаментованих заглибленим візерунком у вигляді фартуха з торочками, генезис яких ми пов'язуємо з Поливановим Яром III₂ (група II 3-ї тип; підтип a2 за А. П. Погожевою)²⁰.

Важливим джерелом для характеристики релігійних уявлень мешканців Поливанового Яру III₁ і III₂ є зооморфна глиняна пластика (скульптура, наліпи — ручки на посудинах у вигляді голівок тварин). Типологічна класифікація зоопластики показала, що основний тип зображень, за винятком кабана, — це домашні тварини (33 екз.)²¹. Цьому не суперечать і дані аналізу, проведеного В. І. Бібіковою, який відбиває їх видовий склад, а також В. І. Цалкіним²². Серед домашніх тварин перше і центральне місце займають фігурки бичків — найбільш стійкий образ як Поливанового Яру III₁ і III₂, так і Трипілля в цілому. Значне переважання зображень бика спостерігається у скульптурі і в наліпах-ручках у вигляді голівок тварин. Причому для останніх показово те, що вони в основному прикрашають посудини кухонного типу, водночас виконуючи роль оберега. У Поливановому Яру III₁, де значно зростає відсоток розписного посуду, голівки бичків трапляються і на розписних посудинах ритуального типу.

Тут доречно відзначити, що все це, безумовно, має дещо глибші ідеологічні передумови. Очевидно, в Північному Причорномор'ї мав місце збіг тотемічних уявлень про бика, поширені у місцевих мисливських племен доземлеробської епохи, з тією величезною роллю бика у системі поглядів ранньоземлеробського населення Балкан, про яку свідчать унікальні матеріали Чатал-Гуюка на Близькому Сході (Анатолія)²³.

Не випадково, що культ бика, який був невід'ємною частиною ідеології трипільсько-кукутенських спільнот, досить вагомо постає і в релігійних уявленнях мешканців поселень Поливанового Яру III₁ і III₂.

Особливо слід виокремити фігурки тварин, на яких збереглись відбитки зе-

рен (карликова пшениця, пшениця двозернянка). Вони, як і статуетки людини з домішкою зерен у глиняному замісі, мають слабий випал. Згідно з припущенням С. М. Бібікова, такі фігурки призначалися для одноактового магічного церемоніалу²⁴. Разом з тим статуетки в замісі яких є домішки зерен злакових культур, вказують на прямий зв'язок зображень бика та людини з культом родючості. С. М. Бібіков відводив статуеткам бovidів роль магічних атрибутів у обрядах, пов'язаних з зимово-весняним періодом року.

Фігура бика — тільця, що сприймалась стародавніми землеробами як чоловічий символ, звичайно супроводжує жіночий образ, і разом вони є атрибутом культу родючості. В цьому плані цікаве місцезнаходження антропо-зооморфних зображень Поливанового Яру III₁ і III₂. Переважна їх більшість знаходилась у межах жителів. Досить часто антропоморфні зображення супроводжують статуетки тварин, які локалізуються навколо печей або поблизу них на глинобитних підвищеннях. У східній камері наземного будинку 1 (Поливанів Яр III₁) вони були сконцентровані навколо віттаря. Його округла (діаметр 1,5 м) форма типу сонячного диска, можливо, відображає головне світило всесвіту, образ якого панував в ідеологічних уявленнях мешканців Поливанового Яру III₁.

Антропоморфна та зооморфна пластика Поливанового Яру III₁ і III₂ дають змогу констатувати існування ряду культів, з яких найважливіша роль належить культу родючості. Мешканці цих поселень поклонялися двом головним божествам — Великій богині-матері та чоловічому богу — бику. При цьому жінка виступає як домінантний символ родючості. Різні її образи вказують на участь останньої у багатьох обрядах. Обрядові магічні дії населення Поливанового Яру III, пов'язані з культом родючості, спрямовувалися на поліпшення врожаю, збільшення стада домашніх тварин та відтворення самої людини. В цьому плані цікаві антропоморфні статуетки без ознак статі. А. В. Антонова, аналізуючи пластику з урукських комплексів, відзначала, що статуэтка такого типу визначалась самим дійством обряду²⁵.

Поряд з пластичними зображеннями людини та тварин найважливішою категорією західок для реконструкції релігійно-магічних уявлень є багате зібрання глиняного посуду з Поливанового Яру III.

Цілий світ ідей стародавніх хліборобів-скотарів прихованій у цікавих комплексах різноманітної кераміки. Різноманітність форм посуду, його багаті орнаментальні сюжети є значним історичним джерелом, що містить різнопланову інформацію, частина якої вказує на велику роль символіки. Під час аналізу орнаментальних мотивів посуду використано цінні інтерпретації з семантики трипільського орнаменту, запропоновані Б. О. Рибаковим, а також розробки багатьох дослідників (Т. С. Пассек, Є. Ю. Кричевський, С. М. Бібіков, В. Г. Збенович, О. В. Цвек, С. М. Рижов та ін.).

Серед керамічного комплексу кожного поселення є посудини ритуального призначення, які використовувались у різних обрядових діях. Це передусім вироби біноклеподібної форми, призначення яких досі не до кінця з'ясоване. Характерною ознакою поселень Поливанового Яру III є (особливо Поливанів Яр III₁) велика кількість цих посудин. Стосовно реального призначення цих незвичайних поселень єдиної думки поки що не існує. Після знахідки біноклеподібного виробу в Журах, в одному з розтрубів якого знаходилось скupчення відщепів кременю та наконечник стріли, С. М. Бібіков вважає, що цей комплекс відбив магічний церемоніал, спрямований «на засторогу небезпеки, що виникла для мешканців поселення»²⁶.

На думку Б. О. Рибакова, біноклеподібні посудини використовувались в землеробському обряді «напування землі»²⁷.

В. І. Маркевич вважав, що своєю формою вони імітують людські фігури, а перемичка розтрубів відбиває сімейні узи — парну сім'ю²⁸. К. К. Черніш також вбачає в образах розтрубів зображення двох людей з піднятими над головою чашами. Моноклі, що характерні для ранніх періодів Трипілля, також розглядаються як антропоморфні фігури.

У Поливановому Ярі III₁ знайдено один монокль із заглибленим орнаментом, який відносять до архаїки ранньотрипільського часу. Біноклеподібні вироби цього поселення мають різноманітні за формою перемички, інколи масивні з ознаками антропоморфності. Ймовірно, поява біноклеподібних виробів, що

змінили моноклі, і їх значне поширення на початку етапу Трипілля ВІ відбили зміни в ідеологічній сфері трипільців. У цьому можна було б погодитись з думкою І. В. Мельничук про існування міфу про двох сестер — родоначальниць і покровительок фратрії³⁰. Однаке нові знахідки триноклів у Флорештах V³¹ й Веселому Куті³², що датуються більш пізнім періодом (Трипілля ВІІ), свідчать не на користь цієї думки, а швидше про новації у світоглядній системі трипільсько-кукутенських племен. Триноклі з цих поселень різної модифікації. Якщо тринокль з Флорешт V передає три з'єднані моноклі-розтруби з чашами, то вироб із Веселого Кута має один розтруб, на який «посажено» три чаши.

У Поливановому Ярі III₁ знайдено біноклеподібну посудину, виготовлену з грубої глиняної маси й прикрашену недбалим поглибленим орнаментом (рис. 1, 7). На центральній перемичці цього культового виробу зберігся відбиток зерна, що може свідчити про його зв'язок з ритуалами культу родючості.

Дослідниками не раз відзначалася магічна символіка форм посуду — посудина-голова, посудина-людина³³. Насправді, рисами антропоморфності наділені грушоподібні посудини і покришки до них. При цьому мотиви орнаменту нерідко мають астрально-космічні символи, серед яких представлено знаки сонця і зображення місяця. Група шоломоподібних покришок з Поливанового Яру III₁ і III₂ має пустотілі ручки — голівки округлої форми, поверхня яких прикрашена різноманітними візерунками-знаками, які символізують сонце (хрестоподібні фігури, кола) (рис. 1, 8). Спеціальний інтерес викликає композиція, що складається з 12-ти пелюсткоподібних променів, які, мабуть, передають річний цикл — 12 місяців (рис. 1, 9).

Окремі знаки сонця і місяця ми спостерігаємо на орнаментальних схемах грушоподібних посудин. Передусім це проявляється на посуді із заглибленим декором (Поливанів Яр III₁). Слід відзначити поєднання зображення сонця і місяця у вигляді круглих овалів, що імітують роги бика (рис. 1, 10). На поселенні представлено й самостійні зображення бика у вигляді рельєфного наліпу — букранію (рис. 1, 11). У Поливановому Ярі III₂ (напівземлянка 13а) символи божества місяця у формі стилізованих рогів бика виконано на грушоподібній посудині розписом — червоною фарбою з чорним облямуванням на білому фоні. У зв'язку з образом бика згадаємо зооморфний посуд відкритої форми, прикрашений розписом із житла 4а другого поселення. Цей виріб має рельєфну голівку бика, на якій збереглися особливі знаки, що імітують великі зерна. Чотири згадані знаки, розташовані на тім'ї тварини, а п'ять на правому боці морди (рис. 1, 12). Аналогій такому сюжету ми не знаємо.

В обох ранніх поселеннях пам'ятки (Поливанів Яр III₁ і III₂) є посуд орнаментований спіральним — зміїним — заглибленим або канельованим візерунком (перемички біноклеподібних виробів, кубки, грушоподібні посудини). Образ змії — вужа — глашатая весняного пробудження природи — і його роль досить повно показані Б. О. Рибаковим. Спіральний (в основі зміїний) орнамент виражав одночасно декілька важливих для первісного хлібороба ідей: по-перше, ідею земної води, тих самих священих джерел, біля яких молилися про дощ; по-друге, ідею небесної води, самих дощів — вужі, що розповзлися по землі після дощу, — символізували вдалий результат моління. По-третє, зміїні клубки виражали ідею часу, зміну зими літом. По-четверте, зміям приписували охоронні функції — вони охороняли зерно від мишей³⁴. Зображення змії передано різними позиціями скрученого в клубок, в зустрічних рухах того, що повзе (рис. 1, 13а, б). Нерідко на кераміці із заглибленим, канельованим візерунком є символи води — змія та жіночі груди. Ці посудини мали ручки-вушка. «Вушка, що виконували роль замків, охоронялись зміями і в той же час найчастіше завершували рельєфне зображення грудей»³⁵.

На посудинах із заглибленим орнаментом іноді трапляються зображення рослин-колосся, «ялиночок», які символізують життя, животворну силу землі (Поливанів Яр III₁). Цікавий фрагмент посудини грушоподібної форми з незвичайною композицією: вінчик прикрашено невеликим валиком, оточеним з обох боків заглибленими горизонтальними лініями. По валику низками нанесено довгасті ямки (рис. 1, 14): у першій — п'ять ямок, у другій — чотири, у третій — три. Далі їх число невідоме, хоч можна припустити, що в четвертій низці — дві ямки, а в п'ятій — одна (5 — 4 — 3 — 2(?) — 1(?)). Без сумніву, перед нами

цифрові позначки, що мають більш глибоке смислове значення, бо зображені на грушоподібній посудині, а самі ямки, мабуть, імітують зерна. У цьому ж житлі цікава шоломоподібна покришка, на наверші якої заглибленою технікою зображені три пучки променів, а між ними по краю позначені ямки, які також мали цифрове значення (рис. 1, 15).

Характеризуючи відображення ідеологічних уявлень жителів стародавніх поселень за матеріалами глиняного посуду, спинимося на посудинах ритуального призначення. Одна з них походить з напівземлянки № 12 і передає фрагмент у вигляді схематично виконаної жіночої фігури від посудини з «кориатидами» (рис. 1, 16). Знахідка такого типу з першого поселення має архаїчні риси і важлива як хронологічний показник та культовий предмет. Незважаючи на різноманітні інтерпретації з приводу функціонального призначення подібних посудин³⁶ найбільш вірогідною є думка спеціалістів, які вбачають в них відображення ритуального танцю³⁷, можливо у виконанні жриць.

З Поливанового Яру III₁ походить ще один фрагмент від незвичайної посудини, виготовленої з грубого глиняного тіста із домішками шамоту. Фрагмент передає зігнутий, округлий і пустотілий циліндр, що розширяється у верхній частині (рис. 1, 17). По зламу видно, що на цій посудині знаходились ще один чи кілька подібних циліндрів. Найімовірніше це посуд ритуального призначення. Посудини подібного типу відомі і в близькому за часом поселенні Хебешешть I.

Самобутні та загальні риси антропо-зооморфної пластики і посуду доповнюють наші уявлення про зміст духовної культури мешканців Поливанового Яру III₁ і III₂.

Кожне з поселень має набір інших культових предметів, характерних лише для даного комплексу, але їх характеристика виходить за межі цієї роботи.

Примітки

¹ Колекции МАЭ.— № 6154, 6155, 6156, 6157, 6158, 6159.

² Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА.— 1949.— № 10; Бибиков С. Н. Культовые женские изображения раннеземледельческих племен Юго-Восточной Европы // СА.— 1951.— № 15; Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Брублевецкая на Днестре // МИА.— 1953.— № 38; Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // СА.— 1965.— № 1, 2; Рыбаков Б. А. Религия и миропонимание первых земледельцев Юго-Восточное Европы (IV—III тысячелетие до н. э.) // ДСА СССР VII МКДП.— М., 1966; Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1982; Мовша Т. Г. Об антропоморфной пластике трипольской культуры // СА.— 1969.— № 2; Цвек О. В. Релігійні уявлення населення Трипілля // Археологія.— 1993.— № 3; Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии.— Кишинев, 1981; Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР.— М., 1982.

³ Чмыхов Н. А. Истоки язычества Руси.— К., 1990; Ткачук Т. М. Знакова система трипольської культури // Археологія.— 1993.— № 3.— С. 91—100.

⁴ Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА.— 1961.— № 84.— С. 105—139.

⁵ Попова Т. А. Древние земледельцы Среднего Поднестровья в IV—III тысячелетиях до н. э. (По материалам многослойного поселения Поливанов Яр).— Автореф. дис... канд. ист. наук.— Л., 1972; Попова Т. А. Хронология Поливанова Яра и ее значение для периодизации трипольской культуры // КСИА АН СССР.— 1979.— № 157; Попова Т. А. Початок розвинутого Трипілля на Середньому Дністрі (за матеріалами Поливанового Яру) // Археологія.— 1985.— № 52.— С. 22—32.

⁶ Попова Т. А. Антропоморфная пластика трипольского поселения Поливанов Яр на Днестре // АСГЭ.— 1980.— № 21.— С. 7—9.

⁷ Рыбаков Б. А. Религия и миропонимание древних земледельцев...— С. 109.

⁸ Маркевич В. И. Многослойное поселение Новые Русешты I // КСИА АН СССР.— 1970.— № 127.— С. 65.

⁹ Визначення видів злакових культур по відбитках із зерен здійснено З. В. Янушевич, за що автор щиро вдячний. Див. також: Янушевич З. В. Культурные растения Северного Причерноморья.— Кишинев, 1986.

¹⁰ Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение...— С. 251.

¹¹ Мояши Т. Г. Новые данные об антропоморфной реалистической пластике Триполья // Археология.— 1973.— № 11.— Рис. 12.

¹² Антонова Е. В. Антропоморфная скульптура древних земледельцев Передней и Средней Азии.— М., 1977.— С. 112, 113.

¹³ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян...— С. 182; Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена...— Рис. 22, 5.

¹⁴ Попова Т. А. Древние земледельцы...— С. 20; Ее же. Антропоморфная пластика...— С. 10.— Рис. 1, 7.

¹⁵ Черныш Е. К. ЭнеолитПравобережной Украины и Молдавии...— С. 241—244.

¹⁶ Массон В. М. Алтын-Депе.— Л., 1981.— С. 87.

¹⁷ Попова Т. А. Антропоморфная пластика...— С. 11—12.— Рис. 2.

¹⁸ Dumitrescu Vl., Dumitrescu H., Petrescu-Dimbovita, Gostar N. Habasesti.— Bucuresti, 1954.— Fig. 37.

¹⁹ Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение...— С. 235.

²⁰ Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья.— Новосибирск, 1983.— С. 20, 21.

²¹ Попова Т. А. Зооморфная пластика трипольского поселения Поливанов Яр // КСИА АН СССР.— 1970.— № 123.— С. 8—14.

²² Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена...— С. 138; Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы.— М., 1970.

²³ Mellart J. P. Gatal Huyuk. A Neolithic Town in Anatolia.— London, 1967.

²⁴ Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение...— С. 256.

²⁵ Антонова Е. В. Антропоморфная скульптура...— С. 61.

²⁶ Бибиков С. Н. Археологические раскопки у селений Попенки и Журы на Днестре // КСИИМК АН УССР.— 1954.— № 56.— С. 108.

²⁷ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— С. 186.

²⁸ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена...— С. 156.

²⁹ Черныш Е. К. ЭнеолитПравобережной Украины и Молдавии...— С. 247.

³⁰ Мельничук И. В. Изобразительное искусство в реконструкции социальной структуры трипольских обществ (к постановке проблемы) // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине.— Тальянки — В.-Кут — Майданецкое, 1990.— С. 141, 142.

³¹ Тодорова Т. Д. Об одной уникальной находке культуры Кукутень-Триполье // Там же.— С. 266—267.— Рис. 1.

³² Цвек О. В. Зазн. праця.— Рис. 6, 2.

³³ Богдаевский Б. Л. Орудия производства и домашние животные Триполья.— Л., 1937; Кричевский Е. Ю. Орнаментация глиняных сосудов у земледельческих племен неолитической Европы // Уч. зап. ЛГУ.— № 85.— Сер. ист. наук.— 1949.— № 13.

³⁴ Рыбаков Б. А. Космогония и мифология // СА.— 1965.— № 1.— С. 35—37; Рыбаков Б. А. Религия и миропонимание...— С. 111, 112.

³⁵ Рыбаков Б. А. Религия и миропонимание...— С. 117.

³⁶ Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение...— С. 140; Рыбаков Б. А. Язычество...— С. 183; Збенович В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины.— К., 1989.— С. 167.

³⁷ Цвек О. В. Трипільська посудина з антропоморфними зображеннями // Археологія.— 1964.— 16.— С. 80; Marinescu-Bilcu S. «Dansul ritual» in reprezentările plastice neoeenolitice din Moldova // SCIVA.— 1974.— № 2.— Р. 167—179.

Попова Т. А.

МАТЕРИАЛЫ ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ ТРИПОЛЬСКО-КУКУТЕНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ПОЛИВАНОВА ЯРА III₁—2

Сюжеты духовной культуры, путей ее развития, отражения в ней мышления человека неизменно находятся в центре внимания исследователей. Научный интерес представляют собой материалы многослойного поселения на Среднем Днестре — Поливанова Яра. Stratиграфические наблюдения и типология керамики позволили выделить в рамках нижнего культурного слоя — Поливанова Яра III (по Т. С. Пассек) два культурно-хронологических комплекса — III₁ и III₂.

Поливанов Яр III₁, генетической подосновой которого являются памятники борисовского типа,— один из центров активного процесса этнокультурогенеза среднеднестровского региона времени Кукутень A₂—A₃. Поливанов Яр III₂ является его органическим продолжением.

Для освещения духовной культуры их населения служит глиняная посуда с орнаментами-символами, знаковой системой, а также пластика. Среди антропоморфных изображений встречаем сидящие фигуры с отпечатками зерен, декорированные углубленным орнаментом и красной охрой, а также фрагмент статуетки с признаками беременности. Исследователи связывают их с культом плодородия, с аграрными обрядами зимне-весеннего цикла. Интересна мужская статуетка с перевязью, которую по аналогиям можно трактовать как образ воина. Для Поливанова Яра III₂ характерны статуетки с углубленным орнаментом без признаков пола и фаллические изображения. Зооморфная пластика документирует культ быка. Особо следует выделить фигурки животных с отпечатками зерен (карликовая пшеница, двузернянка), что указывает на связь быка и человека с культом плодородия.

Целый мир сокровенных идей древних земледельцев-скотоводов отражают необычные формы и орнаментальные сюжеты керамики. Среди посуды Поливанова Яра III₁—2 имеются ритуальные сосуды своеобразной формы: бинокли, тринокли, которые свидетельствуют об инновации в идеологической сфере трипольцев в начале этапа VI. В орнаментальных схемах присутствуют спирально-космические символы (знаки солнца, лунарные изображения). В обоих ранних поселках имеется посуда, орнаментированная спирально-змеиным орнаментом. Образ змея (змеи) выступает в разном смысловом значении. Иногда на сосудах с углубленным рисунком отмечены изображения колоса-«елочки». Особый интерес представляет орнамент, передающий обозначение счетных знаков. Хронологический показатель первого поселка — культовый предмет — сосуд с кариатидами, который, возможно, передает ритуальный танец. Найдены подобного типа известны из Хебешешть I.

Таковы некоторые данные, позволяющие дополнить представление о содержании духовной культуры жителей Поливанова Яра III₁—2.

T. A. Popova

FINDINGS OF INTELLECTUAL CULTURE OF TRIPOLIE-CUCUTENI POPULATION FROM POLYVANOV YAR III₁—2.

Intellectual culture, ways of its development and representation of human thinking in it are items of perpetual interest for scientists. In this aspect findings from Polyvanov Yar, a

multilayer settlement on the Mid Dniester banks, are very attractive. Stratigraphic observations as well as typology of pottery have permitted identifying two cultural-chronologic assemblages, namely, Polyvanov Yar III₁ and Polyvanov Yar III₂, in the frames of the lower cultural layer — Polyvanov Yar III (according to T. S. Passek).

The genetical subground of Polyvanov Yar III₁ is Borisov type monuments. Polyvanov Yar III₁ is a centre of active ethnocultural genesis in the Mid Dniester region during the period of Cucuten A₂—A₃. Polyvanov Yar III₂ is its natural continuation.

Intellectual culture of the population is represented by earthenware with ornaments-symbols, system of characters and plastic art. Antropomorphous statuettes include sitting-pose figurines with deepened ornament, painted with ochre, and a fragment of the statuette with signs of pregnancy. Researchers associate them with the cult of fertility and with agrarian rites of the winter-spring cycle. Attention is attracted also by a statuette of a man with a crossbelt which by the analogy may be treated as an image of a warrior. Polyvanov Yar III₂ findings are represented by statuettes with deepened ornament without any sexual characters and by phallic images. Zoomorphous plastic art demonstrates the bull cult. Figurines of animals with imprints of grains (dwarf wheat, two-grained wheat) show the link of bull and human images with the fertility cult.

Unusual shapes and ornamental subjects of pottery show the whole world of sacral ideas of antient farmers and cattle-breeders. There are many ritual vessels of peculiar shape among pottery of Polyvanov Yar III₁—2: binoculars, trinoculars which testify to innovation in the ideological realm of Tripolians as the beginning of stage BI. Ornamental patterns have spiral-cosmic symbols: signs of the Sun, images of the Moon. In both early settlements there is earthenware decorated with spiral-snake ornament. The image of a snake or a dragon was used in different sense meanings. Sometimes vessels with deepend pattern have images of an ear «herring-bone». An ornament which shows digital signs is of particular interest. The chronological attribute of the first settlement is represented by a cult subject: a vessel with caryotids. It demonstrates probably a ritual dance. Findings of the type mentioned are known from Khebeshesht I.

Data described contribute to our knowledge of the intellectual culture of peoples inhabiting Polyvanov Yar III₁—2.

СКЛЕП IV СТ. Н. Е. ІЗ МОГИЛЬНИКА ДРУЖНЕ

I. M. Храпунов

У статті публікуються матеріали розкопок склепу із розташованого в Центральному Криму могильника Дружне. Різноманітний поховальний інвентар дає змогу датувати поховання IV ст. н. е. Конструктивно склеп подібний до поховальних споруд північнокавказьких племен аланів.

На території могильника Дружне, розташованого у Центральному Криму, досліджено 25 однотипних скlepів.

Прямоокутна в плані входна яма склепу № 18 зорієнтована з південного заходу на північний схід, мала розміри 2,4×0,8, глибину — 1,7 м. У її північній стіні зроблено підбій, підлога якого розміщена на 0,35 м вище від дна входної ями. Розміри підбою 2,5×0,9 м. Від входної ями його було відділено закладом, від котрого збереглася нижня частина, складена із 1—2 рядів необробленого каміння. На дні підбою знайдено кілька дрібних уламків скляної посудини (рис. 1, I, II, IV).

Арочної форми вход до дромоса зроблено у вузькій східній стіні входної ями.

Зовні він був закритий крупною плитою і кількома меншими каменями. Розміри дромоса $0,3 \times 0,65$ м (рис. 1, III).

На підлозі поховальної камери збереглися рештки шести похованих. Усі поховані були зорієнтовані головами на північний схід (рис. 2).

У похованого № 1 (поховання пронумеровані з півночі на південь) на тазових кістках знайдено рамку бронзової пряжки (рис. 2, 45; 9, 7), праворуч від тазу, на шарі шкіряного тліну — бронзову підвіску (рис. 2, 44; 9, 5), біля правої ноги — ніж (рис. 2, 43; 8, 1), біля ніг стояв ліпний кухоль (рис. 2, 42; 3, 4). Ліворуч від похованого лежали два камені, котрі відділяли його від похованого № 2.

Біля черепа похованого № 2 знайдено скляні намистини, що, імовірно, складали намисто (рис. 2, 41). Серед них: куляста синього кольору (тип 10a)¹ (рис. 9, 4c), зрізано-біконічні синього кольору (тип 29, 40 екз.) (рис. 9, 4a) і куляста із прозорого скла із металевою прокладкою (тип 84б) (рис. 9, 4b). На місці кисті правої руки, на шарі шкіряного тліну знайдено бронзовий перстень (рис. 2, 40; 9, 9), біля лівого стегна і правої гомілки — керамічні пряслиця (рис. 2, 38, 39; 9, 16, 17), між гомілками — ніж (рис. 2, 37; 8, 6). Між похованнями № 2 і 3 знаходився великий камінь.

На черепі похованого № 3, руків'ям до грудей, лежав залізний кинджал (рис. 2, 25; 7, 1), поруч з ним — три уламки кістяного предмета, можливо гребеня, з бронзовими заклепками (рис. 2, 26; 9, 15). Праворуч від таза, на шарі шкіряного тліну виявлено бронзове кільце (рис. 2, 23; 9, 6).

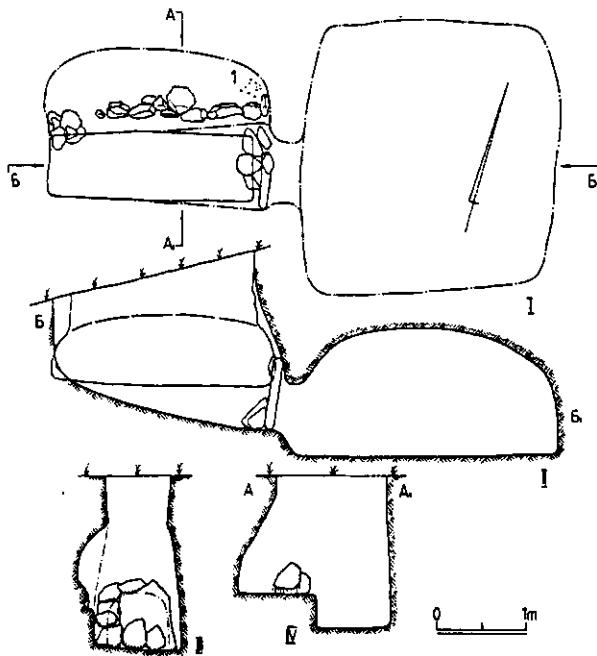

Рис. 1. I — план склепу № 18; II, IV — розріз склепу; III — зачистка східної стінки вхідної ями із входом в дромос; I — фрагменти скляної посудини.

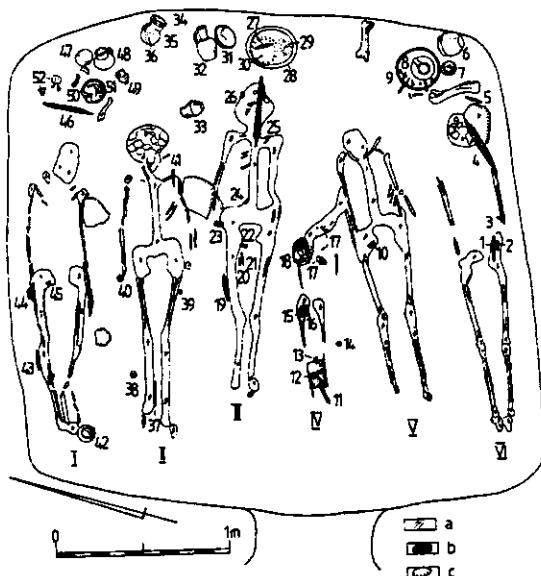

Рис. 2. План поховальної камери: I—VI — номери поховань; a — кістковий тлін; b — темний органічний тлін; c — камінь; 1, 5, 11, 19, 25, 27, 37, 43 — ножі залізні; 2, 21 — шила залізні; 3, 45 — пряжки бронзові; 4, 25, 46 — кинджали залізні; 6, 7, 29—33, 35, 36, 42, 48 — ліпний посуд; 8, 9, 28, 34, 47, 49—51 — червонолаковий посуд; 10, 22, 24 — пряжки залізні; 12, 15, 16, 23, 40 — кільца бронзові; 13, 14, 38, 39 — пряслиця керамічні; 17, 41 — намистини; 18 — браслет срібний; 20 — пластина кремінна; 26 — фрагмент кістяного предмета; 44 — підвіска бронзова; 52 — фрагменти скляної посудини.

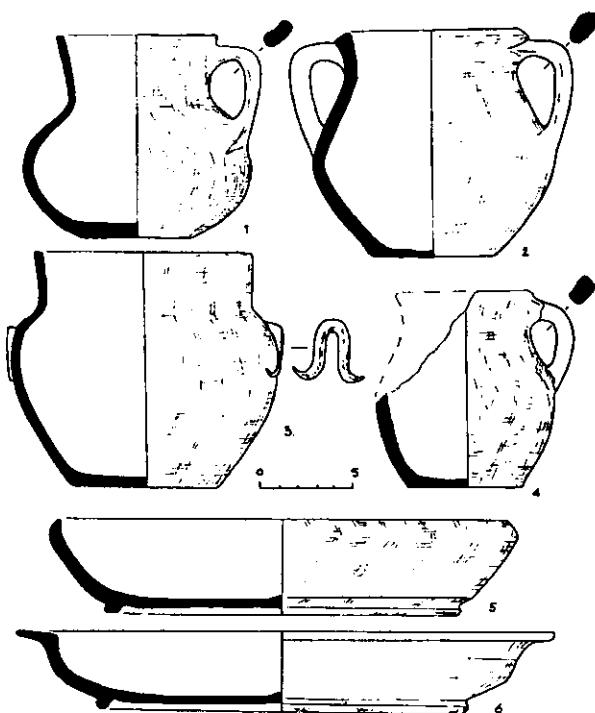

Рис. 3. 1—4 — ліпний посуд; 5, 6 — червонолаковий посуд.

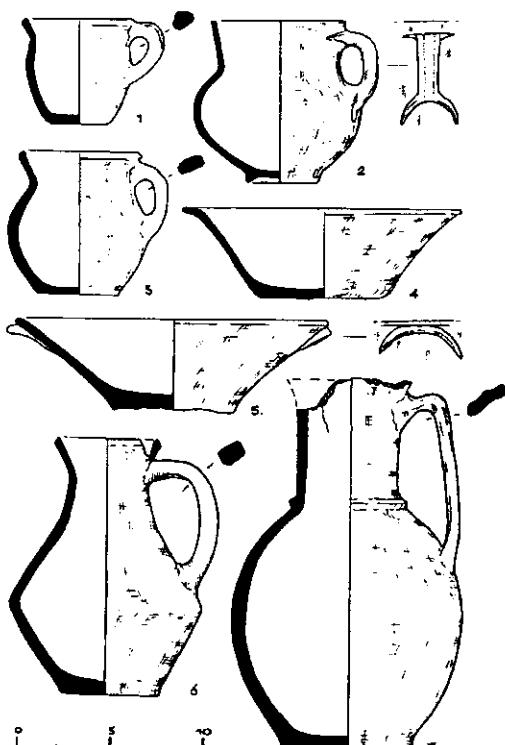

Рис. 4. Ліпний посуд.

На тазових кістках знаходилась залізна пряжка (рис. 2, 24; 9, 24). Між стегновими кістками знайдено кремінну ножеподібну пластину (рис. 2, 20; 9, 20), фрагмент залізного шила з дерев'яною ручкою (рис. 2, 21; 9, 21) і залізну пряжку (рис. 2, 22; 9, 25). Біля правого стегна лежав залізний ніж (рис. 2, 19; 8, 2).

Поховання № 4 — дитяче, від нього залишився череп дуже поганої збереженості. Поблизу черепа знайдено намистини від намиста (рис. 2, 17). Серед них: скляні кулясті й поперечно-стиснуті синього кольору (тип 10в, 32 екз.) (рис. 9, 3b), куляста поперечно-стиснута із глухого блакитного скла (тип 11) (рис. 9, 3a), бочкоподібна із глухого червоного скла (тип 15) (рис. 9, 3d), подовжена спіралевидна синього кольору (тип 61) (рис. 9, 3c), бурштинові коротко-циліндрична (тип 100) (рис. 9, 3e) і вісімккоподібна (тип 108а) (рис. 9, 3f). Поруч з черепом на шарі шкіряного тліну лежав срібний, оздоблений золотою фольгою і сердоліковою вставкою браслет (рис. 2, 18; 6, 1). На тазових кістках, на шарі шкіряного тліну у вигляді прямокутника, знайдено два бронзові кільця (рис. 2, 15, 16; 9, 10, 11). Біля лівого стегна знаходилось керамічне пряслице (рис. 2, 14; 9, 18). Під гомілковими кістками й між ними зачищена прямокутна пляма шкіряного тліну, де було знайдено керамічне пряслице (рис. 2, 13; 9, 19), бронзове дротяне кільце з кінцями, що заходять одне за одне (рис. 2, 12; 9, 14) і залізний ніж (рис. 2, 11; 8, 5).

Поховання № 5 супроводжувалось лише залізною пряжкою, котра лежала на тазових кістках (рис. 2, 10; 9, 23).

На лівому боці черепа похо-

вання № 6 знаходилося плоске каміння, на якому лежав залізний кинжал, спрямований вістрям до грудей (рис. 2, 4; 7, 2). Біля кисті лівої руки лежала бронзова пряжка (рис. 2, 3; 9, 8), на тазових кістках — залізні ніж (рис. 2, 1; 8, 3) та шило з дерев'яною ручкою (рис. 2, 2; 9, 22).

Майже весь керамічний посуд, а разом з ним і деякі інші речі, знаходились за головами похованіх біля східної стіни похованальної камери. В її південно-східному куті знайдено ліпні горщик (рис. 2, 6; 3, 3) і кухоль (рис. 2, 7; 4, 3), а також червонолакове блюдо (рис. 2, 9; 3, 5), в якому стояв червонолаковий глечик (рис. 2, 8; 5, 5). Трохи далі, біля черепа похованого № 6 лежав залізний ніж (рис. 2, 5; 8, 7). Ще одне червонолакове блюдо стояло в головах похованого № 3 (рис. 2, 28; 3, 6). На блюді стояли ліпний кухоль (рис. 2, 29; 4, 2) і миска (рис. 2, 30; 4, 5), в мисці лежав залізний ніж (рис. 2, 27; 8, 4). Поруч із блюдом виявлено ліпну миску (рис. 2, 31; 4, 4) і глечик (рис. 2, 32; 4, 7). Ще один ліпний глечик, певно, відкотився вбік, бо знайдений між черепами похованіх № 2 і 3. Усередині великої ліпної посудини (рис. 2, 35; 3, 2) знайдено ліпний кухоль (рис. 2, 36; 4, 1), в шийку якого було вставлено червонолакову чашку (рис. 2, 34; 5, 4).

У північно-східному куті похованальної камери знайдено гончарний глечик (рис. 2, 49; 5, 6), червонолакові глек (рис. 2, 48; 5, 1), миску (рис. 2, 51; 5, 3) і чашку (рис. 2, 50; 5, 2), ліпний кухоль (рис. 2, 47; 3, 1), розбиту скляну посудину (рис. 2, 52; 6, 2) і залізний кинжал (рис. 2, 46; 7, 3). В багатьох посудинах і поруч

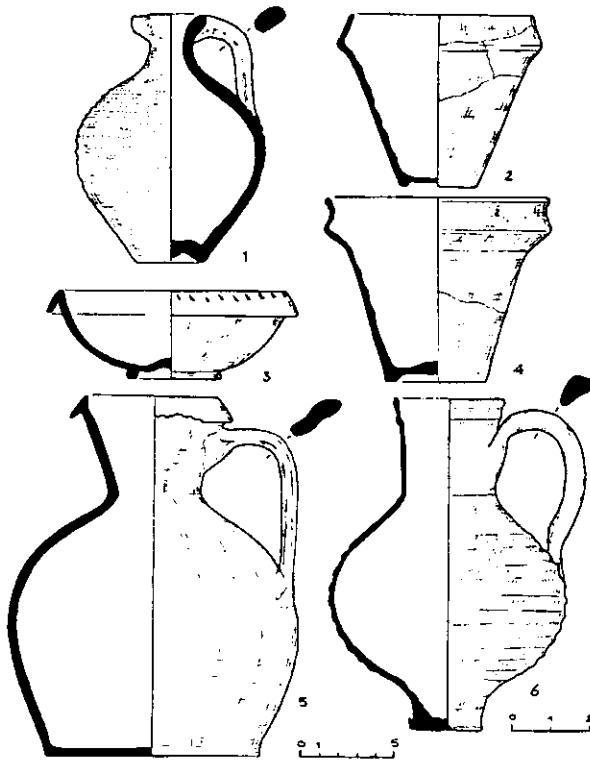

Рис. 5. Червонолаковий посуд.

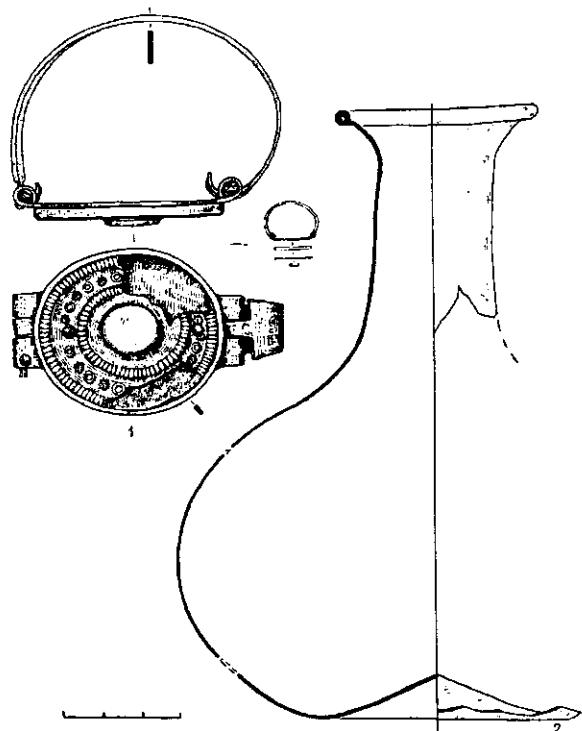

Рис. 6. Предмети зі склепу № 18 могильника Дружне:
1 — срібний браслет; 2 — скляна посудина.

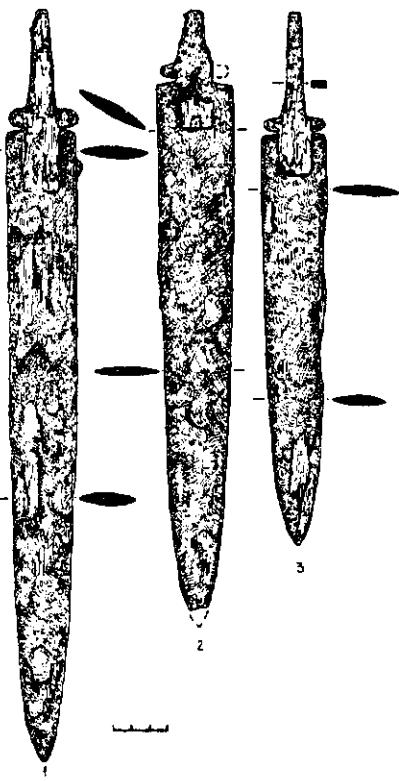

Рис. 7. Кінджали залізні.

з ними знаходились кістки тварин і птахів, а також яєчна шкарапула.

У поховальній камері не *in situ* було виявлено бронзову напівсферичну бляшку (рис. 9, 12), уламок кістяного предмета з отвором (рис. 9, 13), залізну пряжку (рис. 9, 26), намистини: скляні кулясті і поперечно-стиснуті синього кольору (тип 10г, 8 екз.) (рис. 9, 2c, f), бочкоподібні із глухого червоного скла (тип 15, 2 екз.) (рис. 9, 2a), циліндричні із напівпрозорого синього скла (тип 25а, 17 екз.) (рис. 9, 2b), бурштинові короткоциліндричні (тип 100, 2 екз.) (рис. 9, 2d, e), бурштинові підвіски у вигляді сокирки (тип 107) (рис. 9, 1a) і фрагмент вісімко-подібної (тип 108) (рис. 9, 1b).

Нижче дамо характеристику деяких категорій речового матеріалу, важливого для визначення хронології поховань.

Браслет срібний пластинчастий з овальним щитком на шарнірах (рис. 6, 1). До щитка прикріплено срібну пластину, покриту золотою фольгою, оздобленою рельєфним орнаментом. Фольга прибита до пластини двома цвяхами. У центрі щитка, в гнізді знаходиться сердолік². Браслет аналогічної форми і конструкції знайдені в могильниках Суворово³, Дружне (2 екз.)⁴ і на Чорній річці⁵. Браслет із Суворово, знайдений разом з одночленною лучковою підв'язною фібулою, датується, певно, першою половиною

III ст. В Дружному і на Чорній річці спільно з браслетами виявлено монети середини III ст. Браслет із Суворово відрізняється від того, ілюстрація якого публікується, гладеньким без фольги щитком і скляною, а не сердоліковою вставкою. В екземплярах із Дружного і Чорної річки фольга орнаментована інакше, крім того, вона закріплена безпосередньо на щитку, без додаткової пластинки.

Бронзова пряжка (рис. 9, 8) має ознаки, найбільш типові для IV ст. н. е.: овальну, потовщену в передній частині рамку і язичок, кінець якого трохи виступає за рамку, а на його зворотньому боці є прямокутна площадка⁶.

Зауважимо, що і в залізних пряжок (рис. 9, 25, 26) язички теж виступають за рамки.

Кінджали (рис. 7), на думку А. М. Хазанова, належать до типу 5 сарматських мечів і кінджалів⁷. Вони були поширені переважно на Північному Кавказі і в Криму⁸. Найбільш ранні екземпляри, за даними М. П. Абрамової, з'являються у II — першій половині III ст.⁹. Кінджали з вирізом біля п'яти клинка широко використовувалися у IV—V ст., інколи вони трапляються в пам'ятках VI—VII ст.¹⁰. Серед опублікованих кримських знахідок немає таких, які можна було б віднести до більш раннього часу, ніж IV ст. н. е. У Дружному кінджали або мечі знайдено в багатьох могилах і усі вони належать до типу 5¹¹. Мечі або кінджали типу 5, виявлені *in situ* в Криму та на Кавказі, завжди лежать на головах або плечах похованих. Знахідки в Дружному підтверджують припущення А. М. Хазанова, що вирізи біля п'яти клинка призначалися для кріплення дерев'яного перехрестя¹² або, додамо, руків'я: сліди деревини завжди помітні на клинку біля вирізів¹³.

Колбоподібна скляна посудина має аналогії серед депаспортизованих знахідок з ольвійського некрополя. Н. П. Сорокіна відзначає, що такі вироби у великій кількості знайдено на Боспорі, а також у Паннонії та східноримських провінціях. Вони датуються досить широкими хронологічними межами IV—VI ст.¹⁴.

У могильниках Південно-Західного Криму колбоподібні посудини виявлено у комплексах з матеріалами IV ст.¹⁵. Знахідки на півдні Франції датуються початком V ст.¹⁶, в Італії — V ст.¹⁷, на півночі Франції — серединою V — серединою VI ст.¹⁸.

Гончарний глечик (рис. 5, б) відповідає глечикам типу 9 із некрополя Херсонеса, які датуються III—IV ст.¹⁹. Такий самий невеличкий глечик знайдено у засипці пограбованої могили «Д» під «Загородним» хрестоподібним храмом Херсонеса. Знахідки із заповнення різночасові, але переважно (в тому числі й монети) датуються IV ст.²⁰. Ще два глечики походять із некрополя Пантикалею, де їх виявлено у комплексах, які можна віднести до початку V ст.²¹.

Червонолаковий глечик (рис. 5, 5) аналогічний знайденому у склепі № 53 некрополя на Чорній річці. За даними О. І. Айбабіна, у цьому склепі виявлено пробиті монети Валента (364—378 рр.)²². Дуже схожий, але не тотожний глечик походить із склепу № 2 могильника Озерне III, де також знайдено пробиту монету Ліцинія та інші матеріали IV ст.²³. Уламки саме таких глечиків знайдено у заповненні херсонеської цистерни разом з керамікою та склом переважно IV ст.²⁴.

Червонолакові блюда на низький кільцеподібній підставці із слабо загнутими краями (рис. 3, 5) становлять досить масову категорію знахідок на північнопричорноморських пам'ятках. О. І. Айбабін скорегувавши комплекси з таким посудом із Південно-Західного Криму та підібравши йому аналогії з інших місць, датував їх першою половиною IV — першою половиною VI ст.²⁵. А. І. Романчук та А. В. Сазанов, на основі херсонеського матеріалу припустили пізнішу дату — кінець IV — третя чверть VI ст.²⁶. На думку А. В. Сазанова, схожі блюда на Боспорі були поширені в середині IV — третій чверті VI ст.²⁷. А. Опай датує їх V ст.²⁸. До згаданих вище знахідок можна додати не так давно опубліковані матеріали з Ольвії²⁹, Фанагорії³⁰, могильників Червоний Мак³¹ та Суворово³². Стосовно їх датування, запропонованого різними авторами, зазначимо наступне. По-перше, посилення на форму 62В Дж. Хейса, до якого вдаються майже всі дослідники, не зовсім коректне. Форма 62В на відміну від північнопричорноморських блюд не має кільцеподібної підставки, що спеціально підкреслює Дж. Хейс³³. По-друге, як правило, до одного типу відносять посуд, який суттєво відрізняється формою краю, профілюванням стінок і, особливо, співвідношенням діаметрів dna та підставки. Імовірно, спеціальне вивчення дасть змогу поділити блюда цього типу на варіанти, що мають хронологічне значення.

Червонолакові блюда з горизонтально відігнутими краями (рис. 3, 6) Т. М. Кніпович³⁴, а слідом за нею В. В. Крапівіна³⁵, датують III—IV ст., тоді як О. І. Айбабін — IV—V ст.³⁶, що відповідає дійсності, бо в комплексах III ст. блюд з горизонтально відігнутими краями не траплялося. Блюда з загнутими та горизонтально відігнутими краями (рис. 3, 5, 6) утворюють стійкі сполучення як у шарах поселень, так і в поховальних комплексах³⁷.

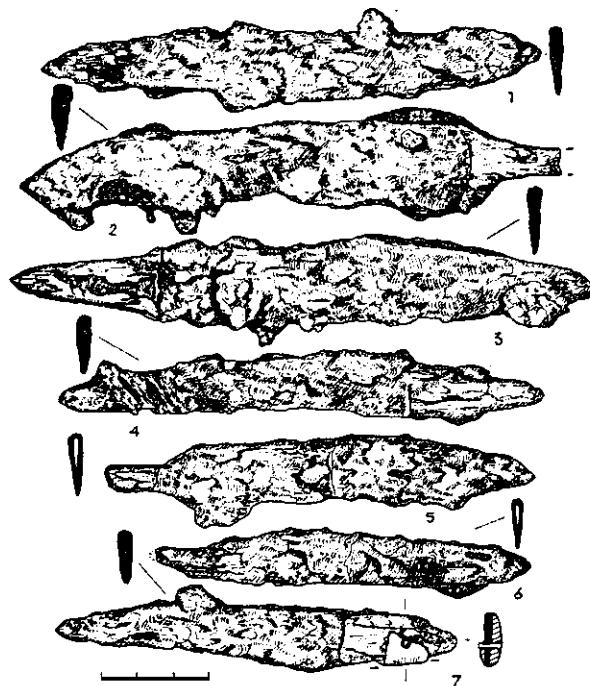

Рис. 8. Ножі залізні.

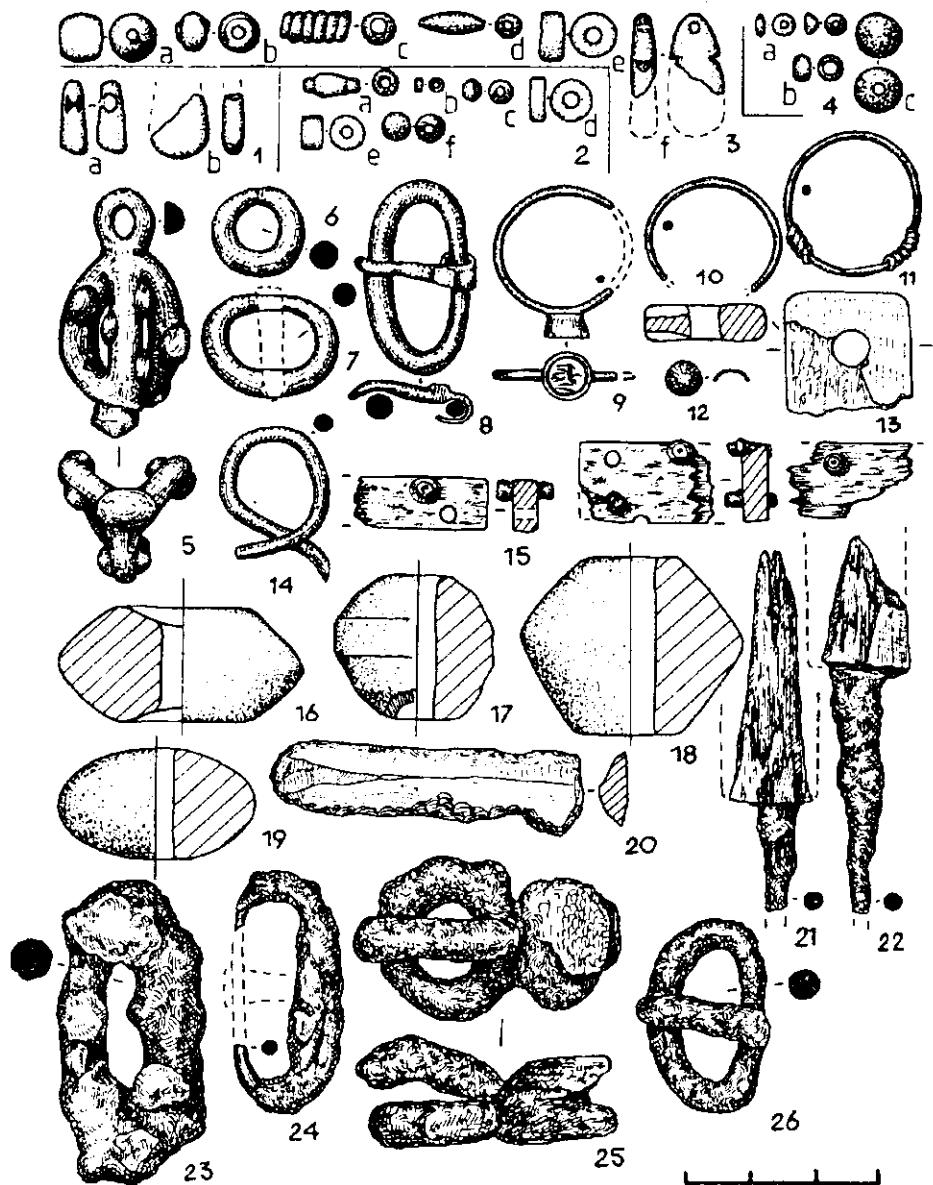

Рис. 9. Предмети зі склепу № 18 могильника Дружне: 1—4 — намистини; 5 — підвіска бронзова; 6, 9—11, 14 — кільця бронзові; 7, 8 — пряжки бронзові; 12 — бляшка бронзова; 13, 15 — фрагменти кістяних предметів; 16—19 — праслиця керамічні; 20 — пластина кремінна; 21, 22 — шила залізні; 23—26 — пряжки залізні.

Миски з відігнутим донизу бортиком, але на відміну від нашого екземпляра (рис. 5, 3) без орнаменту, виявлено в інкерманських склепах IV ст. № 3 (25) та 7 (1941 р.)³⁸. У Чорноріченському могильнику миска з подібним профілюванням мала на дні нерозірвливе клеймо³⁹.

Чашки, що розширяються догори з загнутими (рис. 5, 2) або профільованими (рис. 5, 4) бортиками, належать до одного із найбільш поширених у Північному Причорномор'ї типів червонолакової кераміки. Такий посуд з'явився в I ст. н. е. або, можливо, в I ст. до н. е. і вироблявся до VII ст. н. е.⁴⁰.

Чашки з розширеними догори стінками, маючи загальну конструкційну схему, відрізняються одна від одної багатьма морфологічними деталями. Але роботу з їх класифікацією і хронологізацією ще не проведено.

Таким чином, на підставі аналізу інвентаря, поховання склепу № 18 належать до IV ст. Цей висновок добре узгоджується зі спостереженнями Е. А. Хайрединової, котра вивчала намистини із Дружного й за цію ознакою віднесла склеп № 18 до групи пізніх поховальних споруд могильника⁴¹.

Єдина річ, яка, виходячи із надійно датованих опублікованих комплексів, була виготовлена в III ст. — це срібний браслет. Пояснити його появу у склепі з речами IV ст. можна двома причинами. Або ж дорогоцінна прикраса довго використовувалась, перш ніж потрапити в могилу, або ж такі речі виготовлялись не тільки в III, а й у IV ст. Щоб підтвердити останнє припущення однієї знахідки недостатньо. Зазначимо, що в пограбованому Дружненському склепі № 85 сержки, виготовлені в тому ж стилі, що й згаданий браслет, виявлено разом з монетами IV ст. н. е.

Більшість знайдених у склепі типів посуду використовувалась тривалий час. Можливому припущення про «широке» датування поховань, наприклад IV—V ст., перешкоджає відсутність серед поховального інвентаря виробів, характерних тільки для V ст., або таких, які почали виробляти в цьому столітті. Останній висновок вірний не тільки для публікуемого комплексу, а й цілком для усього могильника.

Склепи, що складаються із прямокутних входних ям, дромосів і прямокутних або трапецієподібних поховальних камер, типові не тільки для могильника Дружне, а й для інших некрополів пізньоримського часу, розташованих в кримському передгір'ї⁴². Появу могил такої конструкції небезпідставно пов'язують з переселенням у Крим північнокавказьких аланів⁴³. Підбої у входних ямах склепів робили дуже рідко. Їх зафіксовано тільки в могильниках Дружне, Нейзац (наші розкопки 1996—1997 рр.) та Перевальне⁴⁴, розташованих у центральному Криму неподалік один від одного. Про проникнення північнокавказького населення в Крим свідчить і звичай покладення мечів на голови або плечі похованих, зафіксований тільки в цих двох регіонах.

Примітки

¹ Типологія намистин спеціально для могильника Дружне розроблена Е. А. Хайрединовою: *Хайрединова Э. А. Бусы из могильника Дружное // Проблемы археологии древнего и средневекового Крыма.— Симферополь, 1995.*

² Chrapunov I. N. Necropoli di Druznoe, distretto di Simferopol' // Dal mille al mille. Tesori e popoli dal Mar Nero.— Milano, 1995.— С. 181, 186.

³ Зайцев Ю. П. Охранные исследования в Симферопольском, Белогорском и Бахчисарайском районах // Археологические исследования в Крыму 1994 г.— Симферополь, 1997.— С. 108.— Рис. 58.

⁴ Храпунов И. Н. Погребение середины III в. н. э. из могильника Дружное // МАИЭТ.— 1994.— Вып. 4.— С. 534—535.— Рис. 5, 4, 5.

⁵ Бабенчиков В. П. Чорноріченський могильник // Археологічні пам'ятки УРСР.— 1963.— Т. 13.— С. 99.— Табл. XIII, 1.

⁶ Амброз А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы // СА.— 1971.— № 2.— С. 100; Амброз А. К. Хронология древностей Северного Кавказа V—VII вв.— М., 1989.— С. 27; Айбабин А. И. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени // МАИЭТ.— 1990.— Вып. I.— С. 28.

⁷ Хазанов А. М. Очерки военного дела сарматов.— М., 1971.— С. 17

⁸ Soupoult V. A propos de l'origine et de la diffusion des poignards et epees a encoches (IVe—VIIe s.) // МАИЭТ.— 1996.— Вып. 5.

⁹ Абрамова М. П. Центральное Предкавказье в сарматское время (III в. до н. э.— IV в. н. э.).— М., 1993.— С. 162.

¹⁰ Хазанов А. М. Указ. соч.— С. 24.

¹¹ Храпунов И. Н., Мульд С. А. Завершение исследований могильника Дружное // Археологические исследования в Крыму 1994 г.— Симферополь, 1997.— С. 256.— Рис. 150, 6, 7.

¹² Хазанов А. М. Указ. соч.— С. 17, 24.

¹³ Иишу думку див.: Scukin M. B. A propos des contacts militaires entre les Sarmates et les Germanes a l'epoque romaine (d'apres et specialement les umbo de boucliers et les lances) // L'armee romaine et les barbares du III a IVe siecles, 1993.— P. 327.

¹⁴ Сорокина Н. П. Позднеантичное стекло из Ольвии // Художественная культура и археология античного мира.— М., 1976.— С. 206.

¹⁵ Лобода И. И. Раскопки могильника Озерное III в 1963—1965 г. // СА.— 1977.— № 4.— С. 246.— Рис. 3d; Зубарь В. М., Сорочан С. Б. Новый погребальный комплекс II—IV вв. н. э. и экономическое развитие Херсонеса // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры.— К., 1986.— С. 120.— Рис. 8, 5; Зайцев Ю. П. Указ. соч.— С. 110.— Рис. 63.

¹⁶ Foy D. La verre de la fin du IV au VIIIe siecle en France mediterraneene // La verre de l'antiquite tardive et du haut moyen age.— Musee archeologique departamental du Val d'Oise.— 1995.— P. 195—196.— Pl. 6.

¹⁷ Sternini M. Il vetro in Italica tra V e IX secoli // Ibidem.— P. 260.— Fig. 18, 33.

¹⁸ Feyoux J. Y. La typologie de la verrerie Merovingienne du nord de la France // Ibidem.— P. 113.— Pl. 2.— т. 20; Perin P. La datation des verres merovingiens du nord de la Gaule // Ibidem.— P. 146.— Fig. 3, т. 20.

¹⁹ Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического.— К., 1982.— С. 73.— Рис. 44, 10.

²⁰ Домбровский О. И. Архитектурно-археологическое исследование загородного крестообразного храма Херсонеса // МАИЭТ.— 1993.— Вып. III.— С. 313—315.— Рис. 19, 2.

²¹ Сорокина Н. П. О стеклянных сосудах с каплями синего стекла из Причерноморья // СА.— 1971.— № 4.— С. 94.— Рис. 5, 1, 3.

²² Айабин А. И. Указ. соч.— С. 15.

²³ Лобода И. И. Указ. соч.— С. 246.— Рис. 6, 2.

²⁴ Рыжков С. Г. Керамический комплекс III—IV вв. н. э. из северо-восточного района Херсонеса // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры.— К., 1986.— С. 132.— Рис. 3, 8.

²⁵ Айабин А. И. Указ. соч.— С. 16.

²⁶ Романчук А. И., Сазанов А. В. Средневековый Херсон. История, стратиграфия, находки. Часть I. Краснолаковая керамика ранневизантийского Херсона.— Свердловск, 1991.— С. 35—40.

²⁷ Сазанов А. В. О хронологии Боспора ранневизантийского времени // СА.— 1989.— № 4.— С. 51.

²⁸ Opait A. Enge Betrachtungen zur Spätromischen Keramik mit Rotem Überzug // Dacia.— 1985.— Т. 29.— № 1—2.— Р. 155.

²⁹ Кративина В. В. Ольвия. Материальная культура I—IV вв. н. э.— К., 1993.— С. 110.— Рис. 48, 21.

³⁰ Атавин А. Г. Краснолаковая керамика IV—VI вв. н. э. из Фанагории // Боспорский сборник.— 1993.— Вып. 2.

³¹ Лобода И. И. Исследования могильника IV—V вв. в с. Красный Мак // Проблемы истории «пещерных городов» в Крыму.— Симферополь, 1992.— С. 214.— Рис. 3, 3.

³² Зайцев Ю. П. Указ. соч.— Рис. 64.

³³ Hays J. W. Late Roman pottery.— London, 1972.— P. 107.— Fig. 18, 14, 15.

³⁴ Книпович Т. Н. Краснолаковая керамика первых веков н. э. из раскопок Боспорской экспедиции 1936—1940 гг. // МИА.— 1952.— № 25.— С. 318, 319.— Рис. 12.

³⁵ Кративина В. В. Указ. соч.— С. 110.— Рис. 48, 19.

³⁶ Айбабин А. И. Указ. соч.— С. 16.

³⁷ Див. наприклад: Атавин А. Г. Указ. соч.— С. 151, 155; Высотская Т. Н., Махнева О. А. Новые позднескифские могильники в центральном Крыму // Население и культура Крыма в первые века н. э.— К., 1983.— Рис. 6, 7, 8; Зайцев Ю. П. Указ. соч.— Рис. 64.

³⁸ Веймарн Е. В. Археологічні роботи в районі Інкермана // Археологічні пам'ятки УРСР.— 1963.— Т. 13.— С. 36, 39.— Рис. 7, 17.

³⁹ Бабенчиков В. П. Зазн. праця.— С. 107.— Табл. IV, 20.

⁴⁰ Книпович Т. Н. Указ. соч.— С. 303.— Рис. 3, 3; Силантьева А. Ф. Краснолаковая керамика из раскопок Илурата // МИА.— 1958.— № 85.— С. 304—305.— Рис. 18, 1; Кругликова И. Т. Раскопки поселения у дер. Семеновки // Поселения и могильники Керченского полуострова начала н. э.— М., 1970.— С. 19—21, 28, 51.— Рис. 13, 8; 22, 5; 41, 10, 11; Зубарь В. М. Указ. соч.— С. 67.— Рис. 42; Высотская Т. Н., Махнева О. А. Указ. соч.— Рис. 6, 1; Рыжков С. Г. Указ. соч.— Рис. 4, 7; Айбабин А. И. Указ. соч.— С. 17, 66; Сазанов А. В. Указ. соч.— С. 55; Сазанов А. В. Краснолаковая керамика Северного Причерноморья ранневизантийского времени // МАИЭТ.— 1994.— Вып. 4; Кративина В. В. Указ. соч.— С. 114.— Рис. 54.

⁴¹ Хайрединова Э. А. Указ. соч.— С. 82—83.

⁴² Мульд С. А. Могильники варварского населения Крыма I—V вв. // МАИЭТ.— 1996.— Вып. V.

⁴³ Айбабин А. И. Раскопки могильника близ с. Дружное в 1984 г. // МАИЭТ.— 1994.— Вып. 4.— С. 98; Храпунов И. Н. Очерки этнической истории Крыма в раннем железном веке. Тавры. Скифы. Сарматы.— Симферополь, 1995.— С. 75.

⁴⁴ Пуздовский А. Е. О погребальных сооружениях Юго-Западного Крыма в первые века н. э. // Проблемы истории и археологии Крыма.— Симферополь, 1994.— Рис. 5, 2, 3.

И. Н. Храпунов

СКЛЕП IV в. С МОГИЛЬНИКА ДРУЖНОЕ

На территории могильника Дружное в Центральном Крыму среди 25 однотипных погребальных сооружений расположен склеп № 18. Он состоял из прямоугольной входной ямы, короткого дромоса и прямоугольной погребальной камеры. В стене входной ямы сделан подбой.

На полу погребальной камеры сохранились останки шести погребенных и разнообразный инвентарь. Анализ металлических изделий, стеклянной и краснолаковой посуды позволил датировать захоронения IV в. н. э. Появление в Крыму склепов описанной выше конструкции обычно связывают с переселением на полуостров племен северокавказских аланс. Об этом свидетельствует возложение мечей на головы или плечи погребенных, зафиксированное только в Крыму и на Северном Кавказе.

I. N. Khrapunov

BURIAL VAULT OF THE 4th CENTURY FROM SEPULCHRE DRUZHNOE

In the territory of sepulchre Druzhnoe in the Central Crimea there is burial vault No. 18 among 25 similar burial structures. It consists of a rectangular input pit, short dromos and rectangular burial chamber. In the wall of the input pit there is an undercut. On the floor of the burial chamber there are bones of six buried people and various stock. The analysis of articles made of metal, glassware and red-varnish pottery has permitted dating the burial grounds the 4th century A. D. Appearance of vaults of the design described above in the Crimea is usually associated with migration of tribes of the north-Caucasian alans to the peninsula. It is confirmed also by swords laid on the heads or shoulders of the buried people observed only in the Crimea and in the northern Caucasus.

СВІТЛОГЛІНЯНІ ВУЗЬКОГОРЛІ АМФОРИ «ІНКЕРМАНСЬКОГО» ТИПУ

В. В. Кропотов

Стаття присвячена класифікації світлоглінняних вузькогорлих амфор «інкерманського» типу, які датуються рубежем III—IV — початком V ст.

Світлоглінняні вузькогорлі амфори перших століть н. е. — досить добре вивчені. Уперше вони були класифіковані І. Б. Зеіст¹, а пізніше — Д. В. Деопіком, О. Ю. Круг² і Д. Б. Шеловим³. Пропонована увазі читача стаття присвячена світлоглінняним вузькогорлим амфорам «інкерманського» типу⁴, або типу F, за класифікацією Д. Б. Шелова⁵. Д. Б. Шелов вважав, що такі вироби характерні для поховань та шарів поселень кінця III — IV ст. і у V ст. вони вже не трапляються⁶. Другою половиною III — IV ст. їх датували М. Б. Щукін⁷, О. А. Гей⁸, В. І. Гросу⁹ та А. П. Абрамов¹⁰. З урахуванням останніх знахідок амфори «інкерманського» типу слід віднести до рубежу III—IV — початку V ст.¹¹.

Амфори типу F морфологічно є продовженням виробів типу D¹². У пізніших зразків типу D тулуб витягнується (як, наприклад, у екземпляра зі склепу № 21 некрополя поблизу с. Дружне (рис. 1, 2)). Ця тенденція призвела до створення типу F (рис. 1). Д. Б. Шелов¹³, а за ним А. П. Абрамов¹⁴, В. І. Гросу¹⁵ та інші дослідники відносять амфори типу D до першої половини III ст. Враховуючи те, що такі знахідки трапляються в могилах другої половини III ст. у могильнику Дружне (в підбійній могилі № 20 (рис. 1, 1)), такий виріб було знайдено разом з інвентарем другої половини III ст. та монетою Галліена (253—268 рр.), а в склепі № 21 (рис. 1, 2) — з речами другої половини III — середини IV ст.), амфори типу D слід датувати в основному III ст. Такого ж висновку дійшли В. В. Крапивіна та А. В. Сазанов¹⁶. Доказом їх існування в другій половині III ст. А. В. Сазанов вважає екземпляр із могили № 86 черняхівського некрополя поблизу с. Оселявка. Тим часом І. А. Бажан та О. А. Гей віднесли це поховання до третьої фази розвитку могильника, датованої ними 310—330 рр.¹⁷. Мабуть, цей екземпляр використовувався не менше 20—30 років перш ніж потрапити до могили.

Останнім часом робилися спроби диференціювати амфори типу F. Так, А. П. Абрамов поділяє їх на три варіанти, ніяк не обґрунтуючи такого поділу¹⁸. А. В. Сазанов вирізняє два одночасно існуючих типи на основі розробленої ним типології вінець, ручок та ніжок¹⁹. Всі ніжки за розміром автор поділяє на три типи: діаметром до 4,3; 4,4—5 та більше 5,5 см. Для ніжок типів 1 і 3 тенденція в еволюції, на думку А. В. Сазанова, очевидна — зменшення заповнення ніжки. Для періоду кінця III — першої половини IV ст. характерне високе заповнення внутрішньої порожнини ніжки, а в другій половині IV ст. — ніжки мають вже значно менше за товщиною заповнення внутрішньої порожнини²⁰. Однак ніжки амфор зі склепу № 3 (могильник Дружне)²¹, датованого серединою IV ст., мають діаметр 4,3 та 4,1 см повністю заповнені (рис. 2, 1, 2). У склепі № 4 некрополя Нейзац (розкопки І. М. Храпунова 1996 р.) разом з речами кінця III — середини IV ст. було знайдено п'ять амфор, ніжки яких, діаметром від 5 до 6,8 см всередині порожні (рис. 1, 3; рис. 2, 3—6).

Вінці А. В. Сазанов поділив на два типи: підтрикутні в розрізі (тип 1) та валикоподібні (тип 2). На думку автора, в другій половині III — на початку IV ст. вінці типу 1 мають плавновипуклу задню стінку та відігнутий назовні край²². Але такий самий вінчик має амфора другої половини IV ст. зі склепу № 3 Дружненського могильника (рис. 2, 2). А. В. Сазанов вважає, що для кінця III — початку IV ст. характерна поява вінць типу 1 з прямою задньою стінкою. Такі

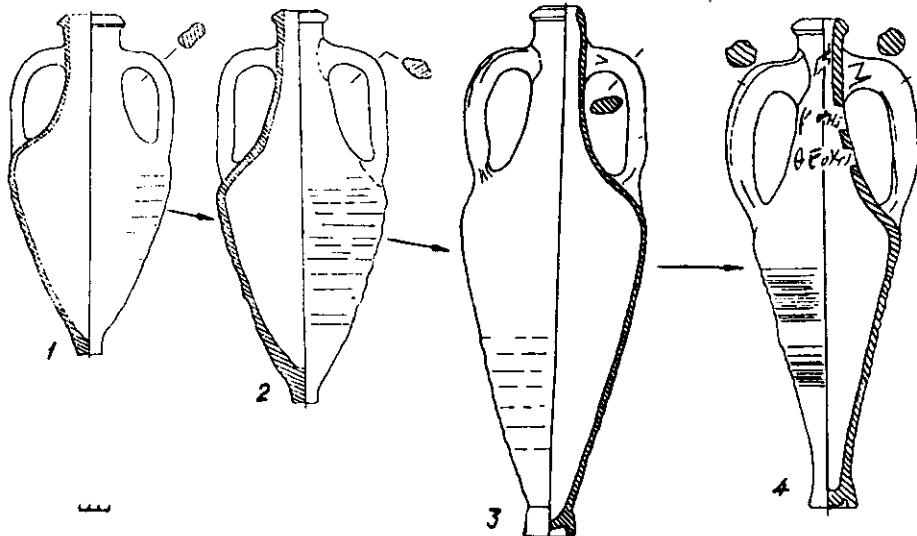

Рис. 1. Еволюція світлоглиняних вузькогорлих амфор від типу D до типу F. 1, 2, 4 — могильник Дружне (1 — підбійна могила № 20; 2 — склеп № 21; 4 — склеп № 84); 3 — некрополь Нейзац, склеп № 4.

вінця існують у першій половині IV ст., а наприкінці IV ст. форма вінчика змінюється — задня стінка у верхній частині потовщується і стає відігнутою всередину посудини²³. Однак потовщений у верхній частині і відігнутий всередину вінчик має амфора першої половини IV ст. зі склепу № 4 некрополя Нейзац (рис. 2, 3).

На основі наведеної типології вінець, ручок та ніжок А. В. Сазанов вирізняє серед амфор типу F два одночасно існуючих типи (те, що вони існують одночасно, добре видно з додатка 1)²⁴. Але, якщо для виробів типу 1 детально перелічені всі характерні ознаки, то для виробів типу 2 вони не визначені²⁵.

Ми пропонуємо розділити досліджувані амфори на три варіанти.

Варіант 1. Амфори з максимальним розширенням корпусу значно вище середини висоти, тулуб переходить у пряму ніжку або ніжку, що розширюється, під прямим кутом. Ручки в профілі, як правило, приплюснуті (рис. 1, 3).

Знахідки цілих амфор варіанту 1. Інкерманський могильник: підбійна могила № 20(23)²⁶, склепи № 2(10)²⁷ та № 3(25)²⁸, некрополь Озерне III: підбійна могила²⁹ та склеп № 130; могильник біля с. Перевальне, склеп № 231; могильник біля с. Дружне, склеп 1984 р.³²; Тас-Тепе, склеп, досліджений 1932 р. Н. Л. Ернстом³³; некрополь Нейзац, склеп № 4 (5 екз.) (розкопки І. М. Храпунова 1996 р.) (рис. 1, 3; 2, 3—6); поховання в ст. Воронезькій³⁴.

Варіант 2. Амфори зі струнким корпусом, максимально розширенім в середині або трохи вище середини, тулуб плавно переходить в ніжку, що розширюється. Ручки в профілі, як правило, округлі (рис. 1, 4).

Знахідки цілих амфор варіанту 2. Інкерманський могильник: підбійна могила № 18(41)³⁵, склеп 1940 р.³⁶, склеп № 3(25) (2 екз.)³⁷, випадкова знахідка на некрополі³⁸; Чорноріченський могильник, склеп № 3(40)³⁹; некрополь Озерне III, склеп № 240; могильник біля с. Дружне (розкопки І. М. Храпунова 1990—1994 рр.), склепи № 84 (рис. 1, 4)⁴¹ та № 3 (рис. 2, 2)⁴² (друга амфора із цього склепу (рис. 2, 1) поєднує в собі ознаки варіантів 1 та 2, вона має стрункий тулуб з максимальним розширенням посередині, але ніжка у неї пряма); Кам'янка-Анчекрак, могила № 1543.

Варіант 3. До цього варіанту належать дві амфори — одна з Херсонеса⁴⁴ (рис. 3), а друга — з Тірі⁴⁵, для яких характерна пряма широка порожня ніжка, відділена від корпусу врізною лінією. За форму тулuba ці амфори нагадують вироби варіанту 1, але в останніх плічка більш похилі. В Тірі екземпляр варіанту 3 було знайдено разом з двома широкогорлими червоноглиняними амфорами,

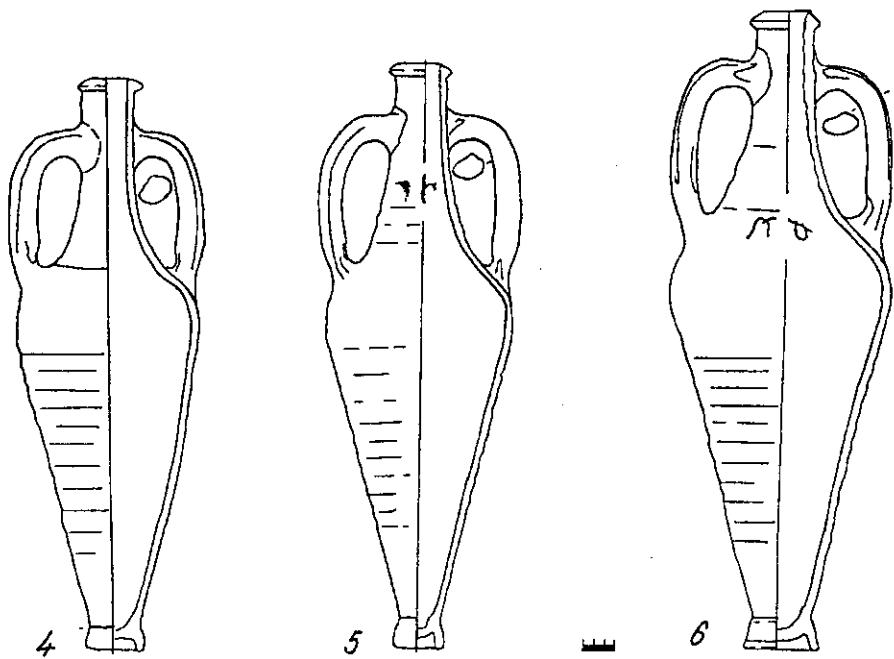
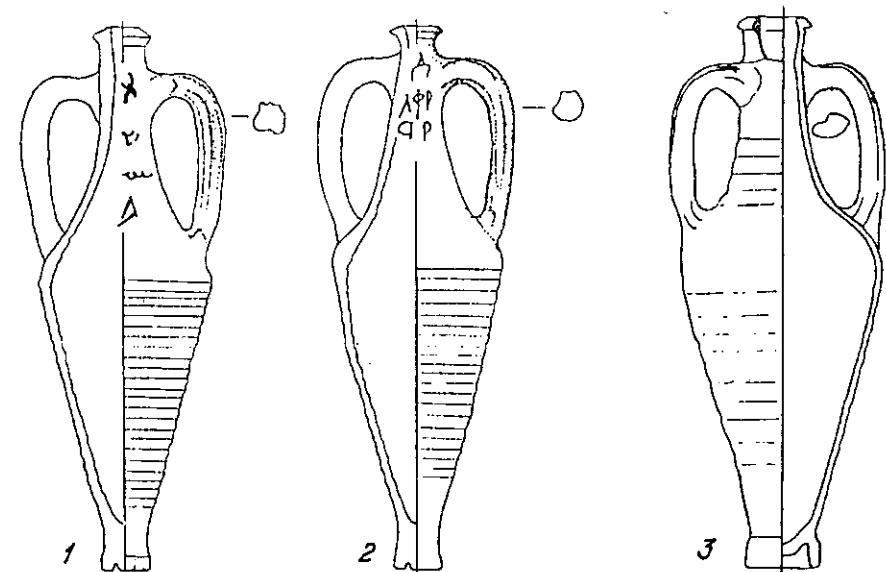

Рис. 2. Світлоглинняні вузькогорлі амфори з могильників Центрального Криму. 1, 2 — Дружне, склеп № 3; 3—6 — Нейзац, склеп № 4.

ідентичними амфорам із могил № 26 і 33 некрополя Харакс. Поховання № 33 і 26 Харакса та комплекс з Тіри О. І. Айбабін упевнено датував першою половиною V ст.⁴⁶. Комплекс із Херсонеса, в якому було знайдено досліджуваний виріб, С. Г. Рижов датував III — першою половиною IV ст.⁴⁷. Однак з цього ж комплексу походить червонолакове блюдо з прямими стінками та загнутим усередину верхнім краєм⁴⁸. Такі вироби Дж. В. Хейс датує 350—425 рр. У Північному Причорномор'ї вони відомі тільки в комплексах, датованих не раніше кінця IV ст.⁴⁹. Таким чином, обидві світлоглинняні вузькогорлі амфори типу F варіанту 3 датуються в межах кінця IV — першої половини V ст.

Вироби варіанту 1 знайдено в могилі № 20(23) Інкерманського могильника та в склепі № 1 у підбійній могилі некрополя Озерне III. Ці поховання О. І. Айбабін датує першою половиною IV ст.⁵⁰. Однак у склепі № 1 Озерного III разом з речами IV ст. та монстою Костянтина I (306—337 рр.) було знайдено червонолакове блюдо з прямими стінками⁵¹. Останні з'являються не раніше 350 р.⁵². Враховуючи це, А. В. Сазанов датує комплекс серединою IV ст.⁵³. Екземпляр варіанту 1, що походить зі склепу № 2 могильника біля с. Перевального, датують кінцем III — початком IV ст.⁵⁴. Амфору зі склепу, розкопаного Н. Л. Ернстом в Тас-Тепі, А. В. Сазанов з невідомих причин відніс до другої половини IV ст.⁵⁵. Матеріали комплексу, з якого вона походить, неопубліковані, тому судити про його датування неможливо. В склепі № 4 некрополя Нейзац, що вміщує декілька поховань, вироби варіанту 1 було знайдено разом з речами кінця III — середини IV ст.

Амфори варіанту 1 не трапляються у комплексах разом з виробами варіанту 2. Винятком є склеп № 3(25) Інкерманського могильника. Крім зразка варіанту 1 з цього могильника походять також дві амфори варіанту 2 та пряжка варіанту 3 за класифікацією О. І. Айбабіна⁵⁶, датована останньою чвертю IV — першою половиною V ст.⁵⁷. Склеп мав не менше двох поховань і був пограбований ще в давнину⁵⁸. Тому цей комплекс не можна вважати закритим. Також не можна вважати закритим комплексом склеп № 2(10) того ж могильника, тому що він пограбований в давнину, а висновок про те, що цей склеп мав одного похованого, С. В. Веймарн зробив тільки на основі знахідки в ньому одного черепа, таза та двох гомілок⁵⁹. Крім амфори варіанту 1 зі склепу походять також пряжка останньої чверті IV — першої половини V ст. (варіант 3, за класифікацією О. І. Айбабіна) і червонолакове блюдо, аналогічне знайденому в Херсонесі разом з амфорою варіанту 3⁶⁰. Крім того, в публікації матеріалів некрополя проілюстровано не всі амфори. Для багатьох вказано лише однотипні зразки, хоча невідомо, якими критеріями користувався автор відносячи вироби до того чи іншого типу.

Амфори варіанту 2 трапляються в комплексах разом з червонолаковими блюдами, що мають прямі стінки (склеп 1940 р. та підбійна могила № 18(41) Інкерманського могильника, склени № 3 та 84 некрополя біля с. Дружне). Останні з'являються не раніше 350 р.⁶¹.

Окремо слід відзначити склеп 1940 р. Інкермана. В ньому знаходилося четверо похованих. Поховання 4 О. І. Айбабін датував першою половиною IV ст., а поховання 1 — другою його половиною⁶². Навряд чи з цим можна погодитися. Склеп орієнтований камерию на північ, а всі поховані в ньому покладені головою на схід, тобто поперек входу. Поховання 4 закривало доступ до поховання 3, поховання 3 — доступ до поховання 2 і т. д.⁶³. Поховання 1, розташоване вздовж північної стінки камери, таким чином, є найбільш раннім, а поховання 4, розташоване вздовж південної стінки, — найбільш пізнім. У похованні 1 було знайдено пряжку останньої чверті IV — першої половини V ст. (варіант 3, за класифікацією О. І. Айбабіна⁶⁴), а в похованні 4 — світлоглиняну вузькогорлу амфору типу F варіанту 2⁶⁵, ідентичну зразку зі склепу № 84 Дружного (рис. 1, 4), і червонолакове блюдо з прямими стінками⁶⁶. З огляду на ці речі склеп 1940 р. слід віднести до останньої чверті IV ст.

Таким чином, серед світлоглиняних вузькогорлих амфор типу F можна викремити три варіанти. Вироби варіанту 1 датуються, існо, першою половиною — серединою IV ст., варіанту 2 — другою половиною IV ст., а варіанту 3 — кінцем IV — початком V ст. Зразок же зі склепу № 3 Дружненського могильника (рис. 2, 1), що поєднує в собі ознаки виробів варіантів 1 і 2, цілком імовірно, можна віднести до середини — початку другої половини IV ст.

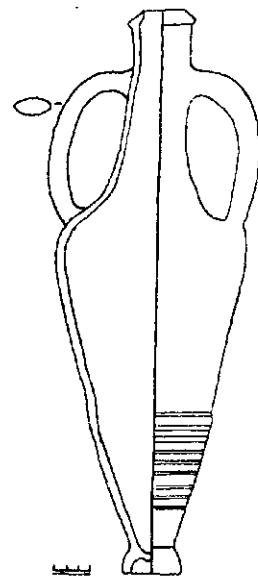

Рис. 3. Херсонес (2 квартал 1980 р.), цистерна у в'їзді, 3 метр (за А. В. Сазановим).

Примітки

- ¹ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА.— 1961.— № 83.— Табл. XXVIII, 64; XXXVII, 91, 93; XXXVIII, 94; XLI, 105.
- ² Деопик Д. В., Круг О. Ю. Эволюция узкогорлых светлоглиняных амфор с профицированными ручками // СА.— 1972.— № 3.— С. 100—115.
- ³ Шелов Д. Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков н. э. Классификация и хронология // КСИА АН ССР.— 1978.— № 158.— С. 16—21.
- ⁴ Щукин М. Б. Вопросы хронологии черняховской культуры и находки амфор // СА.— 1968.— № 2.— С. 41.
- ⁵ Шелов Д. Б. Указ. соч.— С. 19.
- ⁶ Там же.
- ⁷ Щукин М. Б. Указ. соч.— С. 42.
- ⁸ Гей О. А. О времени возникновения черняховской культуры в Северном Причерноморье // СА.— 1986.— № 1.— С. 83—84.
- ⁹ Гросу В. И. Хронология памятников сарматской культуры Днестровско-Прутского междуречья.— Кишинев, 1990.— С. 91.— Табл. 4, А-6.
- ¹⁰ Абрамов А. П. Античные амфоры. Периодизация и хронология // Боспорский сборник.— М., 1993.— Вып. 3.— С. 49—50.
- ¹¹ Сазанов А. В. О хронологии Боспора ранневизантийского времени // СА.— 1989.— № 4.— С. 45; Сазанов А. В. Поздние типы узкогорлых светлоглиняных амфор // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.— Симферополь, 1993.— Вып. 3.— С. 18—19; Айбабин А. И. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.— Симферополь, 1990.— Вып. 1.— С. 14; Крапивина В. В. Ольвия. Материальная культура I—IV вв. н. э.— К., 1993.— С. 94—95.
- ¹² Сазанов А. В. Поздние типы узкогорлых светлоглиняных амфор.— С. 17.
- ¹³ Шелов Д. Б. Указ. соч.— С. 20.
- ¹⁴ Абрамов А. П. Указ. соч.— С. 17.
- ¹⁵ Гросу В. И. Указ. соч.— С. 36.
- ¹⁶ Крапивина В. В. Указ. соч.— С. 94; Сазанов А. В. Поздние типы...— С. 17.
- ¹⁷ Бажан И. А., Гей О. А. Относительная хронология могильников черняховской культуры // Проблемы хронологии эпохи Латена и Римского времени.— СПб., 1992.— Рис. 6, III, 22.
- ¹⁸ Абрамов А. П. Указ. соч.— Рис. 61.
- ¹⁹ Сазанов А. В. Поздние типы...— С. 18, 19.
- ²⁰ Там же.— С. 18.
- ²¹ Chrapunov I. N. Necropoli di Druznoe, distretto di Simferopoli // Dal mille al mille. Tesori e popoli dal Mar Nero.— Milano, 1995.— Р. 181.
- ²² Сазанов А. В. Поздние типы...— С. 17.
- ²³ Там же.— С. 17.
- ²⁴ Там же.— С. 20.
- ²⁵ Там же.— С. 18—19.
- ²⁶ Веймарн Е. В. Археологічні роботи в районі Інкермана // Археологічні пам'ятки УРСР.— Вип. 13.— 1963.— Рис. 20, 3.
- ²⁷ Там же.— Рис. 20, 3.
- ²⁸ Там же.— Рис. 20, 1.

²⁹ Лобода И. И. Раскопки могильника Озерное III в 1963—1965 гг. // СА.— 1977.— № 4.— Рис. 1, 7.

³⁰ Там же.— Рис. 5, 6.

³¹ Сазанов А. В. Поздние типы...— Рис. 1, 2.

³² Айбабин А. И. Раскопки могильника близ с. Дружное в 1984 г. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.— Симферополь, 1994.— Вып. 4.— Рис. 20.

³³ Кутайсов В. А. Городище первых веков н. э. на горе Tac-Tепе в Крыму // Население и культура Крыма в первые века н. э.— К., 1983.— Рис. 4.

³⁴ Анфимов Н. Б. Позднесарматское погребение из Прикубанья // Археология и история Боспора.— Симферополь, 1952.— Рис. 7.

³⁵ Веймарн Е. В. Зазн. праця.— Рис. 15, 13.

³⁶ Строжалецкий С. Ф. Раскопки в Инкермане в 1940 г. // СА.— 1947.— Вып. 9.— Рис. 7.

³⁷ Веймарн Е. В. Зазн. праця.— Рис. 15, 12, 14.

³⁸ Там саме.— Рис. 15, 12.

³⁹ Айбабин А. И. Проблемы хронологии могильников Крыма позднеримского периода // СА.— 1984.— № 1.— Рис. 3, 28.

⁴⁰ Лобода И. И. Указ. соч.— Рис. 6, 3.

⁴¹ Khrapounov J., Mould S. La nécropole de Droujnoe // Archeologie de la Mer Noire. La Crimée à l'époque des Grandes Invasions. IVe — VIIIe siècles.— Caen, 1997.— Р. 64.

⁴² Chrapunov I. N Necropoli...— Р. 181.

⁴³ Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.— К., 1987.— Рис. 35, 7.

⁴⁴ Сазанов А. В. Поздние типы...— Рис. 1, 3.

⁴⁵ Кравченко Н. Н., Корпусова В. М. Деякі риси матеріальної культури пізньоримської Тіри // Археологія.— 1975.— № 18.— Рис. 4, 3.

⁴⁶ Айбабин А. И. Хронология могильников Крыма...— Рис. 2.

⁴⁷ Рыжков С. Г. Керамический комплекс III—IV вв. н. э. из северо-восточного района Херсонеса // Античная культура Северного Причерноморья в первые века н. э.— К., 1986.— С. 130.

⁴⁸ Там же.— Рис. 4, 3.

⁴⁹ Сазанов А. В. О хронологии Боспора ранневизантийского времени.— С. 51—53 (признак 14, вариант 2).

⁵⁰ Айбабин А. И. Хронология могильников Крыма...— Рис. 2.

⁵¹ Лобода И. И. Указ. соч.— Рис. 5, 10.

⁵² Сазанов А. В. О хронологии Боспора ранневизантийского времени.— С. 51 (признак 14, вариант 1); Магомедов Б. В. Указ. соч.— С. 83.

⁵³ Сазанов А. В. Поздние типы...— С. 18.

⁵⁴ Там же.— С. 17, 20.— Рис. 1, 2.

⁵⁵ Там же.— С. 20.

⁵⁶ Айбабин А. И. Хронология могильников Крыма...— С. 28.

⁵⁷ Айбабин А. И. Население Крыма в середине III—IV вв. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.— Симферополь, 1996.— Вып. 5.— С. 293—294.

⁵⁸ Веймарн Е. В. Вказ. праця.— С. 35.

⁵⁹ Там же.— С. 33.

⁶⁰ Там же.— Рис. 13, 10.

⁶¹ Сазанов А. В. О хронологии Боспора...— С. 51.

⁶² Айабин А. И. Хронология могильников Крыма...— Рис. 2.

⁶³ Стржелецкий С. Ф. Указ. соч.— Рис. 1.

⁶⁴ Айабин А. И. Хронология могильников Крыма...— С. 28.

⁶⁵ Стржелецкий С. Ф. Указ. соч.— Рис. 7.

⁶⁶ Там же.— Рис. 5б.

B. V. Kropotov

СВЕТЛОГЛИНЯНЫЕ УЗКОГОРЛЫЕ АМФОРЫ «ИНКЕРМАНСКОГО» ТИПА

Статья посвящена классификации светлоглиняных узкогорлых амфор «инкерманского» типа, датируемых с учетом последних находок рубежем III—IV вв. — началом V в. На основании анализа форм изделий предложено их разделение на три варианта. Опираясь на хронологию крымских комплексов, автор датирует образцы варианта 1 первой половиной — серединой IV в., варианта 2 — второй половиной IV в., а варианта 3 — концом IV — началом V вв.

V. V. Kropotov

LIGHT-CLAY NARROW-NECK AMPHORAS OF THE «INKERMAN» TYPE

The paper is devoted to classification of light-clay narrow-neck amphoras of the «Inkerman» type dated (with allowance for latest findings) the period between 3d-4th and early 5th centuries. Proceeding from the analysis of shapes of amphoras it is suggested to devide them into three variants. Basing on the chronology of Crimean assemblages the author dates amphoras of the 1st variant the first half and mid of the 4th century, those of the second variant — the second half of the 4th century, the 3d variant — the end of the 4th and early 5th century.

РОЛЬ ТВАРИННИЦТВА В ЕКОНОМІЦІ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

В. О. Круц

У статті на основі аналізу фауністичних залишків з поселень визначається місце тваринництва в господарському комплексі трипільців.

Питання розвитку господарства трипільців розроблялися дослідниками вже на початку вивчення культури. Вони висвітлювалися у спеціальних роботах і розділах монографій¹, але першість у застосуванні палеоекономічних розрахунків належить С. М. Бібікову. В його статті, присвяченій проблемам економіки трипільського суспільства (1965)², розглядається комплекс господарських занять трипільців, зокрема значна увага приділяється ролі тваринництва. Після виходу в світ цієї роботи одержано нові матеріали, які дають змогу дещо уточнити роз-

рахунки С. М. Бібікова і визначити роль тваринництва в житті носіїв трипільської культури у різних регіонах її поширення і на різних етапах існування.

Проблема появи перших свійських тварин на території Східної Європи тривалий час була предметом жвавих дискусій, але нині більшість дослідників неоліту — енеоліту дотримуються тієї думки, що тваринництво, як і землеробство, стало надбанням неолітичної Європи завдяки первинному імпульсу, отриманому з Передньої Азії³. Навички і традиції тваринництва передавалися поступово шляхом запозичення домашніх тварин одним народом в іншого або переміщення окремих груп населення разом із худобою⁴. Так представники неолітичних культур Боян і лінійно-стрічкової кераміки, які вже знали усі види домашніх тварин, увійшли до складу нової культури Прекукутені — раннє Трипілля, а прикладом запозичення може бути неолітична буго-дністровська культура. Вже на пам'ятках її найбільш раннього, докерамічного етапу (Сороки II, шар 3) серед залишків з'являються кістки свійської свині, а згодом (Сороки II, шар 2) і великої рогатої худоби. Дослідник цих пам'яток В. І. Маркевич зазначає, що перші свійські тварини з'являються у південнозахідному ареалі культури (Дністровсько-Прутський регіон), який межував з територією поширення культури Кріш-Кереш-Старчево, племенам якої був відомий увесь набір свійських тварин. Спочатку, на ранніх фазах буго-дністровської культури, частка домашньої фауни серед кісток ссавців була незначною — близько 20%, а на останній (V) фазі вже наближається до 50%. Водночас на південнобузьких пам'ятках буго-дністровської культури, найбільш віддалених від Балкано-Дунайського регіону, навіть на найпізніших фазах (Миколина Брояка) кістки домашніх тварин не перевищують 10%. Все це наштовхує В. І. Маркевича на думку, що тваринництво Дністровсько-Прутського регіону було-дністровської культури виникло і розвивалось під впливом Балканського центру доместикації тварин⁵. Щоправда, В. І. Маркевич вважає, що вихідними формами для доместикації могли бути місцеві види кабана і тура, а відсутність серед фауністичних залишків з буго-дністровських поселень кісток кози і вівці пояснює відсутністю іх диких предків у Північному Причорномор'ї⁶. У цьому зв'язку варто навести думку В. І. Цалкіна, який зазначає, що хоча місцева доместикація первісного бика і кабана теоретично можлива, та «велика рогата худоба і свиня із розкопок археологічних пам'яток кінця V — початку IV тисячоліття до н. е. добре відрізняються остеологічно від своїх давніх предків і у результатом вже тривалого розведення в одомашненому вигляді»⁷. Це, мабуть, стосується і вищезгаданих тварин буго-дністровської культури (VI—V тис. до н. е.), якщо враховувати швидкість мінливості ознак на 0,1% за 1000 років⁸. Відсутність кісток кози та вівці на поселеннях буго-дністровської культури слід, очевидно, пояснювати не тільки відсутністю вихідного матеріалу, а й природними особливостями середовища чи господарськими уподобаннями, що більш імовірно. Показовою в цьому плані є культура ямково-гребінцевої кераміки, носії якої, незважаючи на контакти з пізнім Трипіллям, взагалі не залучалися до тваринництва, зберігаючи свій культурно-господарський тип. Отже, поява свійських тварин у племен буго-дністровської культури може розглядатися як запозичення свійських тварин і відповідних навичок у сусідніх племен культури Кріш-Кереш-Старчево. Завдяки запозиченням, очевидно, свійські тварини з'явилися і у носіїв сурсько-дніпровської та дніпро-донецької культур, які на відповідних етапах мали контакти з населенням буго-дністровської, а потім ранньотрипільської культур. В. М. Даниленко в сурсько-дніпровській культурі навіть вбачає дунайські впливи⁹.

Складніше з'ясувати питання з одомашненням коня, кістки якого трапляються на багатьох поселеннях неоліту-енеоліту, а саме Кріш-Старчево, Боян, Гумельниця, Трипілля, дніпро-донецької, середньостогівської культур, культури лінійно-стрічкової кераміки, але зовсім відсутні на пам'ятках буго-дністровської культури¹⁰. Та чи завжди вони належали одомашненим коням — з'ясувати важко. В. І. Бібікова і В. І. Цалкін вважають, що виявлені на неолітичних і енеолітичних поселеннях кістки коней належали свійським тваринам¹¹. Тієї ж думки дотримується О. П. Журавльов¹². В. Г. Збенович, слідом за палеозоологами О. Некрасовою і М. Штірбу, які розглядали ранньотрипільського коня як дику тварину, та посилаючись на малу чисельність його кісток у значних колекціях, також відносить залишки коня з ранньотрипільських та прекукутенських пам'ят-

ток до дикої фауни¹³. В. І. Бібікова, зважаючи на те, що в західному ареалі (Правобережжя Дніпра і далі на Захід) кількість залишків коня на пам'ятках незначна, а в східному велика, схиляється до думки, що у східному регіоні кінь був одомашнений раніше і звідти періодично проникав на суміжні території¹⁴. Але дослідниця не називає, кому із східних етносів належав пріоритет в одомашненні коня. Якщо у населення середньостогівської культури, на думку В. І. Бібікової і Д. Я. Телегіна, було вже розвинене конярство¹⁵, то перша доместикація коня мала відбутися дещо раніше. Звичайно, процес цей мав проходити у природному середовищі дикого коня тарпана — у степовій та прилеглій до неї лісостеповій смугах Північного Причорномор'я. Найбільш ранніми культурами, племена яких могли прилучитися до цього процесу, були сурсько-дніпровська, дніпродонецька та ранньотрипільська. Вище згадувались виявлені В. М. Даниленком дунайські впливи на сурсько-дніпровську культуру. Не виключено, що саме ці впливи зумовили певні запозичення у тваринництві племенами сурсько-дніпровської культури. Усі запозичення включають дрібну рогату худобу, якої не знали найближчі сусіди — племена буго-дністровської культури. Як зворотний процес зазначених впливів можна розглядати ранню появу свійських коней на неолітичних пам'ятках Румунії, де дикої форми коня в голоцені не було¹⁶. Ранні трипільці, які мали неабиякий досвід тваринництва, могли самостійно одомашнити коня і, можливо, вдавалися до цього, але у зв'язку з тим, що традиційною тяглою силою у них був бик (віл), конярство не набуло тут широкого вжитку. Сплеск конярства у племен середньостогівської культури можна пояснити тим, що саме вони усвідомили можливості господарського використання коня як транспортної тварини під в'юк та для верхової їзди (знахідки рогових псаліїв у Деревці та на острові Виноградному)¹⁷.

Згідно з остеологічними матеріалами досліджених поселень, трипільці вже на ранньому етапі мали в стаді всі основні види сільськогосподарських тварин: велику та дрібну (коза, вівця) рогату худобу, свиню та коня.

Вивчення виявлених на поселеннях фауністичних залишків свідчить, що на різних етапах існування культури та в різних регіонах її поширення видовий склад стада хоча й залишався однаковим, та процентне співвідношення видів тварин було різним.

На ранньому етапі на більшості поселень переважала велика рогата худоба. Серед сільськогосподарських тварин її відсоток становив від 38 до 73 (табл. 1). Друге місце в складі стада найчастіше посідала свиня, а на поселенні Лука-Врублівецька її належало перше місце — понад 50% стада. На поселеннях, що розташувалися на східній периферії ранньотрипільського ареалу, близче до степової смуги (Сабатинівка II, Голеркани, Карбуна), друге місце в стаді посідала дрібна рогата худоба. На цих же поселеннях відмічається найбільший відсоток коня (від 14 до 23), тоді як на інших він становив від 0,9 (Бернашівка) до 7,6% (Ленківці).

На початку середнього етапу (ВІ) майже половину стада складала велика рогата худоба, на другому місці переважно залишалася свиня, а на третьому — дрібна рогата худоба. Втім, далі на схід картина дещо змінюється. У Сабатинівці I друге і третє місця серед домашніх тварин ділять свиня і дрібна рогата худоба, а в Шкарівці друге місце належить дрібній рогатій худобі. На поселеннях, що розташувалися більше до Степу, великий відсоток коня (Сабатинівка I) (табл. 2). Говорячи про пам'ятки сабатинівського типу у Південному Побужжі, К. К. Черниш зазначає, що вже у той час, мабуть, існували зв'язки із Степом. Із впливом степових племен пов'язується поширення на трипільських пам'ятках кам'яних навершів булав і скіпетрів у вигляді голови коня. Їх знайдено на поселенні Березівська ГЕС (Завалля) у Побужжі, а також далеко на заході. Висловлюються припущення навіть про інфільтрацію степового населення у трипільське середовище¹⁸.

За середніми даними, між пам'ятками раннього та початку середнього етапів різниці практично немає: перше місце у стаді посідає велика рогата худоба (48 і 45% відповідно), друге — свиня (26 і 27%), третє — дрібна рогата худоба (19 і 21%), четверте — кінь (7%) (табл. 6).

У другій половині середнього етапу (ВІІ), за даними фауністичних досліджень п'яти поселень, у стаді найчастіше переважає велика рогата худоба, іноді

на перше місце виходить дрібна рогата худоба, а свиня посідає третє місце. Збільшується кількість коней (табл. 3). За середніми даними, перше і друге місця поділяють велика і дрібна рогата худоба (32 і 33% відповідно), на 10% постувається їм свиня (23%) і 12% припадає на коня (табл. 6).

Дані досліджені пам'яток початку пізнього етапу (СІ) доводиться, зважаючи на велику розбіжності, розглядати по двох групах. До першої включені весь ареал культури, крім Київського Подніпров'я, а до другої — Київське Подніпров'я (пам'ятки чапаївського та лукашівського типів). Якщо за співвідношенням диких та свійських тварин на пам'ятках етапу СІ першої групи продовжується тенденція до зменшення кількості дикої фауни і зростання свійської (табл. 6), то на пам'ятках другої групи спостерігається різке зростання дикої фауни (за середніми даними, кістки диких тварин становлять тут 52%). Крім того, для пам'яток першої групи характерний пріоритет серед свійських тварин великої рогатої худоби (41—45%), друге місце посідає свиня (27—41%), і третє — дрібна рогата худоба (8—27%). Порівняно із попереднім етапом зменшується кількість коня (9%, за середніми даними). Із загальної кількості пам'яток (8) випадає поселення Стіна, де перше місце посідає свиня і досить багато (20%) коня, та Коломийщина I, де велика частка великої рогатої худоби (40%) і міняються місцями дрібна рогата худоба (26%) і свиня (23%) (табл. 4, 6). На пам'ятках Київського Подніпров'я, за даними чотирьох поселень (табл. 4), велика рогата худоба становить лише 25—28%. На двох поселеннях перше місце належить свині (Підгірці II, Євминка I), а на двох інших — дрібній рогатій худобі (Чапаївка, Старі Безрадичі). Крім того, в Чапаївці взагалі немає кісток свині, а дика фауна становить 83%. Останнє пояснюється тим, що пам'ятки чапаївського типу відносяться до початку заселення Київського Подніпров'я, причому за неприятливих умов¹⁹. Пізніше (пам'ятки лукашівського типу) рівень тваринництва зростає, але більша увага приділяється свинарству і розведенню дрібної рогатої худоби. Збільшується кількість коней (табл. 4).

На найпізнішому етапі (СІІ) за характером тваринництва розрізняють три групи пам'яток: до першої належать пам'ятки Північно-Західного Причорномор'я, до другої — Східної Волині, до третьої — Київського Подніпров'я. Перші характеризуються переважанням у стаді (за середніми даними) дрібної рогатої худоби (57%), значним відсотком великої рогатої худоби (24%), коня (16%) та майже повною відсутністю свині (табл. 5). Друга і третя більші між собою. Тут традиційно переважає велика рогата худоба (34 і 47% відповідно), друге місце на більшості поселень посідає дрібна рогата худоба, третє — свиня, четверте — кінь, причому відсоток свиней і коней на Волині значно більший, ніж у Подніпров'ї (табл. 5, 6).

Таким чином, аналіз фауністичних залишків (до нього залучались колекції, представлені значною кількістю матеріалів, обрахунки відсотків проводились за кількістю особин), виявленіх на поселеннях різних етапів у ареалі поширення трипільської культури, свідчить про поступове зростання ролі тваринництва і зменшення частки мисливської здобичі в харковому раціоні трипільців від раннього до початку пізнього (СІ) етапу культури. Ця тенденція може свідчити про прогресивний стабільний розвиток відтворюючих форм господарства трипільців. Саме на етапі СІ розвиток культури мабуть, досяг апогею. В цей час максимально збільшується етнічна територія, зростає кількість населення²⁰. Але після апогею починається занепад. Найперше він торкнувся периферійних регіонів, зокрема Київського Подніпров'я. Тут наприкінці етапу СІ (пам'ятки чапаївського типу) знижується роль скотарства, порушуються традиції домобудівництва, зменшуються розміри поселень і, відповідно, кількість населення. І хоча на наступному етапі (пам'ятки лукашівського типу) спостерігається повернення до загальнотрипільських господарських традицій, процес цей триває недовго. Трипільці з означеного регіону зазнають суттєвого впливу південних сусідів і, мабуть, змішуються з ними, наслідком чого є пам'ятки софіївського типу. На жаль, немає даних щодо тваринництва етапу СІ для Волині, але, зважаючи на те, що історичне оточення їх було менш агресивне (споріднені племена на півдні і сході, неолітичні на півночі, лендельські на заході), тут деякий час міг зберігатися рівень розвитку тваринництва і склад стада, притаманний трипільцям південних регіонів. На найпізнішому етапі (СІІ) тваринництво на Волині і в Подніпров'ї

ров⁷ї занепадає, про що свідчить співвідношення свійської і дикої фауни, яке сягає рівня раннього і початку середнього Трипілля (табл. 6).

Дослідники трипільського тваринництва зазначали, що воно мало бути присадибним зі стійловим утриманням худоби і заготівлею кормів на зимовий період²¹. Лише у населення, яке лишило пам'ятки усатівського типу і мешкало у степовій смузі, воно, мабуть, мало відгінний характер. Це означало, що стада влітку відганяли далеко в степ, щоб зберегти зимові пасовиська біля поселень. Взимку вівці і коні могли добувати корм з-під снігу, а велика рогата худоба, що утримувалась у стійлах, потребувала заготівлі кормів²².

Стосовно соціальної структури трипільського суспільства на прикладі пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя була висловлена думка про те, що найменшою структурною одиницею була мала сім'я, але найменшою господарчою одиницею — велика сім'я, яка займала на поселенні в середньому три житлові будинки, в кожному з яких проживала мала сім'я, і одну господарчу споруду. Велика сім'я в середньому налічувала 21 особу²³. Така організація суспільства засвідчена й етнографічними даними.

Зокрема у сінополітейного осілого населення Східної Африки основною господарчою ланкою є виробнича кооперація найпростіших сімей по обробітку землі і випасу худоби на віддалених пасовиськах. Худоба ж, незалежно від типу господарства, перебувала у власності окремих сімей, але ніяких індивідуальних прав на пасовиська не зафіксовано²⁴. Треба гадати, що й у трипільців худобою володіли окрім сім'ї, а пасовиська були у власності общини, яка займалась розподілом їх, а також орних земель. Мабуть, так само, як і в землеробів Східної Африки, у трипільців за шкалою цінностей худоба займала перше місце. Адже вона давала людині можливість жити в достатку, вступати в шлюб, влаштовувати бенкети, щоб завоювати повагу²⁵. Найбільше цінувалася велика рогата худоба, що була тяглою силою при обробітку землі та транспортуванні вантажів, джерелом м'ясної їжі та молочних продуктів. Треба гадати, що трипільці вже вміли виробляти останні, зважаючи на знахідки посудин з багатьма дірочками, так званих цідилок, ще на ранньотрипільських поселеннях.

Кількість тварин у сімейному стаді трипільців, на відміну від згаданих народів Східної Африки, обмежувалась природними факторами території проживання, а саме наявністю сніжних зим, коли худоба, принаймні велика рогата і свині, мала півроку утримуватись у стійлах. Її у зимовий період могло бути стільки, скільки сім'я була спроможна вигодувати заготовленими кормами.

За даними, які використовував С. М. Бібіков²⁶ для розрахунків щодо господарства трипільців (мала сім'я засівала ділянку близько 2 га, врожай соломи складав майже 75 пудів з 1 га, стійловий період тривав 6 місяців, 1 пуд соломи дорівнював 13 кормовим одиницям (к. о.), добова норма грубих кормів для 1 голови великої рогатої худоби складала 9,7 к. о.). Отже, сім'я тільки на соломі з власного поля могла утримувати 1,1 голови великої рогатої худоби ($2 \text{ га} \times 75 \text{ пудів} = 150 \text{ пудів}; 150 \text{ пудів} \times 13 \text{ к. о.} = 1950 \text{ к. о.}; 9,7 \text{ к. о.} \times 180 \text{ днів} = 1746 \text{ к. о.}; 1950 \text{ к. о.} : 1746 \text{ к. о.} = 1,1$). Тому в наступних розрахунках буде справедливим вважати, що одна мала сім'я щонайменше володіла однією головою великої рогатої худоби. Виходячи з цього та використовуючи дані процентного співвідношення видів тварин у стаді по етапах культури (табл. 6), можна обчислити кількість інших видів свійських тварин у сімейному стаді (табл. 7).

Дані таблиці 7 свідчать, що кожна мала сім'я не могла володіти усім набором свійських тварин. Щоб забезпечити відновлення стада та господарчу діяльність колективу, малі сім'ї утворювали господарчі об'єднання. Саме таким об'єднанням, що складалося щонайменше з трьох сімей, була, мабуть, велика сім'я — основна господарча одиниця, кількість тварин у якій відповідала зазначенім вимогам. За нашими розрахунками (табл. 8), велика сім'я в середньому оптимально могла мати стадо, що складалося з 3—4 голів великої рогатої худоби, 2—3 голів дрібної рогатої худоби, 2—3 голів свиней. Що ж до коней, то одного коня могла мати кожна або кожна друга велика сім'я. Влітку, за наявності соковитих кормів, звичайно кількість худоби могла бути більшою за рахунок приплоду молодняка.

Середня спільнота з 350 чоловік²⁷ (17 великих сімей) повинна була мати стадо з 50—70 корів (волів), 35—50 овець (кіз), 35—50 свиней, 10—15 коней, а

такий «гігант», як Тальянки в 40 разів більше (2000—2800 корів, 1400—2000 овець, 1400—2000 свиней, 400—600 коней).

Зазначена кількість худоби, зокрема великої рогатої, забезпечувала кожну велику сім'ю 1—2 парними упряжками, кожна з яких, за даними С. М. Бібікова, могла виорати за день 0,5 га поля²⁸, а 6 га, що припадали на кожну велику сім'ю, за 6—12 днів. Це повністю узгоджується з тривалістю сільськогосподарських робіт під час оранки під ярові²⁹.

Отже, наведені розрахунки, хоча й досить умовні, повністю підтверджують зазначені С. М. Бібіковим³⁰ взаємозв'язок землеробства і тваринництва в трипільській економіці. Наявна велика рогата худоба повністю забезпечувала тяглову силою господарчу діяльність, спрямовану на вирощування рослинної їжі та транспортування її з полів на поселення. Крім того як тяглова сила могли використовуватись коні, але якщо зображення запряжених биків звичайні для трипільської пластики, то зображення кінської упряжі невідомі. Призначення коня в трипільському суспільстві поки що до кінця не з'ясоване.

Важливим призначенням свійських тварин, зокрема великої рогатої худоби, було забезпечення населення м'ясною та молочною їжею. Щодо молочних продуктів, то, як уже зазначалося, трипільці їх, мабуть, знали і включали до свого раціону. Молоко і молочні продукти, ймовірно, були основним додатком до рослинної їжі. На м'ясо велику рогату худобу забивали, очевидно, лише на різні свята для здійснення жертвоприношень. Саме так О. Ю. Кузьмина реконструює господарство андронівців за доби ранньої та розвинутої бронзи, коли вони, як і трипільці, жили осіло в стаціонарних селищах і мали комплексне господарство, а скотарство було присадибним. Вранці худобу виганяли на пасовища, а ввечері вертали до селища, що забезпечувало населенню молочний раціон³¹. Свиней звичайно тримали як м'ясних тварин, а овець і кіз як таких, що давали м'ясо, молоко, а також вовну і пух для виготовлення одягу. Існує думка, що останнє було головною метою розведення дрібної рогатої худоби³².

М'ясний раціон трипільців складався з двох частин. Перша включала м'ясо-продукти, одержані від забою свійських тварин, а друга — здобуткі від полювання, об'єктом якого були переважно м'ясні тварини (тур, олень благородний, кабан, косуля). За розрахунками С. М. Бібікова, у трипільців на одну людину припадало 4 кг м'якопродуктів від свійських тварин на місяць. Отже, на день — 130 г. Один грам м'якопродуктів це 1,3 к/к обмінної енергії³³. 130 г м'якопродуктів дають 169 к/к. Мінімально для функціонування людського організму потрібно 2100 к/к обмінної енергії на день. Зазначені 169 к/к становлять 8% денної норми. Це й буде частка м'ясної їжі, отриманої від свійських тварин, у денному раціоні трипільців. У період середнього (В-II) Трипілля (саме пам'ятки цього періоду є переважно предметом дослідження С. М. Бібікова) співвідношення між свійською і дикою фаunoю становило 71:29% (табл. 6). Розв'язавши нескладне рівняння, отримуємо число 3,3%, що відповідає тій частці, яку додавало до раціону трипільців полювання. Отже, м'ясо в раціоні трипільців становило 11,3%, або 184 г на день. Вихідні дані для цих обчислень (4 кг м'якопродуктів на одну людину на місяць), безперечно, умовні і, як здається, дуже завищені. Є інший спосіб обчислити забезпечення раціону м'ясною їжею — за допомогою індексу забезпеченості продуктами харчування (ІЗП), який обчислюється в умовних вівцях (кінь, бик — 5,9 умовних овець, свиня — 3 умовні вівці) і дорівнює кількості худоби (умовних овець) в господарстві, що припадає на одну людину, поділеної на 36 умовних овець (36 умовних овець, що припадають на одну людину — це розмір стада, який забезпечує людині 2100 к/к обмінної енергії на день³⁴). Враховуючи розмір трипільського стада, що перебувало у власності великої сім'ї (3—4 корови, 2—3 вівці, 2—3 свині, 0,5 коня на 21 людину), виходить, що на одну людину припадає 1,4—1,8 умовних овець. Отже, ІЗП дорівнює 0,04—0,05, або 4—5%, або 64—80 г м'якопродуктів на одну людину в день. При такому рівні забезпечення м'ясного раціону за рахунок тваринництва частка м'яса диких тварин у раціоні дорівнюватиме 1,6—2%, а загалом м'ясний раціон становитиме 5,6—7% загального. Отже, в середньому Трипіллі мали вживати 90—115 г м'яса свійських і диких тварин на день.

Якщо забезпечення м'якопродуктами на рівні 5,6—7% вважати постійним біологічно для всіх періодів культури, то можна дійти висновку про поступове

зростання ролі тваринництва у трипільців від етапу А до етапу С-І і падіння ролі полювання (табл. 6). Отже, полювання на різних етапах культури виступало лише додатковим джерелом харчування, завдяки чому м'ясний раціон утримувався на рівні 5,6—7% (або 11,3%, за С. М. Бібиковим). Таким чином, зростання ролі полювання на етапах С-І — С-ІІ у Середньому Подніпров'ї та на етапі С-ІІ на Волині може свідчити про кризу тваринництва, а не про зміну землеробсько-скотарського культурно-господарчого типу на скотарський чи мисливсько-скотарський, як вважає Г. Ф. Коробкова³⁵. Зростання відсотка решток дикої фауни на окремих поселеннях різних етапів культури (Бернашівка, Берново, Кормань, Голеркани) також можна пояснити кризовим станом тваринництва, втратою частини стада внаслідок епізоотій чи пограбування сусідніми племенами. Щодо останнього, то, за етнографічними даними, війни за худобу і в землеробських, і в скотарських суспільствах були звичайним, майже повсякденним, явищем. Вони спричинялися ритуальною необхідністю або прагненням до підвищення соціального статусу воїнів³⁶.

Частка продуктів тваринництва і полювання, як свідчать наведені вище розрахунки, була незначною в харчовому балансі населення, основу якого складала, очевидно, рослинна їжа. Отже, пріоритет на всіх етапах існування культури (крім пам'яток усатівського типу) належав вирощуванню злакових культур. В основному ж трипільське господарство було збалансованою системою, в якій основну частину необхідної продукції давало рослинництво і тваринництво (останнє ще й забезпечувало перше тяглою силою). Інші види господарської діяльності — полювання, рибальство, збиральництво дикоростучих плодів, меду, молюсків — були суттєвим додатком до основних галузей господарства.

Таблиця 1. Fauna ранньотрипільських поселень (за видами, %)

Поселення	ВРХ	ДРХ	Свиня	Кінь	Свійські	Дики
Бернашівка	73.6	11.4	14.1	0.9	40.5	59.5
Окопи	64.3	-	28.6	7.1	66.7	33.3
Лука-Брублівецька	23.7	21.5	52.5	2.3	47.6	52.4
Берново	51.1	20.0	24.4	4.5	39.0	61.0
Кормань	57.8	15.8	26.4	-	43.2	56.8
Ленківці	46.9	15.7	29.8	7.6	56.9	43.1
Сабатинівка II	42.3	21.2	19.2	17.3	61.6	38.4
Флорешти	61.0	10.3	26.6	2.1	53.1	46.9
Рогожани	42.3	26.9	26.9	3.9	55.1	44.9
Солончени I	32.1	26.4	35.8	5.7	53.4	46.6
Голеркани	38.5	30.8	7.7	23.0	41.9	58.1
Карбуна	39.3	25.0	21.4	14.3	82.8	17.2
В середньому	48	19	26	7	54	46

Таблиця 2. Fauna поселень етапу В-І (за видами, %)

Поселення	ВРХ	ДРХ	Свиня	Кінь	Свійські	Дики
Сабатинівка I	44.8	20.9	20.9	13.4	69.2	30.8
Березовська ГЕС	48.5	10.1	35.3	6.1	44.7	55.3
Солончени II	45.9	16.5	30.6	7.0	58.2	41.8
Шкарівка	42.2	37.8	15.8	4.4	64.3	35.7
В середньому	45	21	27	7	59	41

Таблиця 3. Fauna поселень етапу В-ІІ (за видами, %)

Поселення	ВРХ	ДРХ	Свиня	Кінь	Свійські	Дики
Гарбузин	27.8	22.2	38.9	11.1	53.0	47.0
Миропілля	22.2	44.5	11.1	22.2	62.5	37.5
Андріївка	30.0	40.0	20.0	10.0	73.3	26.7
Коломийщина II	44.4	27.8	16.7	11.1	84.0	16.0
Володимирівка	37.5	31.3	26.0	5.2	81.7	18.3
В середньому	32	33	23	12	71	29

Таблиця 4. Фауна поселень етапу С-I (за видами, %)

Поселення	ВРХ	ДРХ	Свиня	Кінь	Свійські	Дики
Кошилівці	45.4	18.2	27.3	9.1	92.3	7.7
Сухостав	42.8	14.3	28.6	14.3	87.5	12.5
Кунисівці	45.4	27.3	27.3	-	73.3	26.7
Стіна	28.9	20.0	31.3	20.0	63.2	36.8
Коломийщина I	40.0	26.7	23.3	10.0	88.2	11.8
Сушківка	41.2	17.6	35.3	5.9	85.0	15.0
Тальянки	41.4	13.8	41.3	3.5	96.9	3.1
Чичеркозівка	41.7	8.3	41.7	8.3	86.7	13.3
В середньому	41	18	32	9	84	16
Київське Подніпров'я						
Підгірці II	28.2	15.4	41.0	15.4	81.2	18.8
Старі Безрадичі	25.0	37.5	25.0	12.5	47.1	52.9
Чапаївка	26.3	57.9	-	15.8	16.8	83.2
Свімінка I	28.6	9.5	38.1	23.8	48.9	51.1
В середньому	27	30	26	17	48	52.

Таблиця 5. Фауна поселень етапу С-II (за видами, %)

Поселення	ВРХ	ДРХ	Свиня	Кінь	Свійські	Дики
Усатове	31.6	47.4	2.7	18.3	90.9	9.1
Маяки	18.2	68.0	-	13.8	84.8	15.2
В середньому	24	57	3	16	88	12
Волинь						
Паволоч	37.5	37.5	18.7	6.3	58.6	41.4
Троянів	41.9	22.6	19.4	16.1	63.0	37.0
Городськ	32.5	18.6	32.6	16.3	62.5	37.5
Сандраки	26.7	33.3	20.0	20.0	47.4	52.6
В середньому	34	28	23	15	58	42
Київське Подніпров'я						
Сирець	26.3	63.1	5.3	5.3	79.2	20.8
Підгірці I	66.7	11.1	11.1	11.1	57.6	42.4
В середньому	47	37	8	8	69	31

Таблиця 6. Середні дані по фауні поселень трипільської культури

Тварини	Етапи								
	A	B-I	B-II	C-I	**	C-II	***	****	**
Дики	46	41	29	16	52	12	42	31	
Свійські	54	59	71	84	48	88	58	69	
ВРХ	48	45	32	41	27	24	34	47	
ДРХ	19	21	33	18	30	57	28	37	
Свиня	26	27	23	32	26	3	23	8	
Кінь	7	7	12	9	17	16	15	8	

* Весь ареал, крім Київського Подніпров'я.

** Київське Подніпров'я.

*** Усатівська група.

**** Волинь.

Таблиця 7. Склад стада малої сім'ї.

Тварини	Етапи							
	A		B-I		B-II		C-I	
	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість
ВРХ	48	1	45	1	32	1	41	1
ДРХ	19	0.4	21	0.5	33	1	18	0.4
Свиня	26	0.5	27	0.6	23	0.7	32	0.8
Кінь	7	0.15	7	0.2	12	0.4	9	0.2

Таблиця 8. Склад стада великої сім'ї.

Тварини	Етапи							
	A		B-I		B-II		C-I	
	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість
ВРХ	48	3	45	3	32	3	41	3
ДРХ	19	1.2	21	1.4	33	3.1	18	1.3
Свіння	26	1.6	27	1.8	23	2.2	32	2.3
Кінь	7	0.4	7	0.5	12	1.1	9	0.7

Примітки

¹ Магура С. Питання побуту на підставі залишків трипільської культури // Трипільська культура в Україні.— К., 1926.— Вип. 1; Коршак К. Землеробство давніх родових громад Середнього Подніпров'я // НЗ ПІМК.— К., 1935.— Вип. 5/6; Кричевский Е. Ю. О процессе исчезновения Трипольской культуры // МИА.— М.-Л., 1941.— № 2; Пасек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА.— М.-Л., 1949.— № 10; Бибиков С. Н. Поселение Лука-Брублевецкая // МИА.— М.-Л., 1953.— № 38.

² Бибиков С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья // СА.— 1965.— № 1.

³ Громова В. И. Об ископаемых остатках козы и других домашних животных в СССР // Проблемы происхождения, эволюции и породообразования домашних животных.— 1940.— Т. 1.— С. 110—111; Бибикова В. И. Фауна раннетрипольского поселения Лука-Брублевецкая // МИА.— М.-Л., 1953.— № 38.— С. 457—458; Бибиков С. Н. Поселение Лука-Брублевецкая...— С. 192; Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы.— М., 1970.— С. 255—266; Збенович В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины.— К., 1989.— С. 156.

⁴ Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные...— С. 266.

⁵ Маркевич В. И. Буго-днестровская культура на территории Молдавии.— Кишинев, 1974.— С. 147—151.

⁶ Там же.— С. 151.

⁷ Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные...— С. 266.

⁸ Там же.— С. 164.

⁹ Даниленко В. Н. Неолит Украины.— К., 1969.— С. 188.

¹⁰ Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные...— С. 183—204.

¹¹ Бібікова В. І. До історії доместикації коня на південному Сході Європи // Археологія.— 1969.— Т. 22.— С. 55—67; Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные...— С. 267—278.

¹² Журавльов О. П. Археозоологічні дослідження пам'яток України // Археологічні дослідження в Україні 1993 року.— К., 1997.— С. 49—51.

¹³ Збенович В. Г. Ранний этап трипольской культуры...— С. 150, 151, 153.

¹⁴ Бібікова В. І. До історії доместикації коня...— С. 66.

¹⁵ Там же; Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді.— К., 1973.— С. 136.

¹⁶ Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные...— С. 201.

¹⁷ Телегін Д. Я. Середньостогівська культура...— С. 137—138.

¹⁸ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. Археология СССР.— М., 1982.— С. 204; Даниленко В. М., Шмаглій М. М. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи // Археологія.— 1972.— 6.— С. 3—20.

¹⁹ Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья.— К., 1977.— С. 145.

²⁰ Круц В. О. Питання демографії трипільської культури // Археологія.— 1993.— 3.— С. 30—36.

²¹ Бибиков С. Н. Поселение Лука-Брублевецкая...— С. 282; Бибиков С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс...; Попова Т. А. Древние земледельцы Среднего Поднестровья в IV—III тыс. до н. э. (по материалам поселения Поливанов Яр) // Ранние земледельцы.— Л., 1980.— С. 54.

²² Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья.— К., 1974.— С. 113—114.

²³ Круц В. А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра // Первобытная археология. Материалы и исследования.— К., 1989.— С. 124, 128.

²⁴ Калиновская К. П. Скотоводы Восточной Африки в XIX—XX вв. Хозяйство и социальная организация.— М., 1989.— С. 123, 129, 131, 167.

²⁵ Там же.— С. 58.

²⁶ Бибиков С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс...— С. 53—54.

²⁷ Круц В. А. К истории населения...— С. 128.

²⁸ Бибиков С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс...— С. 57.

²⁹ С. М. Бібіков у статті, присвяченій господарсько-економічному комплексу розвинутого Трипілля на с. 57 припускається арифметичної помилки, коли пише що одна упряжка могла виорати 0,5 га за день, а 30 упряжок — 6 га за день (замість 15 га) і одержує 42 робочі дні, необхідні для оранки 250 га, що не узгоджується з тривалістю весняно-польови: юбіт. Отже, якщо виправити цю помилку, то згаданий ним «бар’єр, за яким ховається уявна непізнаність економічної відповідності землеробства і тваринництва в трипольському суспільстві», зникає.

³⁰ Бибиков С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс...— С. 54.

³¹ Кузьмина Е. Е. Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня.— Фрунзе, 1986.— С. 32—33, 37.

³² Збенович В. Г. Ранний этап трипольской культуры...— С. 152.

³³ Тортика А. А., Михеев В. К., Кортиев Р. И. Некоторые эколого-демографические и социальные аспекты истории кочевых обществ // ЭО.— 1994.— № 1.— С. 54.

³⁴ Там же.— С. 56.

³⁵ Коробкова Г. Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР.— Л., 1987.— С. 113—114.

³⁶ Калиновская К. П. Скотоводы Восточной Африки...— С. 106.

B. A. Круц

РОЛЬ ЖИВОТНОВОДСТВА В ЭКОНОМИКЕ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье рассматриваются пути распространения животноводства у нео-энeолитического населения Украины, в том числе появления его у трипольцев. Анализируется соотношение дикой и домашней фауны, видов домашних животных на определенных этапах в разных регионах распространения культуры. Определяется количественный состав стада, принадлежавшего малой и большой семьям. Расчеты позволяют утверждать, что всем набором домашних животных могла обладать не малая, а большая

семья — основная производственная единица трипольского общества. Отмечается постепенный рост роли животноводства в жизни трипольского общества, от этапа А до С-І и, в связи с этим, падение доли охотничьей добычи в обеспечении мясного рациона, который определяется в пределах 5,6—7%, или 90—115 г мясопродуктов в день на человека, из которых в среднем 4—6% давало животноводство и 1,6—2% — охота. На этапе С-І был достигнут пик развития трипольской экономики, после чего начинается ее упадок, коснувшийся в первую очередь периферийных регионов. На всем временном отрезке существования трипольской культуры хозяйство ее племен имело земледельческо-скотоводческий характер (кроме памятников усатовского типа), а повышение роли охоты на позднем этапе в периферийных регионах (Киевское Поднепровье, Волынь) свидетельствует о кризисе животноводства. На позднем этапе не произошло смены земледельческо-скотоводческого типа хозяйства на скотоводческий или охотниче-скотоводческий, как считают некоторые авторы. Рост доли остатков диких животных в находках на отдельных поселениях более ранних этапов можно объяснить утратой части стада отдельными общинами в результате эпизоотий или грабежа скота соседними племенами.

В целом трипольское хозяйство представляется как сбалансированная система, в которой основную часть необходимой продукции давали растениеводство и животноводство, а последнее еще обеспечивало первое тяговой силой. Другие виды хозяйственной деятельности — охота, рыболовство, собирание дикорастущих плодов, меда, моллюсков — были существенным дополнением к основным отраслям хозяйства.

V. O. Kruc

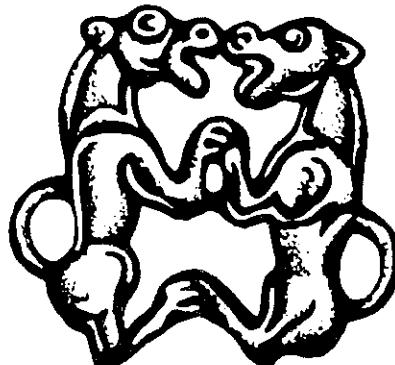
THE ROLE OF THE LIVESTOCK BREEDING IN THE ECONOMY OF THE TRYPILLIA CULTURE

The paper discusses the ways the livestock breeding had been extended to the population of Ukraine in the Neolithic and Eneolithic Ages, especially to the tribes of the Trypillia Culture. The ratios of wild animals to domestic animals and the interrelations between different kinds of domestic animals have been analyzed. The author establishes the quantitative characteristics of a herd owned by a small family and that owned by a large family. The calculations open up possibilities to establish that a herd incorporated a full range of domestic animals was owned by a large family - the main economic unit of the Trypillia community - rather than a small one. The author emphasizes a gradual growth in the role of livestock breeding in the economic life of the Trypillia community from the stage A to the stage C-1 and the decrease in the share of hunting in ensuring meet ration; the ration embodied 5.6% to 7% or 90-115 g per capita daily, of which 4-6% in average were provided by livestock breeding and 1.6-2% by hunting. The economy of the Trypillia Culture reached its highest point of development at the stage C-1; after that the economic decline started affecting the outlying regions. During all the period of its existence the economy of the Trypillia Culture was of agricultural and cattle-breeding nature (except the sites of Usatovo type); the growth in the role of hunting in outlying regions (Kyiv-Dnieper region and Volyn) at the latest stage attests to the crisis in a livestock breeding. Contrary to some investigators, the author believes that the agricultural and cattle-breeding type of economy was not replaced by cattle-breeding or hunting and cattle-breeding types. The increased share of physical remnants of wild animals at the sites of earlier stages may be attributed to the losses in the herds of some communities because of epizootics or actions of stealing cattle by the neighbouring tribes.

The author concludes presenting the economy of the Trypillia Culture as a balanced system with a major share of plant cultivation and livestock breeding in ensuring necessary products; moreover, the livestock breeding supplied the plant cultivation with draft animals. All the other kinds of economic activity - hunting, fishing, gathering wild fruits, honey, and mollusks - supplemented the principal branches of the economy.

ДИСКУСІЇ

ПРИЧИНІ ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТКУ ТРИПІЛЬСЬКИХ ПРОТОМІСТ

М. Ю. Відейко

Висвітлюються причини виникнення великих поселень трипільської культури — енеолітичних протоміст у межиріччі Південного Бугу і Дніпра.

Великі трипільські поселення-протоміста виникають у Південному Побужжі в середньому (ВІ—ВІІ) Трипіллі у середовищі східнотрипільської культури і існують до середини пізнього (СІ) Трипілля включно, тобто з останньої четверті V тис. до н. е. до середини IV тис. до н. е. (за календарною хронологією), протягом 700—500 років. За цей час у межиріччі Південного Бугу і Дніпра відбулися певні зрушення як у трипільському середовищі, так і в суміжних етнокультурних утвореннях. На нашу думку, до вирішення питання про причини виникнення та еволюції великих трипільських поселень-протоміст слід підходити у двох вимірах — історичному та економічному. Найбільш логічним поясненням концентрації давньоземлеробського населення у поселеннях-гігантах залишається гіпотеза про наявність зовнішньої загрози¹. Існує дві думки щодо визначення джерела такої загрози для Побужжя. Згідно з першою, така загроза існувала з боку «степового населення»², другою — з боку споріднених «трипільських племен»³. На жаль, обидві думки поки що не мають достатнього обґрунтування, чим і викликана потреба у цьому огляді історичної ситуації у Південному Побужжі, пов’язаної з виникненням та розв’їтом трипільських протоміст. Вирішенню цього питання сприятиме детальна синхронізація трипільських пам’яток зі «степовими»⁴ та періодизація власне трипільських пам’яток.

За археологічними даними, процес збільшення розмірів трипільських поселень розпочався ще у ранньому Трипіллі (А) на етапі розселення трипільських спільнот на схід, коли поруч з міні-поселеннями типу Бернашівки з’являються поселення площею 20—25 га (наприклад, Могильна III). Для цього часу контакти ранньотрипільських племен зафіксовано з неолітичним населенням Побужжя⁵. Проте переважна кількість трипільських пам’яток цього часу має незначну площину й розташована на відстані 3—10 км одна від іншої. Спостерігається зростання кількості одночасних поселень, що свідчить про збільшення демографічного потенціалу.

З початком етапу ВІ пов’язані знахідки, що документують контакти трипільців з енеолітичними культурами Побужжя та Подніпров’я, причому середньостогівська кераміка поширюється на корінній трипільській території — у Підністров’ї⁶. За кількістю таких знахідок це був період найбільшого «тиску» з боку «степових» культур на Трипілля. Логічно було б припустити, що відповідю на це мала б стати консолідація трипільських племен та створення великих поселень. Однак на етапі ВІ спостерігається утворення локальних варіантів Трипілля, зокрема у Побужжі⁷, фактично відбувався процес розпаду ранньотрипільсько-докуктенської спільноти. Межа між новими утвореннями досить помітна, останнім часом з’явилася тенденція до виокремлення культур в межах

комплексу Кукутені-Трипілля. Водночас тенденція до утворення більших за розмірами поселень зберігається, на початок етапу VI/VII маємо поселення площею до 60 га — Онопріївка⁹. Водночас триває рух трипільських громад на схід, до Дніпра, починається освоєння Середнього Подніпров'я.

На етапі VI/VII диференціація всередині Трипілля поглибується, причому найчіткіші відмінності можна простежити між пам'ятками Буго-Дніпровського межиріччя і тими, що існували на захід від Південного Бугу¹⁰. Основною етнографічною ознакою стає поширення розписного посуду на заході й незначна його кількість на сході, що дає підставу дослідникам розглядати поширення комплексів з розписним посудом на схід як свідчення широкомасштабної міграції трипільських племен, «другої хвилі» колонізації межиріччя. Водночас існує чимало археологічних даних про контакти по лінії Північ-Південь з середньостогівською культурою. Найбільш яскравим проявом цих контактів вважається трипільська кухонна кераміка¹¹.

Власне як середньостогівські можна розглядати дві ознаки посуду — технологію виготовлення (домішка товченої черепашки в глині) та елементи декору (розкоси, перлини тощо), форми ж посуду залишаються трипільськими. Слід зауважити, однак, що у технологічному плані трипільська кераміка інших груп залишилася поза впливами.

Суттєві зміни у Буго-Дніпровському межиріччі сталися на початку етапу VII Трипілля. На зміну пам'яткам східнотрипільської культури приходять пам'ятки володимирівської групи, що започатковували єдину генетичну лінію Володимирівка-Томашівка. Фактично відбувається перерозподіл Буго-Дніпровського межиріччя між трипільським населенням. Східнотрипільські спільноти було витиснено у Подніпров'я, де вони зайняли вузьку смугу вздовж обох берегів Дніпра. Цим подіям передувало утворення східнотрипільськими племенами великих поселень типу Веселого Кута (150 га) та Миропілля (200 га). Значними були розміри поселень прищельців із Заходу — Володимирівка (80 га), Небелівка (220 га) та ін., тобто паралельно існували величезні поселення двох великих угруповань трипільців. Водночас відбувається поширення розписного трипільського посуду поза межі трипільської території на південь — у райони Побужжя та Подніпров'я. Цей процес фіксують знахідки на таких пам'ятках, як Ново-Розанівка, Тащликії та інших¹², що дало підстави Т. Г. Мовші твердити про поширення трипільців у Степ¹³. Етапи VII—CI — час найбільшого розквіту великих поселень-протоміст у Південному Побужжі. Але розмежування всередині трипілля зберігається, в тому числі по Південному Бугу. Мігранти із заходу, захопивши межиріччя у східнотрипільських племен, фактично стали на шляху подальших переселень із заходу. Сусідами трипільців у Степу в цей час були племена, що залишили пам'ятки середньостогівського та нижньомихайлівського типу¹⁴.

Зрозуміти динаміку та характер взаємовідносин степових та трипільських племен неможливо без аналізу їх господарських систем. Найближчі до трипільської території середньостогівські пам'ятки знаходяться, в основному, у басейні Дніпра, займаючи Лісостеп. Є думка, що це культура взагалі лісостепова¹⁵. Господарство її було пов'язане насамперед із використанням ресурсів великих річкових долин, де були всі умови для розвитку скотарства й землеробства¹⁶. У м'ясному раціоні населення Лісостепу 91% складало м'ясо коня та великої рогатої худоби, причому м'ясо останньої — 79%. Такий м'ясний баланс типовий для культур, що вважаються землеробсько-скотарськими¹⁷ — Гумельниці та Трипілля (у Побужжі — 68,5%, Гумельниці — 91%). Щоправда, найближчі до трипільських середньостогівські спільноти (Молюхів Бугор) за наявними даними займалися переважно полюванням — 70% кісток¹⁸. У господарстві сусідньої, нижньомихайлівської, культури О. Г. Шапошникова відмічає дві тенденції — одна пов'язана з осілістю, друга — з рухливим скотарством на базі розведення малої рогатої худоби. Однак остання поширення досить далеко на схід від трипільського регіону¹⁹. Характер поселень типу Михайлівки свідчить про заняття їх мешканцями землеробством на родючих надзаплавних терасах²⁰. Роль полювання тут була незначною, основне місце в раціоні посідало м'ясо свійських тварин²¹. Слід зауважити, що переважання у стаді малої рогатої худоби ще не може бути беззаперечним свідченням рухливого, кочового скотарства.

Така перевага може бути характерною і для цілком осілого землеробства²¹. Для пастухів та конярів, яким було населення, що залишило пам'ятки середньостогівської та нижньомихайлівської культур, типовою є саме осільність²². Культури «степової бронзи» Євразії, на думку етнографів, належать до моделі господарської адаптації пастухів-скотарів та землеробів, що поєднували тваринництво з мотичним землеробством. Тварини протягом року переважно утримувалися на пасовищах в районі стаціонарних поселень²³. Європейська ж традиція кочівництва виникає на тлі глобальної аридизації клімату на зламі IV—III тис. до н. е., використовуючи існуючі передумови — одомашнення коня, появу колісного транспорту, наявність більш і менш рухливих груп населення, що займалося тваринництвом²⁴. Підстав твердити про наявність кочівництва у V — першій половині IV тис. до н. е. немає. Навіть та екологічна ніша, яку займало населення «степових» енеолітичних культур, не була зайнята ним повністю, про що може свідчити незначна кількість відповідних пам'яток. Щільність населення тут не можна порівняти із щільністю населення Лісостепу, освоєного трипільцями²⁵.

Отже, можна твердити, що в V тис. до н. е. (за календарною хронологією) не існувало економічних потреб для освоєння тваринницькими племенами тієї частини Лісостепу, яка була освоєна трипільцями. Тобто теза про «випас тварин» у Лісостепу не має достатнього обґрунтування, можна твердити лише про проникнення скотарів на землеробську територію з метою грабунку²⁶. Такий висновок базується в основному на фактах одомашнення коня й використання його для верхової їзди, створення військових конних підрозділів, озброєніх списами, бойовими молотами з рогу оленя та луком зі стрілами²⁷. Найважливішим елементом військового потенціалу «степовиків» в такому разі є саме кіннота. Про можливість використання кінноти для верхової їзди свідчить наявність м'якої збрui, що доведена знахідками, іконографічними та трасологічними даними²⁸. Однак немає підстав вбачати в такому використанні коня його військове застосування. Є думка, що спочатку коня запрягали й використовували як транспорт²⁹.

Якщо не брати до уваги коня, то жодної переваги в озброєнні середньостогівські племена над трипільцями не мали. До того ж великі поселення-протоміста були значними укріпленими пунктами. Демографічний потенціал Трипілля у Лісостепу в цей час був найвищий — населення окремих поселень складалося з кількох тисяч чоловік і більше. Таким чином, у V — на початку IV тис. до н. е. не існувало військових передумов для тиску степового населення на трипільський світ.

На той час не існувало жодних умов для агресії з боку «степових» племен — ні екологічних, ні економічних, ні військово-технічних. На думку В. Г. Збеновича, те, що ми знаємо про Середній Стіг, Нижню Михайлівку та «ввитягнуті поховання», не дає змоги розглядати населення цих поселень як агресорів³⁰. Поширення матеріалів трипільської культури у Степ і степових — у зону розселення трипільців можуть свідчити про певне співробітництво, економічні контакти — випасання стад, обмін³¹. Етнографічні та історичні джерела дають приклади значного впливу розвинутих землеробських осередків на інтенсифікацію тваринництва у сусідів. Так, у Єгипті доби Раннього Царства (поч. III тис. до н. е.) не вистачало великої рогатої худоби, а в сусідніх землях Нубії та Лівії, де інтенсифікація землеробства була проблематичною, збільшилася частка тваринництва — худоба відправлялася у долину Нілу в обмін на зерно та ремісничі вироби. Час від часу фараони відряджали експедиції для пограбування скотарів³². Аналогічна ситуація могла мати місце і у Лісостепу Буго-Дніпровського межиріччя, де мирне життя чергувалося з військовими сутичками, перевага в яких протягом V — першої половини IV тис. до н. е. найімовірніше була на боці трипільського населення.

Проаналізуємо економічні передумови виникнення напруги в середовищі власне трипільського населення Лісостепу. Мотичне або орне землеробство базувалося тут на використанні земельних ділянок в околицях поселень протягом обмеженого (50—70 років) часу, після чого поселення переносилися. Таке переложно-циклічне землеробство, яке ми спостерігаємо з періоду Трипілля А, потребувало захоплення нових і нових територій. Умовою стабільного розвитку даної моделі господарської адаптації в обмеженій екологічній ніші — Лісостепу

була сталість природних умов. Займанчина — захоплення нових ґрунтів — мала спиратися на певну організацію, військовий та демографічний потенціал. Значних зрушень в організаційній сфері ми не спостерігаємо у Трипіллі до етапу VI/VII, коли починається процес витіснення східнотрипільських громад з Побужжя мігрантами із Заходу. У відносно короткий проміжок часу утворюються пункти площею в десятки і сотні гектарів з величезною на той час концентрацією населення. Саме боротьба за перерозподіл межиріччя між двома великими групами трипільського населення могла стимулювати виникнення протоміст. У даному разі взаємна загроза виглядає реальнішою. Зникнення східнотрипільської культури у Побужжі та витіснення її у Подніпров'я, на наш погляд, більш вагоме свідчення про військові сутички та інфільтрацію, ніж поширення домішкі товченої черепашки у глині чи елементів орнаментації кухонного посуду. Значні пересування населення в ареалі трипільсько-кукутенської спільноти були періодичним явищем. Однак на етапах VII—CI спостерігається певна стабільність. Можливо, остання спричинилася утворенням Володимирівсько-Томашівського утруповання з численними протомістами, яке контролювало лівобережжя Південного Бугу майже 400 років, заступаючи шлях на схід трипільсько-кукутенським племенам.

У процесі розселення трипільських спільнот на величезних, не зайнятих землеробським населенням, обирах Лісостепу мала б зрості роль адміністративних структур, що відповідали за вирішення питань, пов'язаних з аграрними розпорядками та військовою справою. Як бачимо з історії Давнього Сходу (Двіріччя), такі надбудовні структури, раз утворившись, спрямовують зусилля на власну розбудову та розвиток³³. Вважають, що трипільське населення Лісостепу не могло забезпечити відповідний рівень виробництва, достатній для отримання додаткового продукту, насамперед через примітивність технічної бази на тлі несприятливих екологічних умов³⁴. При цьому не беруть до уваги, що біоресурси Лісостепу могли компенсувати ці несприятливі фактори і практично монопольно контролювалися саме трипільським населенням. До речі, саме у трипільців виникла потреба в колективних діях у процесі захоплення нових територій, освоєння нових земель, розподілу та охорони громадських володінь. Певний колективізм міг зберегтися й у сільськогосподарських роботах, будівництві укріплень. Колективними були й ритуальні відправи, зокрема спалення поселень під час переселення. Як бачимо, колективна діяльність має охоплювати чимало сфер життєдіяльності давньоземлеробського населення Побужжя. Однак додатковий продукт у ранньоземлеробських суспільствах залишався обмеженим, міг бути нульовим або зменшуватися. Правлячий прошарок, стимулюючи пошук виходу з кризи, мав спрямовувати зусилля на придбання нових, зовнішніх ресурсів³⁵. У трипільсько-кукутенській спільноті повинні були вигравати ті громади, які мали значний військово-демографічний потенціал. Найбільш простим засобом нагромадження останнього була концентрація населення у поселеннях-протомістах. Масштаби як протоміст, так і дещо значніших об'єднань, визначалися регіональними особливостями. Так, Молдова і Поділля з їх обмеженими ресурсами не мали змоги значно нарощувати розміри поселень. Тут поки що невідомі пам'ятки площею понад 100 га, звичними є поселення до 40—70 га, починаючи з етапу VI/VII. Водночас тут створюється новий тип укріплень — городища, які компенсували нечисленність гарнізонів і забезпечували контроль окремих спільнот над річковими долинами. Водночас нестача ресурсів у західних землях могла компенсуватися обмінними операціями з сировиною (кремінь) та ремісничими виробами (метал, кераміка). Втім, єдиним виходом з кризи була міграція, що й відбулося у значних масштабах на початку етапу VII. У Буго-Дніпровському межиріччі можливим було створення величезних поселень (200—450 га), агломерацій землеробського населення. Поєднання природних чинників із специфікою трипільського господарства було, на нашу думку, основним фактором виникнення великих трипільських поселень-протоміст, а також складної багаторівневої системи у Побужжі на етапах VII—CI.

Аналогічним чином відбувався перехід від територіальної експансії до інтенсивного освоєння території у Месопотамії (Убейд IV — Ранньоурукський період, IV тис. до н. е.). Там також йшов активний процес концентрації людності у великих поселеннях-протомістах. Однак їх виникнення при-

звело не стільки до зростання числа населення, як до його перерозподілу³⁶, розвиток політичної системи був тут первинним явищем, що спричинилося до утворення найдавніших міст³⁶.

Суспільна структура трипільського населення Південного Побужжя на етапах ВІІІ—ІІІ була найбільш складною у трипільсько-кукутенській спільноті. Бачимо, як на етапах ВІІІ—ІІІ відбувся перехід від територіальної експансії на схід до освоєння захоплених раніше територій, що зумовило зростання напруженості між окремими угрупованнями Трипілля. За умов стагнації розвитку продуктивних сил наприкінці етапу ІІІ суспільні інститути були охоплені системною кризою — залучення зовнішніх ресурсів не відбулося, що можна пов'язувати з несприятливою екологічною ситуацією (перехід від атлантика до субореалу, антропогенні впливи). Остання, а також внутрішньотрипільські протиріччя зумовили загибель трипільських протоміст. Втім, цей процес, а також роль у ньому інокультурного населення є темою окремого дослідження.

Примітки

- ¹ Збенович В. Г. К проблеме крупных трипольских поселений // РПГТК.— 1990.— С. 12.
- ² Черныш Е. К. Формирование локальных вариантов трипольской культуры. Всесоюз. конф. «Новейшие достижения советских археологов». Тез. докл.— М., 1977; Круг В. А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра // Первобытная археология. Материалы и исследования.— К., 1989.— С. 132.
- ³ Шмаглий Н. М., Видейко М. Ю. Крупные трипольские поселения и проблема ранних форм урбанизации // РПГТК.— 1990.— С. 12—16; Збенович В. Г. К проблеме крупных трипольских поселений...— С. 12.
- ⁴ Мовша Т. Г. Хронология Триполья-Кукутени и степные культуры эпохи раннего металла в его системе // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1984.— Вып. 1.— С. 60—83; Цвек О. В. Особливости формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільноти // Археология.— 1985.— Вип. 51.— С. 31—45; Круг В. О., Рижков С. М. Фазы розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи // Там само.— С. 45—56.
- ⁵ Шапошникова О. Г., Товтайло Н. Некоторые итоги исследования многослойного поселения Пугач на Южном Буге // Первобытная археология.— К., 1989.— С. 86—97.
- ⁶ Мовша Т. Г. Хронология Триполья-Кукутени...— С. 76.
- ⁷ Цвек О. В. Особливости формування...— С. 42—43.
- ⁸ Цвек Е. В. Трипольская культура междуречья Южного Буга и Днепра.— Автореф. дис... канд. ист. наук.— К., 1987.— С. 9.
- ⁹ Цвек О. В. Особливости формування...— С. 43.
- ¹⁰ Мовша Т. Г. О связях племен трипольской культуры со степными племенами // СА.— 1961.— № 2.— С. 186—199.
- ¹¹ Шапошникова О. Г. Эпоха раннего металла в степной полосе Украины // Древнейшие скотоводы степей юга Украины.— К., 1987.— С. 7.
- ¹² Мовша Т. Г. Актуальные проблемы истории позднетрипольского населения Днестровско-Днепровского междуречья // РПГТК.— 1990.— С. 172.
- ¹³ Мовша Т. Г. Хронология Триполья-Кукутени...— С. 60—63.
- ¹⁴ Мернерт Н. Я. Энеолит юга СССР и Евразийские степи // Энеолит СССР.— М., 1982.— С. 324.
- ¹⁵ Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді.— К., 1973.— С. 131, 132.
- ¹⁶ Субботин Л. В. Памятники культуры Гумельниця Юго-Запада Украины.— К., 1983.— С. 96, 97.
- ¹⁷ Телегін Д. Я. Середньостогівська культура...— С. 132.
- ¹⁸ Шапошникова О. Г. Памятники Нижнемихайловского типа // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 329.

¹⁹ Шапошнікова О. Г. Пам'ятки типу нижнього шару Михайлівкі // Археологія Української РСР.— К., 1971.— Т. 1.— С. 256.

²⁰ Там же.— С. 256.

²¹ Кларк Г. Доисторическая Европа. Экономический очерк.— М., 1953.— С. 127.

²² Шнирельман В. А. Происхождение скотоводства.— М., 1980.— С. 241—242.

²³ Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы, расы, культуры.— М., 1985.— С. 205.

²⁴ Николаева Н. А. Две традиции полукочевого (кочевого) скотоводства в Понто-Каспийских степях. Связь их с древнейшими цивилизациями // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья.— К., 1991.— С. 85—87.

²⁵ Круц В. А. К истории населения...— С. 129—130.

²⁶ Там же.— С. 132.

²⁷ Телегін Д. Я. Середньостогівська культура...— С. 143.

²⁸ Anthony D., Telegin D. Y. The origin of horseback reading // Scientific American.— 1991.— December.— P. 94—100.

²⁹ Шнирельман В. А. Происхождение скотоводства.— С. 231—232.

³⁰ Збенович В. Г. К проблеме крупных трипольских поселений...— С. 12.

³¹ Мовша Т. Г. Актуальные проблемы...— С. 172.

³² Пшитровский Б. Б. Страницы древней истории Северной Нубии // Древняя Нубия.— М.-Л., 1964.— С. 16.

³³ Дьяконов И. М., Якобсон В. А. «Номовые государства», «территориальные царства», «полисы» и «империи». Проблемы типологии // СА.— 1982.— № 3.— С. 6.

³⁴ Массон В. М. Трипольское общество и его социально-экономические характеристики // РПГТК.— 1990.— С. 8—10; Сайко Э. В. Социальная дифференциация исторически разных типов расселения: поселение и город-деревня // Там же.— С. 17—21; Павленко Ю. В. Предыстория сложения раннеклассового общества на территории Украины // Формирование раннеклассового общества на территории Украины.— К., 1989.— С. 11; Мовша Т. Г. О связях...— С. 186 и сл.

³⁵ Дьяконов И. М., Якобсон В. А. «Номовые государства»...— С. 6.

³⁶ Там же.— С. 6—12; Service E. R. Origin of State and Civilization.— N. Y., 1975.— P. 219, 281—282.

М. Ю. Видейко

ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ТРИПОЛЬСКИХ ПРОТОГОРОДОВ

Крупные трипольские поселения-протогорода возникли в последней четверти V тыс. до н. э. и просуществовали как тип поселений не менее 500—700 лет, до середины IV тыс. до н. э. (по календарной хронологии). Их появление связано с борьбой внутри трипольско-кукутенской общности за обладание земельными угодьями. В процессе аграрной колонизации Лесостепи трипольским населением особо важное значение приобретают общественные структуры, связанные с аграрной спецификой хозяйства и военным делом. Концентрация населения в поселениях-протогородах была средством усиления военно-демографического потенциала трипольских общин для борьбы с родственными племенами. Аналогичные процессы в конце V—IV тыс. до н. э. протекали в Месопотамии, где они привели к возникновению городов-государств древнего Шумера.

В V—IV тыс. до н. э. не существовало ни военных, ни экономических, ни политических предпосылок для агрессии «степных» племен против трипольского населения, которая могла бы стимулировать появление протогородов в Триполье.

В условиях застоя в развитии производительных сил трипольское общество в середине IV тыс. до н. э. переживает кризис, связанный с неблагоприятной экологической обстановкой (переход от атлантика к суббореалу) и ограниченными возможностями экспансивного развития экономики. В результате кризиса исчезают крупные трипольские поселения — энеолитические протогорода Юго-Восточной Европы.

REASONS OF APPEARANCE AND DEVELOPMENT OF TRIPOLIAN PROTOWNS

Appearance of large Tripolian settlements-prototowns is, in the opinion of scientists, a result of foreign threat to native population. The following two probable sources of that threat are identified: the so-called «steppe tribes» and allied Tripolian population in the neighbouring territories.

Archaeological data confirm that Tripolian prototowns appeared when there were neither economic, nor military and technical preconditions for any steppe invasions. Reasons of appearance of prototowns should be traced in certain features of the Tripolian economy. In the process of agrarian colonization of the Forest-Steppe by Tripolian tribes in late 5th and early 4th millenia B. C. the competition for possession of lands should arise between them inevitably. Concentration of population in large fortified centres had become the basic means for increasing military-demographic potential of certain communities.

The analogous transition from scattering to intensive assimilation of Mesopotamia (the territory between the Tigris and the Euphrates) had place in the period of the Eneolithic (Ubeid IV, Early and Late-Urukian periods). The first characters showing these processes were reduction of the number of small settlements and concentration of population in large but still agrarian settlements-prototowns. It is concluded that development of the political system preceded appearance of ancient towns in that territory in the second half of the 4th and early 3d millenia B. C.

ПРО КОНЦЕПЦІЮ ЕТНІЧНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ СУСПІЛЬСТВ

М. О. Ричков

У статті йдеться про концепцію етносу як біосоціального феномену і залежність його територіальних кордонів від природного середовища.

Проблема етносу взагалі та визначення його відмінностей зокрема викликає небиякий інтерес широкого кола науковців. На сторінках наукових журналів точиться дискусії, висловлюються різні думки з приводу визначення різних понять, створюються концепції (наприклад, праці Л. М. Гумільова та Ю. В. Бромлея). Але, незважаючи на це, проблема ще далека від свого остаточного розв'язання.

Згадка про статтю В. Абрузі (William S. Abruzzi «Ecological Theory and Ethnic Differentiation among Human Populations» // Current Anthropology. — Vol. 23. — 1982. — № 1) може сприяти пожавленню інтересу до цієї проблеми.

У статті розглядаються об'єднання людей та інших живих істот, як різні варіанти екологічних спільнот. Їх сутність полягає в утворенні єдиних матеріальних систем, через які проходять енергетичні потоки, що регулюють популяції і ресурси, необхідні для їх існування. Тому екологічні принципи, як вважає автор, не залежать від специфічної біологічної композиції спільнот, вони загальні для всіх екологічних спільнот, залежать від енергії, що поступає до них з природи. І хоча ця енергія в людському суспільстві трансформується в соціальну організацію, автор вважає, що для аналізу етнічних відмінностей як результату соціальної поведінки можна використовувати екологічну теорію.

У концепції етнічних відмінностей, на думку автора, є як позитивні, так і негативні моменти. До позитивних якраз належить визначення етнічних відмінностей залежно від екологічної ніші, що спроможна забезпечити життя конкретного колективу.

Вважають, що біологічні види й етнічні групи — зовсім різні феномени: перші — генетичні одиниці, а другі — соціальні. В. Абрузі спочатку аналізує процес утворення відмінностей між окремими популяціями тварин, а потім повертається до визначення етнічних одиниць людей і процесу становлення їх особливостей. Він перелічує шість критеріїв етнічної одиниці за Неролом: мова, політична організація, територіальна близькість, поширення характерних рис, екологічне регулювання, місцева суспільна структура. Але за цими соціальними критеріями окреслити етнічні одиниці майже неможливо. Скажімо, мова нічого не прояснює, бо існує так звана лінгвістична безперервність. В. Абрузі наводить приклад з Амазонки, де на одному поселенні і навіть в одному «довгому будинку» існувало чотири і більше мов завдяки шлюбним відносинам. Є також випадки, коли групи з однаковою культурою і дуже схожою мовою не визнають себе єдиними і навпаки, досить різні — визнають свою єдність. Отже, соціокультурні характеристики, на думку автора, неспроможні розрізнати етнічні групи. Етнічні одиниці, як він зазначає, подібні до локальних видових популяцій, ступінь диференціації яких є функцією переважно екологічних умов. Випадки чітких відмінностей між етносами, визначених за соціокультурними характеристиками, не є правилом, а швидше винятком. Для ілюстрації цього положення він наводить дані про населення Східної Африки, що мешкало на західному березі озера Вікторія: незважаючи на наявність багатьох спільних рис, етнічно воно досить строкате.

Отже, замість терміна «етнічна група» автор вживає інший — «етнічна популяція». Етнічна популяція — це група індивідів, які мають значну кількість спільних характеристик, що є результатом як історичного процесу так і переважності шлюбів всередині неї, а не з представниками інших груп. В історичному плані мається на увазі генетичний зв'язок з попередньою етнічною популяцією. Отже шлюбним стосункам, що виражают не що інше як ендогамію, надається визначна роль при аналізі етнічної популяції. Ступінь етнічної ендогамії вказує на ступінь етнічної диференціації певної спільноти людей. Ендогамія є ізоляційним механізмом етнічної тотожності в певній людській спільноті. Етнічна популяція визначається також статистично шляхом визначення ступеня ендогамії. Функцією видових етнічних відмінностей є регулювання доступу популяцій до ісівніх ресурсів.

У кожній екологічній ніші можуть існувати як одна, так і декілька популяцій. Взаємовідносини їх можуть бути різними: від конкуренції, коли йде боротьба за володіння ресурсами цієї ніші з витісненням тієї чи іншої популяції, до гармонійного співіснування, коли дві або більше популяцій займають певну частину екологічної ніші і не заважають одна одній.

У кожній окремої популяції є своя ресурсна адаптація. Ті види, що адаптуються до середовища шляхом експлуатації певного виду ресурсів ефективніше ними володіють, ніж ті, що експлуатують широкий їх обсяг. За стабільних екологічних умов логічно має виникнути ізоляційний механізм, який би зменшив можливість схрещування окремих популяцій з різними ресурсними адаптаціями, надав їм можливість спокійно ізольовано існувати.

Спеціалізація на експлуатації певного виду ресурсів за стабільноті екологічної ситуації виробляє в окремих видів певну специфічну поведінку і, таким чином, враховує «видове упізнавання». У світі тварин воно може бути візуальним, слуховим, хімічним, що впливає на відчуття нюху. Завдяки цим чинникам відізнаються «свої» на відміну від «чужих». Звісна річ, що схрещення відбувається тільки між «своїми».

Щось подібне відбувається й серед колективів людей, етнічних популяцій. Скажімо, тварини, що пасуться, можуть вижити лише за умови достатньої кількості їжі на пасовищку, тому вони постійно шукають нові пасовища. Люди, які живуть тільки за рахунок цих тварин, змущені рухатися за ними, а ті, які споживають переважно продукти землеробства, прикуті до певного місця, є осілими. Те ж саме відбувається тоді, коли внаслідок необхідності обміну продуктів спо-

живання можуть виникнути окрім угруповання людей, які спеціалізуватимуться на торгівлі.

Зміни в екологічній ситуації, сприятливі для існування однієї з популяцій можуть призвести до зруйнування ізоляції між ними і, як наслідок, до схрещення двох популяцій та виникнення гібридної.

Може статися, що одному людському колективу на певній території буде значно вигідніше експлуатувати вузьку низку ресурсів і надлишками продукції обмінюватися з іншими колективами, ніж експлуатувати всі ресурси, добуваючи повний набір потрібних продуктів. Це стосується передусім відносин між осілими хліборобами і рухливими скотарями. За сприятливих умов території хліборобів і рухливих скотарів є сталими й вони досить добре, по-сусідськи, співіснують. Цей баланс порушується із зміною природних умов (повені, посуха тощо). Тоді зростає конкуренція між цими групами населення за використання певної території для ютівних потреб. Відносини між доброзичливими сусідами загострюються, і врешті-решт певні колективи силою позбавляються специфічних ютівних ресурсів. Тобто чим сталіші природні умови, тим вагомішими й розвинутішими стають етноізоляційні механізми. З погіршенням природних умов, з їх несталістю руйнуються міжетнічні кордони, посилюється конкурентна боротьба за ютівні ресурси, активізуються міграційні процеси і водночас процеси етнічного змішування в результаті міжетнічних шлюбів.

Етнічні ізоляційні процеси в суспільстві можуть виражатися соціальними чинниками, що, зокрема, виявляється в існуванні кастової. Взагалі ж, як вважає автор, чіткі етнічні відмінності мають функцію зменшувати вірогідність конкуренції між окремими популяціями. Отже, відносини людських етнічних популяцій між собою майже такі самі, як і відносини між популяціями тваринного світу. У боротьбі етнічних популяцій за користування певними ресурсами екологічної ніші перемагає найсильніша. Вона й захищає свою цілісність пізнішими ізоляційними механізмами, зокрема забороною міжетнічних шлюбів. Втім, чіткі міжетнічні відмінності гарантують безпечність і передбачуваність етнічних зв'язків членам підлеглих популяцій.

Таким чином, формування етнічних відмінностей між локальними етнічними популяціями сприяє стабільноті великих етнічних спільнот. Стабільність екологічних умов сприяє стабільноті суспільств і їх етнічних відмінностей. Руйнування ж ізоляційних механізмів призводить до змін в організації експлуатації ресурсів спільної екологічної ніші.

Отже, констатує В. Абрузі, можна припускати, що формування окремих етнічних популяцій в мультиетнічній є результатом тих самих процесів, що відбуваються й у формуванні видових формаций інших живих істот. Ця схожість криється в однаковій адаптації щодо ютівних ресурсів певної території. Тому організацію та еволюцію людських спільнот та тваринних груп можна пояснити виходячи з однакових теоретичних принципів.

Відгуки фахівців на наведену статтю є позитивні і негативні. Але навіть і ті, хто сприймає дану концепцію позитивно, звинувачують автора в «екологічному детермінізмі». Деякі вчені зазначають, що В. Абрузі не сказав нічого принципово нового, а його концепція цілому повторює думки попередніх дослідників, таких як Барт, Десперс. Річард Фідлер, наприклад, вказує на чотири основні положення Барта, які використовує В. Абрузі: 1) розподіл етнічних груп контролюється екологічними чинниками; 2) різні етнічні групи існують ізольовано на одній території в разі, коли вони експлуатують різні екологічні ніші; 3) якщо вони експлуатують одну й ту саму екологічну нішу повністю, то сильніша група витискуватиме слабшу; 4) якщо слабка група використовує ресурси краще, ніж сильніша, то групи можуть співіснувати.

У цілому в запозиченні чужих думок, якщо вони вірні, нічого паганого не має. Інколи ці думки залишаються поза увагою дослідників і корисно нагадати про них, що й робить В. Абрузі. З такими випадками ми нерідко стикаємося на сторінках наукових праць (згадаймо хоча б теорію природного відбору Ч. Дарвіна або виклику-відгуку А. Тойнбі тощо).

Річард Фідлер (США) звинувачує автора в ігноруванні чинника соціального середовища й адаптації до нього, а також того факту, що однакові спільноти людей можуть експлуатувати дві і більше ресурсних ніш, підтверджуючи це при-

ладами з етнографії. На його думку, етнічна спеціалізація в експлуатації різних ресурсних ніш є тільки одним із чинників, які запобігають етнічному змішуванню, і тому її недостатньо для визначення і відокремлення певного етносу. До цього ще слід додати соціальні чинники, які, за Р. Фідлером, відіграють найважливішу роль, що не враховує В. Абрузі. Саме людські етнічні звичаї несуть в собі етнічну специфіку, і саме вони порушують модель В. Абрузі. Німець, поселившись в Америці, назначає Р. Фідлер, стає американцем, але все ж таки залишається німцем за походженням.

Доналд Хардесті (США) вірно відмічає, що концепція В. Абрузі констатує лише спільність деяких принципів біології і культури, які можна застосувати для пояснення відмінностей спільнот у часі і просторі. Він висловлює думку, що міжетнічні шлюби, руйнуючи один етнос, можуть бути основою нової етнічної групи і, таким чином, посилювати етнічну диференціацію. Цікаво формулює він питання про вплив середовища на суспільство: сприяє різноманітність природного середовища стабільноті людських спільнот, чи навпаки — стабільне оточуюче середовище сприяє різноманітності людських спільнот? У статті В. Абрузі він не знаходить відповіді на це питання.

Пітер Хінтон (Австралія), надаючи велике значення етнічній ендогамії як чиннику етнічної диференціації, разом з тим зазначає, що часто неможливо визначити міру ендогамії до того, як будуть встановлені кордони груп, в яких ця ендогамія існує. Тим більше, що в будь-якій людській спільноті є ендогамні групи. Не відповідає В. Абрузі, на його думку, й на питання, чи має етнічність якусь особливу інтеграційну силу, і якщо так, то саме з чого вона виходить?

М. Хурліч (США) в цілому схвалює сприйняття концепцію В. Абрузі, але відмітив в ній певні недоліки. На його думку, у концепції не пояснюється, яким чином вимірюється енергетична ефективність певної людської спільноти і за якими критеріями її треба оцінювати. Він заперечує також ототожнення етнічних груп з біологічними видами. А Джон К. Кеннеді (Канада) стверджує, що зміну кордонів багатьох етнічних груп краще аналізувати економічною, політичною або соціальною термінологією. Майже такої ж думки Г. Левіне (Нова Зеландія). Він вважає, що поняття «етнічний відбір» чи «ізолюючий механізм» є соціокультурними і динаміка відповідних процесів виражається соціокультурними термінами. Схожість між обрисами певних етносів і тваринних видів лише зовнішня, тому не можна казати, що в обох випадках діють однакові процеси. На його думку, треба враховувати суттєві розходження між біологією і культурою.

А Майкл Морсман (США) перенесення біологічних рис на антропологічне поле, їх еквівалентність вважає «інтересною спекуляцією». Стосовно деяких термінів висловив свою думку Ф. Пелт (Нідерланди). Він, зокрема, вважає, що замість терміна «етнічна популяція» краще було б вжити термін «етнічна субпопуляція», бо остання є лише частиною справжньої популяції в біологічному розумінні.

Убальдо Мартінез Вейга (Іспанія) відмічає схильність В. Абрузі до узагальнень там, де достатньо теорії середнього рівня, ігнорування ним відмінностей між загальним і особливим. Він також наголошує на можливості випадків, коли етнічна група не має своєї території. В такому разі концепція В. Абрузі не спрацьовує. Вчений також висловлює сумніви щодо значення ендогамії як головного критерію етнічної групи, тому що вона важливіша для процесів соціальної диференціації.

Ерік Баррі Росс (США) вказує на те, що концепція В. Абрузі застаріла і може дати хибні результати, оскільки нині основними чинниками етнічної диференціації є політичні, економічні та соціальні відносини. Свої твердження він ілюструє становищем в Ольстері. Неуніверсальність даної концепції відзначив також Т. Васулу (Індія).

Цікавим є питання, що поставив Брюс Вінтерхалдер (США) у відповідь на спробу В. Абрузі «подолати прірву між біологічною та соціальною теоріями». Він не впевнений чи можна ці дисципліни зіставляти й переносити термінологію однієї на іншу, і чи є такий шлях прогресивніший, якщо він нічого нового не несе, а призводить до пізнання того самого іншим способом. Чи виробляє дана ідея нові операціональні моделі або гіпотези, що уможливлять новий погляд на вже відоме, чи ні? І взагалі, висловлює сумнів вчений, а чи не є міждис-

циплінарний підхід лише своєрідною модою? Складність поєднання біологічної та екологічної теорій очевидна. Біологи кажуть, що природний відбір впливає головним чином на індивідів, а не на види. Нічого принципово нового в поясненні В. Абрузі традиційно антропологічних ситуацій Б. Вінтерхалдер не бачить і, отже, вважає, що основна мета його статті не досягнута. Ще одним з недоліків статті вчений вважає те, що перевірку екологічних ідей здійснити майже неможливо.

Отже, можна констатувати, що серед відгуків на статтю В. Абрузі критика переважає. Автора звинувачують у тому, що він нібито ігнорує економічні, політичні, соціальні та історичні чинники. Щоправда, В. Абрузі дещо спростовує негативні оцінки своєї статті.

Зокрема, він стисло спинився на питанні про екосистему, яку, на його думку, можна розглядати як матеріальний слід, що залишила певна енергія. Принципи систем екології енергетичні, а не біологічні. Людські спільноти й тваринні групи є різними варіантами екологічних об'єднань, тому їх можна характеризувати більш загальними теоретичними принципами. Біологічні види й етнічні популяції не одне й те саме, але процеси, що ведуть до формування й функціонування людських спільнот і тваринних груп мають базуватися на єдиних теоретичних принципах. Ця думка автора логічна і, мабуть, вірна. Процес адаптації людини до певного середовища відбувається так само ієархічно, як і інших живих істот: гени адаптують до індивідів, індивіди — до популяцій, популяції — до спільнот, а спільноти — до оточуючих екосистем. Тому претензії щодо ставлення В. Абрузі до еволюційної теорії він вважає безпідставними.

Щодо зв'язку між різноманітністю і стабільністю в екологічних системах і їх значення для етнічної диференціації, то автор погоджується з думкою Мак Артура про те, що складні спільноти стабільніші, ніж прості, тому що вони менше залежать від змін у природному середовищі. На запитання: чи спричиняє стабільність складність, чи саме складність спільнот зумовлює їхню стабільність, відповіль слід шукати у другому варіанті. Усі живі системи залежать від запасів потенційної енергії, і людські спільноти розвиваються доти, доки ця енергія не буде перетворена на продуктивну діяльність організмів. Все, що сприяє зменшенню витрат спільнот, стає енергією дотації і підвищує різнобарвність спільнот. А все, що підтримує витрати, навпаки — є енергією виснаження і зменшує загальні відмінності.

Оскільки стабільність оточуючого природного середовища сприяє підвищенню продуктивності ресурсів, які споживають різні людські спільноти, етнічна диференціація серед них виявляється найбільш чітко там, де переважають стабільні екологічні умови. Там, де нестабільні екологічні умови є причиною постійного переміщення людських груп, жорсткі етнічні кордони тільки заважають. Тому тут їх нема. В. Абрузі наводить приклад з Північної Нігерії, де мешкають осілі і кочові фулані. Але поряд з ними тут мешкає ціла низка проміжних спільнот, які то осілі, то (під час посухи) стають кочовими. В. Абрузі вважає, що його концепція певною мірою працює і в урбанізованих сучасних суспільствах, де також є етнічний розподіл праці. Як приклад, наводяться дані про сучасних американських іммігрантів, зокрема іспанців та євреїв.

В. Абрузі вважає, що формування етнічних відмінностей є особливістю еволюційних людських спільнот. Вони стимулюють і соціальну диференціацію. Мета антропології як соціальної науки, на його погляд, — дати різним явищам у суспільстві наукове пояснення. Моделювання якраз і є частиною цього процесу. І, хоча кожна модель — це певною мірою спрощення, воно якраз і підтверджує найхарактернішу властивість того феномена, який ми намагаємося пояснити. У подальшому модель буде ускладнюватись, удосконалюватись, більше наближатися до оригіналу. Отже, треба розвивати моделі етнічних відносин, що виробляють умови, які сприяють або не сприяють етнічній диференціації. Модель В. Абрузі не пояснює всіх етнічних зв'язків, а привертає увагу лише до частини з них. Важливою рисою цієї моделі є формальна схожість між процесами формування людських спільнот і тваринних груп.

Як бачимо з наведеної статті, головною проблемою у питанні про етнічну диференціацію є визначення сутності етносу: екологічного чи соціального походження цей феномен? Інакше кажучи, у чому полягає етнічна специфіка: у

чинниках екологічних чи соціальних? Вирішення цього питання вкрай важливе для археологів, бо саме їм доводиться реконструювати давні етноси за матеріальними залишками їх діяльності, отже, спираючись на соціальні чинники. Іншим аспектом цієї проблеми є вирішення питання про ступінь впливу екологічних та соціальних чинників на диференціацію етносів: змінюється цей вплив з часом, чи є стабілим?

У цьому плані варто було б звернутися до деяких висновків соціобіологів. Відомий так званий пансоціальний постулат Еспінаса: біосоціальність первинна, бо соціальні форми виникають на Землі з виникненням на ній життя. За теорією А. Еспінаса, тваринний світ має соціальні риси, несоціальних видів зовсім не існує¹. Проте більшість соціобіологів вважають соціальність вторинним явищем. Ale коли і завдяки чому з'являється соціальність на шляху загальної еволюції видів? На ці питання поки що немає відповіді. Теорія природного відбору не може обґрунтувати появу і розвиток соціальної поведінки, тут потрібна соціальна теорія. Поки що такої немає, тому ми й знаходимось десь на роздоріжжі між сухо науковою (природною) та теологічною концепціями виникнення соціальності. Приклади з тваринного світу можуть дещо пояснити природу цього явища, і тому звернення до них має велике значення для дослідників суспільства. Саме це й доводить В. Абрузі у своїй статті.

Поведінка популяцій у природному оточенні, на думку соціобіологів, зумовлюється певними чинниками. Так, для регулювання популяційного гомеостазу вони розрізняють три механізми поведінки, які взаємодіють між собою: 1) зміна індивідуальної поведінки; 2) трансформація соціальної структури співтовариства; 3) зміна поведінки всієї популяції. З них центральним є механізм трансформації соціальної структури співтовариства². Перший механізм має на увазі витіснення індивідів за межі співтовариства в разі перевищення оптимуму кількості членів популяції, і навпаки — залучення мігрантів до співтовариства в разі відчутного зменшення популяції. Другий механізм складніший, на зміну екологічних умов він реагує перебудовою внутрішньої структури співтовариства. Ця перебудова відбувається у межах двох полярних способів існування: осілого і рухливого. Саме цей механізм найбільш притаманний суспільству, де відбувається переходити від осілості до кочівництва і навпаки. Багата ресурсна база і мала густота населення сприяють кочовому образу життя, оптимальному для таких умов. Ріст густоти населення вище межі можливості забезпечення харчуванням даної популяції на певній території спричиняється до необхідності частині населення осіdatи на певних територіях і змінювати спосіб існування. Зміни в структурі співтовариства також відбуваються навколо осі моногамія-полігамія, а також шляхом виокремлення з материнської групи дочірніх угруповань тощо³. Третій механізм залежить, головним чином, від зміни екологічних умов, пори року або клімату внаслідок екологічної катастрофи. Усі три механізми тісно пов'язані між собою, тобто їх можна розглядати як три рівня регулятивної поведінки співтовариства. Соціальна поведінка виконує адаптивну функцію опосередковано через зміну способу життя.

Території окремих общин відокремлюються одна від одної нейтральною смугою кордонів. Така ж картина спостерігається й у світі тварин: серед вовків, гіен, левів, а також лунів⁴. Активність будь-якого організму спрямована на утримання мінімальної кількості ресурсів, необхідних для його існування. Це утримання означає контролювання певного мінімального простору, на якому знаходяться ці ресурси. Ставлення індивіда до навколишнього середовища є засобом ставлення до ресурсів. Форми цього ставлення залежать від характеру розподілу життєво необхідних ресурсів на даній території і способом освоєння цих ресурсів⁵. Прив'язаність видів до певного місця у багатьох тварин забезпечується конкретним етологічним механізмом — імпринтингом. Це так зване біологічне коріння територіальності видів.

Дехто з соціобіологів вважає, що соціальне життя не еволюціонує, а лише має свою соціальну історію, унікальну для кожного виду і для кожної популяції⁶. Analogічно можна стверджувати, що й етнос (або етнічні популяції, за В. Абрузі) існує одвічно, змінюючись лише у часі. З самого початку існування людини і суспільства повинні бути певні етноси, які з часом змінюють свої характеристики, але залишають незмінною свою сутність — тісне співіснування

певної кількості людей, які усвідомлюють свою спільність і відтворюють її як фізично, так і в культурному плані.

Серед радянських етнографів точилися дискусії з приводу того, як розуміти поняття етнос. Ю. В. Бромлей свого часу запропонував два варіанти розуміння етносу: широкий — етносоціальний організм; вузький — етнікос⁷. На наш погляд, навпаки — поняття етнікос ширше, ніж поняття етносоціальний організм. Можна сказати, що поняття етнікос зайве, бо лише ускладнює й без того складну проблему визначення етносу. Вживання популярного терміна «соціальний організм», що відновилося з легкої руки Ю. І. Семенова, в суті етнічних досліджень привело до штучного злиття існуючих термінів, або ж до виникнення нових, що нерідко не прояснюють, а ще більше ускладнюють питання. Доцільніше, на наш погляд, не змішувати ці поняття, а розглядати лише їх співвідношення, які можуть бути різними залежно від того, наскільки певний соціальний організм насичений представниками того чи іншого етносу. Тобто, мають існувати певні соціальні організми, яким можна надавати етнічної характеристики. Соціальні організми можуть бути моно чи поліетнічними. Для соціального організму провідними є політичні та економічні відносини в суспільстві, а для етносу — культурні та сімейно-шлюбні. Це підтверджує існування протягом тисячоліть єврейського етносу. Майже те ж саме можна сказати і про українців у Канаді, які будуть вважати себе українцями доти, доки збережуть єдині культурні та сімейно-шлюбні відносини.

Отже, можна дійти такого висновку: етнос існує з самого початку історії людства, так само як і соціальний організм. Якщо нема соціального організму, то нема й етносу, нема й самого суспільства. Ймовірно, що з самого початку існування суспільства біологічне мало в ньому велику питому вагу, тому й відмінності між групами людей розвивалися від ознак, притаманних тваринам, до ознак суті людських, соціальних, тобто культурних, безпосередньо пов'язаних з цілеспрямованою діяльністю. Якщо людина є соціальною істотою, то це означає, що початком її існування є поява перших ознак соціальності (тобто початок суспільства) чи більш розвинutий етап суспільства, коли певна кількість соціальних рис переважає і надає даному утворенню нової якості. З моменту, коли суспільство вже сформувалося, для нього можна визначити культуру, етнічний та соціальний статус, тобто ставити питання, яким у цьому суспільстві є соціальний організм і яким — етнос.

Звісна річ, існує багато інших проблем, зокрема просторове відокремлення етносів — просторова диференціація, про що йдеється у розглянутій статті В. Абрузі. Радянськими вченими з приводу запозиченої проблеми висловлювались різні думки. С. О. Арутюнов, наприклад, вбачав існування безетнічного, або доетнічного, періоду, коли в культурі «відмінності в деталях ще не склалися у комплексі відмінностей, між якими можна було б провести будь-які більш-менш чіткі кордони у просторі»⁸. Давнє суспільство, на його думку, не можна було поділити на етноси⁹. Тоді існувала однорідність форм діяльності і тому провести межу між певними спільнотами майже неможливо. Процеси етнічної диференціації характерні для суспільства часів мезоліту. Кордони ранніх етнографічних областей, за С. О. Арутюновим, цілком зумовлені природно-географічними умовами. Поступово природні чинники поступаються місцем соціальним, які й визначають індивідуальний історичний шлях розвитку суспільств.

Справді, провести кордони між спільнотами ранньої первісності — досить важка справа. Ale це не означає, що кордонів між ними не було. Сказати, що кордонів не було тому, що не було відмінностей у культурі, означає визнати існування спочатку однієї культури для всього людства або заперечити існування культури взагалі, що означало б відсутність суспільства. В останньому разі це означало б, що до цієї групи істот було б доцільніше використовувати термін популяція, ніж етнос.

Думка про аналогічність людських спільнот-етносів популяціям тварин не є новиною для вітчизняних археологів. Так, В. В. Гінзбург свого часу вважала етнічну спільність популяцією, що характеризується певним генним складом. Залежно від історичних умов формування популяцій розрізняються й властивості їх генофонду¹⁰.

Для вивчення результатів етнічних досліджень за аналогом класифікаційно-

го поділу в біології на види, роди, сімейства, класи, археологи вживали такі поняття як «вузьколокальні культури», «етнокультурні області», «зони» тощо¹¹. Більшість радянських вчених вважала, що спільна господарча основа в подібних географічних умовах приводила до схожості способів життя і становлення етносів з подібною культурою. Тому вчені надавали великого значення певній території як чиннику, наявність якого є обов'язковою умовою формування етносу, оскільки територія є матеріальною основою існування людей. Причому територія повинна мати оптимальні розміри, щоб задовольнити потреби людей, які на ній живуть, в усіх життєвонеобхідних продуктах¹². Але цей чинник вони не вважали найважливішим, перевага віддавалась чиннику культурної єдності¹³.

У радянській літературі дещо виокремлювалась думка Л. М. Гумильова, який вважав етнос «системою соціальних та природних одиниць»¹⁴. За його твердженням етнос — це «колектив особин, що має неповторну внутрішню структуру та оригінальний стереотип поведінки, причому обидві складові — динамічні». Цей колектив обов'язково протиставляє себе іншим¹⁵. Хоча автор вважав етнос соціобіологічним феноменом і значення соціального чинника не відхиляв, все ж таки в його концепції природний чинник переважає. Етноси, як будь-які біологічні організми, народжуються, розвиваються, старіють і, нарешті, вмирають. Щодо просторового співвідношення різних етносів, то в концепції Л. М. Гумильова застосовується майже географічний детермінізм, оскільки він досить жорстко пов'язує ареали конкретних етносів з певними географічними ландшафтами. Мабуть, саме тому його теорія не була підтримана більшістю радянських вчених. Погодиться з тим, що етнос є результатом адаптації певної групи людей до конкретного ландшафту, вони не могли.

Як бачимо, приблизно те ж саме відбувається з реакцією західних вчених на концепцію В. Абрузі. І все ж таки, чим виявляється етнос: феноменом біологічним чи соціальним? Соціальним, бо люди спроможні усвідомлювати особливість свого колективу, що позначається на особливостях іхньої діяльності і культури. Біологічним, бо представники кожного колективу зберігають свою окремість також завдяки біологічному самовідтворенню. А це означає, що йому однаковою мірою притаманні як соціальні, так і біологічні закономірності.

Примітки

¹ Плюсін Ю. Проблема биосоціальної еволюции.— Новосибирск, 1990.— С. 65.

² Там же.— С. 113.

³ Там же.— С. 117—118.

⁴ Там же.— С. 159.

⁵ Там же.— С. 164.

⁶ Там же.— С. 236.

⁷ Бромлей Ю. В. Этнос и этнография.— М., 1973.— С. 37.

⁸ Арутюнов С. А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие.— М., 1989.— С. 53.

⁹ Там же.— С. 56.

¹⁰ Гинзбург В. В. Проблемы взаимодействия расогенеза и этногенеза // СЭ.— 1968.— № 4.— С. 47.

¹¹ Формозов А. А. Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории европейской части СССР.— М., 1979.— С. 5—6.

¹² Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности.— Свердловск, 1970.— С. 23.

¹³ Чебоксаров Н. Н. Проблемы типологии этнических общностей в трудах советских ученых // СЭ.— 1967.— № 4.— С. 99.

¹⁴ Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли.— Л., 1979.— № 1001-79, деп. УДК 551.40:910.1.— С. 134.

¹⁵ Там же.— С. 66.

Рычков Н. А.

О КОНЦЕПЦИИ ЭТНИЧЕСКОЙ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ ОБЩЕСТВ

Статья посвящена анализу концепции этноса как органической части биологической структуры, высказанной в свое время американским исследователем В. Абрузи. Основной ее целью является попытка возобновить интерес археологов к проблеме этноса вообще и в частности к проблеме взаимосвязи его с окружающей природной средой.

Рассматривая конкретные положения концепции В. Абрузи, автор приходит к заключению, что этнос является биосоциальным феноменом. Это понятие шире понятия «этносоциальный организм», употребляемого в последние годы рядом археологов. Автор вообще выступает за раздельное употребление понятий этнос и социальный организм. Эти феномены существуют с начала истории человечества и отличаются между собой системой регуляции: социальный организм регулируется в основном экономическими, а этнос — культурными и семейно-брачными отношениями.

N. A. Rychkov

CONCEPTION OF ETHNIC DIFFERENTIATION OF SOCIETIES

The paper is devoted to the analysis of a conception of ethnos as an integral part of the biological structure. The conception was advanced by the american researcher W. Abruzi. It is aimed to excite the interest of archaeologists to the problem of ethnos in general and to the problem of its interaction with the natural environment in particular.

Having analyzed particular fundamentals of W. Abruzi's conception the author comes to the conclusion that ethnos is a biosocial phenomenon. This conception is wider than conception the «ethnosocial organism» used by many archaeologists latterly. The author stands for separate usage of conceptions of ethnos and social organism. These phenomena exist from the very beginning of the history of mankind and differ in the system of regulation: the social organism is regulated mainly by economic relations, while ethnos is regulated by cultural and family-marriage relations.

РЕЦЕНЗІЇ

L. Chrzanovski, D. Zhuravlev. Lamps from Chersonesos in the State Historical Museum Moscow.— Roma: «L'ERMA di BRETSCHNEIDER», 1998.— 296 p., 112 ill. (Studia Archaeologica.— 94)

Н. О. Сон

1998 р. в Італії вийшла друком книга Л. Хршановського (співробітника Швейцарського Інституту в Римі) та Д. Журавльова (куратора археологічного департаменту Державного історичного музею Росії в Москві), присвячена публікації колекції античних і середньовічних світильників, знайдених під час розкопок у Херсонесі Таврійському в різні роки, що зберігаються зараз в колекції ДМ Росії в Москві. Починаючи з останньої чверті XIX ст., частина археологічних знахідок з розкопок цього античного центру, який після розпаду СРСР знаходиться на території України, передавалася з метою експонування та зберігання як до ДМ, так і до Ермітажу. Тому введення до широкого наукового обігу на сучасному рівні більше сотні античних світильників можна лише вітати. Це значно розшириє джерельну базу досліджень з історії та культури населення Херсонеса, а також дозволяє сподіватися, що в майбутньому будуть опубліковані й інші не менш цікаві археологічні матеріали з розкопок цього центру, які зберігаються в фондоховищах музеїв України та Росії.

Книга, що рецензується, складається з передмови, написаної директором Державного історичного музею Росії в Москві О. Шкурою, вступу, п'яти частин основного тексту, бібліографії, покажчиків, словника та 110 таблиць графічних і фото ілюстрацій.

В передмові коротко розглянуто історію формування колекції світильників Державного історичного музею Росії, історію вивчення світильників з Херсонеса та подано стислий нарис історії цього центру. До передмови додано карту Північного Причорномор'я з позначенням головних античних центрів, схематичний план Херсонеса та його некрополя, а також фотографії видів сучасного вигляду пам'ятки, які дозволяють закордонному читачеві отримати більш-менш загальне уявлення про цей міський центр.

В основній частині книги, яку побудовано за хронологічним принципом, послідовно розглянуто світильники класичного, елліністичного, римського, візантійського та середньовічного періодів з Херсонеса, а також імітацію пізньоримського світильника. Причому, слід наголосити, що публікація всіх без винятку світильників подана за єдину схемою, що значно полегшує роботу з матеріалом. Поряд з детальним описом кожної одиниці колекції, який доповнюється фотографією та рисунком, завжди наведене датування речі та порівняльний матеріал не тільки з Херсонесом, але й з інших античних центрів та використанням найсучаснішої наукової літератури. Слід також підкреслити, що висновки та датування авторів не викликають принципових заперечень. Хотілося б лише зазначити, що навіть припущення про херсонеське походження світильників із зображенням «доброго пастиря» (№№ 64—66), які раніше зберігалися в колекції Рум'янцевського музею, потребує детальної перевірки. Адже знахідки світильників з аналогічним зображенням на щиті не відомі з добре документованих розкопок Херсонеса. Більш того, як пишуть і автори книги, переважна більшість знахідок таких світильників походить з Риму та Остії. Все це робить дуже ймовірним інше нехерсонеське походження. Тому включення цих екземплярів до колекції беззаперечно херсонеських ламп навряд чи методично виправдане. Мабуть, їх слід було б включити до окремого розділу, разом з іншими світильниками, походження яких саме з Херсонеса викликає певні сумніви.

На особливу увагу заслуговує список використаної літератури, який складається з понад 300 найменувань наукових праць, присвячених різним групам світильників. Окремо треба зазначити, що на відміну від більшості археологічних праць європейськими мовами, де розглядаються питання північнопричорноморської античної археології та історії, тут повною мірою використано вітчизняну літературу на російській та українській мовах. Це вже само по собі слід розглядати як значний доробок авторів. Адже така бібліографія дозволяє західному читачеві скласти досить повне уявлення про значний внесок вітчизняних учених у вивчення античних старожитностей.

Завершуючи короткий огляд добротної роботи Л. Хршановського та Д. Журавльова, яку присвячено херсонеським світильникам із зібрання ДМ, залишається тільки привітати авторів та пожалкувати, що ще дотепер не оброблено та не видано багаті колекції античних та середньовічних світильників, які зберігаються в інших музеях України та Росії, зокрема і в фондах Національного заповідника «Херсонес Таврійський» та Ермітажу. Книга Л. Хршановського та Д. Журавльова, яку видано на дуже високому поліграфічному рівні в Римі видавництвом «L'ERMA di BRETSCHNEIDER», свідчить про значний інтерес спеціалістів до цієї категорії археологічних знахідок і будемо сподіватися, що вона стане однією з перших в серії аналогічних публікацій та досліджень світильників не тільки з Херсонеса Таврійського, але й з розкопок інших античних центрів Північного Причорномор'я.

ХРОНІКА

INTERNATIONAL CONFERENCE ON MAMMOTH SITE STUDIES (LAWRENCE, USA)

11—13 березня 1998 р. у Канзаському університеті США відбулася міжнародна конференція, присвячена дослідженням стоянок з мамонтовою фауною. У конференції брали участь спеціалісти із США, України, Чехії, Англії, Франції, Росії. Провідною темою було висвітлення ролі полювання на мамонта у палеоліті. Доповіді окреслювали напрями пошукових робіт на стоянках США та Східної і Центральної Європи.

Так Ж. Фрізон (Університет Віомінг, США) представив результати розкопок стоянки Колбі, де було знайдено скupчння кісток мамонтів та вістря типу кловіс. Археологічні рештки вченій інтерпретував як свідчення полювання на мамонтів з послідовним зберіганням м'яса у відповідних місцях. К. В. Хайнес (Університет Аризона, США) запропонував реконструкцію полювання на мамонтів Кловіс у полонині Сан-Педро в Аризоні. Л. А. Хеннус (Коледж Південної Дакоти, США) представив результати дослідження, які він проводив зі знаряддями з кісток мамонтів, що використовувались, на його думку, як мисливська зброя полювання на мамонтів у Лендж-Фергюсон, Південна Дакота. Я. Сондрес (Іллінойський музей, США), дослідивши тафономію кісток зі стоянок Дент, Колорадо, Кловіс у Новій Мексиці, зробив висновок про полювання на тварин та розчленування їхніх туш. Д. Енсер (Університет Аляска, США) дійшов висновку, що у Східній Берингії (Аляска), де були скupчнення мамонтів близько 13000 р. н. е., існували традиції використання бівнів. Доповідь А. Монте-Вайд (Університет Канзасу, США) присвячувалася морфологічному аналізу крем'яних вістрів костенківського типу, що були знайдені в культурному шарі польської стоянки Краків-Спадзіста. На її думку, ці вістря використовувались як мисливська зброя у полюванні на мамонтів. Доповідь Л. А. Яковлевої (ІА НАН України) та Ф. Джінджаана (CNRS EP 1730, Франція) була присвячена новим розкопкам на стоянці Гінці в Україні. За висновками дослідників, урочище Привалля, де була розташована пізньопалеолітична стоянка, мало особливо важливє значення для мисливців, які не раз використовували цю територію. Доведено, що стоянка з житлами з кісток мамонта, розміщена на пагорбі, була безпосередньо пов'язана з улоговиною Удаю, де зафіксовано сліди активної мисливської діяльності. У доповіді широко використовувався порівняльний аналіз з іншими стоянками пізнього палеоліту Наддніпрянщини. І. Свобода (Чехія) представив статуетки мамонтів зі стоянок Долні-Вестоніці I, Пхедмост, Павлов I та підкреслив схематичність зображень.

Декілька доповідей було присвячено гіпотезі відсутності активного полювання на мамонтів у палеоліті. Л. Г. Фріман (Університет Чикаго, США), наводячи твердження Л. Бінфорда щодо незначної ролі полювання у ранньому палеоліті, на прикладі стоянок Торальба та Амброна в іспанській Мезеті детально аналізує цю проблему, репрезентує контраргументи. Доповідь О. Соффера, В. Ю. Сунцова (Університет Іллінойса, США) та Л. Н. Корнієць (НАН України), базуючись на ідеях Брюсова, Громова, Верещагіна, Бінфорда та самої Соффера, висвітлювала питання полювання на мамонтів у палеоліті. Доповідь Д. Вест (Університет Канзасу, США) також присвячена ролі полювання на мамонтів у пізньому палеоліті. На прикладі граветських стоянок Спадзіста В у Польщі та Долні-Вестоніці у Моравії дослідниця наводить численні аргументи на користь полювання на мамонтів на цих стоянках та розчленування туш тварин, не погоджуючись з думкою О. Соффера.

Особливо цікавими були доповіді, в яких висвітлювались теми експериментального полювання на слонів для підсилення аргументації на користь існування полювання на мамонтів у палеоліті. Ж. Фрізон (Університет Віомінг, США) представив результати експериментального полювання на слонів у Зімбабве з використанням наконечників кловіс як металевої зброй і довів можливість полювання на молодих та дорослих мамонтів. Ж. В. Фішер (Університет Монтані, США), використовуючи практику розчленування слонів пігмеями в Ітурі у Конго, показав наявність варіацій щодо залишених кісток на місці обробки туші. Найбільш цікавий висновок дослідника полягає у тому, що вдала обробка туші слона не залишає слідів знаряддя на кістках тварин.

У доповідях з проблем тафономії мамонтів робилися спроби з'ясувати вік мамонтів та сезон їх загибелі. Д. Фішер (Університет Мічигану, США) висвітлював ці питання на прикладі решток американських мамонтів. С. Пеан (Інститут палеонтології людини, Франція) подібні питання висвітлював на прикладі граветської стоянки Міловіщи, зона Г, Моравія.

С. Вартанян (Заповідник Врангеля, Росія), Л. Д. Адженброд (Університет Аризона, США), А. Лістер (Університет Лондона, Велика Британія), Р. В. Гrahам (Музей природознавства, Денвер,

США), С. Я. Мілер (Музей природознавства, Ідахо, США) присвятили свої доповіді палеонтології мамонтів.

Живе та доброзичливе обговорення доповідей створювало особливу атмосферу цікавій, тематично насичений міжнародній конференції.

Л. А. Яковлєва

ПРО РОБОТУ СПЕЦІАЛІЗОВАНОЇ ВЧЕНОЇ РАДИ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ У 1997 РОЦІ

За звітний період спеціалізована вчена рада провела 18 засідань, на яких відбулись захисти 3 докторських та 11 кандидатських дисертацій. Відхиленіх докторських і кандидатських дисертацій немає.

Докторські дисертації:

Івакін Гліб Юрійович, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, доктор історичних наук за спеціальністю 07.00.04 — археологія. Назва дисертації: «Історичний розвиток Києва XIII—XVI ст.»

Наукова проблема. Однією з актуальних проблем історії України другої половини XIII—XVI ст., є дослідження різних аспектів розвитку середньовічного міста. Нечисленність писемних джерел, особливо з початку цього періоду, висуває на перший план археологію, яка безперервно накопичує джерелознавчу базу з цією проблемою. Метою виконаного дослідження є всебічне висвітлення різних аспектів історичного розвитку Києва цього періоду на базі комплексного аналізу та узагальнення всіх відомих на сьогодні археологічних та писемних джерел (політичне, економічне, культурне життя, історико-топографічна структура, стан монументальних пам'яток).

Основним методом дослідження був комплексний аналіз широкого кола джерел, які відбивали різноміцні аспекти історичного розвитку Києва. Застосовувалися методи порівняльно-історичного розвитку міста, порівняльно-історичного та ретроспективного аналізу, коли застосовувалися дані пізніших джерел або з сусідніх регіонів.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше до наукового обігу в повному обсязі вводиться інформація про більшість археологічних пам'яток Києва XIII—XVI ст., зібрано та проаналізовано на сучасному науковому рівні свідчення джерел, матеріалів, студій з історії післямонгольського Києва. Уперше здійснено монографічне дослідження історичного розвитку Києва від 20-х років XIII ст. до середини XVI ст.

На захист виносилися такі результати:

Значний занепад Києва був не стільки наслідком конкретного руйнування міста у 1240 р., скільки наслідком розгрому і розпаду всієї давньоруської системи й встановлення ординського іга. Життя, хоч і з меншою інтенсивністю, продовжувалось в усіх історичних районах Києва. Населення міста різко зменшилось, проте територія основного ядра Києва лишилась старою. Незважаючи на величезні втрати, Київ протягом XIII — середини XVI ст. залишався значним політичним, ідеологічним центром Східної Європи. Культурна традиція не була перервана. Її розвиток базувався на традиціях і коренях матеріальної та духовної культури давньоруського часу.

Офіційні опоненти: І. С. Винокур, доктор історичних наук, професор, зав. кафедрою загальної історії Кам'янсько-Подільського педагогічного інституту; О. В. Чернецов, доктор історичних наук, зав. відділом слов'яно-руської археології Інституту археології РАН (Росія); М. П. Кучера, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник-консультант Інституту археології НАН України

Провідна установа: Інститут історії України НАН України, відгук підписав та затвердив директор Інституту історії України НАН України, академік, доктор історичних наук В. А. Смолій. Відгук обговорено і затверджено на засіданні відділу історії України середніх віків Інституту історії України НАН України.

Під час захисту в дискусії брали участь члени ради: академік П. П. Толочко, Е. А. Балагурі, М. І. Гладких.

Котигорошко В'ячеслав Григорович, старший науковий співробітник Інституту карпатознавства Ужгородського державного університету, доктор історичних наук (07.00.04) — археологія. Назва дисертації: «Історія населення Верхнього Потисся в латеноримський час (III ст. до н. е.—IV ст. н. е.)».

Наукова проблема. Етнокультурний розвиток Верхнього Потисся досі лишається актуальним науковим завданням через невирішенність проблеми ролі і місця північно-фракійських племен, кельтів і германців у заселенні регіону. Саме історія цих племен стала предметом дослідження.

Методом у вирішенні поставленої проблеми виступає принцип історизму в пізнанні закономірностей розвитку стародавніх суспільств, що вимагає розгляду культурно-історичних явищ і феноменів у динаміці їх розвитку і взаємозв'язку з окремими регіонами.

© В. О. ПЕТРАШЕНКО, 1998

Наукова новизна роботи полягає у введені до наукового обігу в повному обсязі систематизованих даних про основні культури і культурні групи Верхнього Потисся в латеноримський час. Між латенською культурою і культурою карпатських курганів виділяється проміжний період, визначений як частина величезного масиву — дакійської культури Карпатського ареалу. Послдання хронологічного аспекту дослідження з культурно-типологічним аналізом вказує на послідовну еволюційну зміну археологічних культур (латенська, дакійська, культура карпатських курганів). Комплексний підхід до даних археології, нумізматики і писемних джерел дозволив створити цілісну концепцію етнічної і політичної ситуації у Верхньому Потиссі III ст. до н. е.— IV ст. н. е., та з'ясувати рівень розвитку духовної культури населення.

На захист виносилається цілісна концепція історичного розвитку населення Верхнього Потисся за значеного періоду. Висувається такі ключові положення: наявність генетичного зв'язку між археологічними культурами III ст. до н. е.— IV ст. н. е. з північно-фракійською основою; вихідна тенденція в області соціально-економічних відносин здебільшого визнається культурним впливом кельтів, даків і цивілізаційним впливом Риму, розпад північно-фракійської спільноти регіону в кінці IV — на початку V ст. н. е. обумовлюється подіями епохи Великого переселення народів.

Офіційні опоненти: І. С. Винокур, доктор історичних наук, професор, зав. кафедрою загальної історії Кам'янець-Подільського педагогічного інституту; Л. І. Крушельницька, доктор історичних наук, ст. науковий співробітник, директор Львівської наукової державної бібліотеки ім. В. Стефаника; М. А. Пелещішин, доктор історичних наук, професор, зав. кафедрою археології античного світу і середніх віків Львівського державного університету.

Провідна установа: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Відгук підписав зав. відділом археології Інституту українознавства доктор історичних наук Л. Г. Мацкевич, затвердив директор Інституту, доктор історичних наук, академік Я. Д. Ісаєвич.

Під час захисту в дискусії взяли участь члени ради: Козак Д. Н., Баран В. Д., Балагурі Е. А.

Скорий Сергій Анатолійович, ст. науковий співробітник Інституту археології НАН України, доктор історичних наук за спеціальністю 07.00.04 — археологія. Назва дисертації: «Кочовики перед-скіфської та скіфської доби в Дніпровському Правобережному Лісостепу (питання етнокультурної історії)».

Наукова проблема. Всебічне дослідження взаємовідносин і взаємодії кочовиків-скотарів та землеробів на різних етапах та на різних територіях має надзвичайно важливе значення для розуміння історичного процесу і з'ясування історичної долі землеробських та кочівницьких суспільств. У цьому контексті особливого значення набуває розріз проблеми взаємовідносин історичнихnomadів — кіммерійців і скіфів-землеробів Дніпровського Лісостепового Правобережжя.

Основними методами дослідження є порівняльно-історичний, порівняльно-етнографічний та традиційні археологічні: порівняльно-типологічний і картографічний.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що вона є першим, виконаним на сучасному рівні, узагальнюючим дослідженням взаємовідносин кочовиків передскіфської та скіфської доби і землеробського населення Дніпровського Правобережного Лісостепу. Уперше виділяється старожитності історичних кіммерійців і скіфів з усього масиву пам'яток; пропонується схема історичної ситуації, що склалася в регіоні з приходом туди іраномовних кочових етносів; показана динаміка її розвитку.

На захист виносилося такі положення:

Однією з основних причин просування кіммерійців у межі Правобережного Лісостепу, особливо в районі Середньої Наддніпрянщини, був високий економічний потенціал цього регіону, що робило його зручним об'єктом для експлуатації з боку кочовиків.

Поява певних контингентів кіммерійців на вказаній території відноситься до кінця VIII ст. до н. е. Перебування іх у Лісостеповому Правобережжі не було тривалим. Чужинці не інтегрувались в місцевий етнічний масив, вони зберегли етнокультурну відокремленість. Фінал історії кіммерійців пов'язаний з поглинанням їх новим етнокультурним середовищем — скіфами.

Просування скіфів у Правобережний Лісостеп мало хвилеподібний характер і може бути розділено на кілька етапів. Перший — початок VII ст. до н. е., другий — третя четверть — кінець VII ст. до н. е., третій — з початку V ст. до н. е.

З IV ст. до н. е. південні райони Правобережного Лісостепу ввійшли до складу Великої Скіфії і поділили в кінцевому підсумку її долю.

Офіційні опоненти: В. Б. Винogradov, доктор історичних наук, професор, зав. кафедрою загальної історії Армавірського державного педагогічного інституту (Росія); Л. І. Крушельницька, доктор історичних наук, ст. науковий співробітник, директор Наукової державної бібліотеки ім. В. Стефаника; С. В. Максимов, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник-консультант Інституту археології НАН України.

Провідна установа: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Відгук підписав зав. кафедрою археології та музеєзнавства, доктор історичних наук, професор М. І. Гладких і затвердив проректора з наукової роботи Київського університету, доктор історичних наук, професор В. А. Макара.

Під час захисту в дискусії взяли участь члени ради Е. А. Балагурі, В. Д. Баран, Д. Я. Телегін та присутня на засіданні кандидат історичних наук, викладач І. Б. Шрамко.

Кандидатські дисертації:

Мансур Сахар Абдала Іса, громадянка Йорданії, аспірантка кафедри історіографії, джерело-знавства та археології Харківського університету, кандидат історичних наук за спеціальністю 07.00.04 — археологія. Назва дисертації: «Аманітська культура Йорданії (остання четверть II — перша половина I тис. до н. е.)».

Наукова проблема. Археологічне дослідження Аманітського царства дуже нерівномірне, монографічного дослідження про цей період історії Йорданії немає, що негативно впливає на висвітлення фактів, які часто суперечать історичним реаліям. Захищена дисертація покликана заповнити цю прогалину. Проведено спеціальне комплексне дослідження з історії аманітського царства останньої четверті II тис. до н. е.— першої половини I тис. до н. е., тобто від заснування держави аманітян в Трансйорданії до перського завоювання і втрати державної незалежності. Розглядаються питання

розвитку як матеріальної, так і духовної культури аманітського суспільства, а також його політична та соціально-економічна історія.

Використовувались традиційні методи археологічного дослідження: формально-типологічний аналіз виробів і об'єктів, інвентарю і конструкцій поховань. Багато місця займає аналіз писемних, епіграфічних, а також лінгвістичних джерел.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше створено монографічне дослідження Аманітського царства в період залізного віку.

На захист виносились такі конкретні положення: етнічні корені аманітян йдуть від племен, які мешкали у бронзовому віці на північній Сирії. Ці племена витіснили із середньої частини Задорданні місцеве населення у другій половині XIII ст. до н. е. Племінна організація аманітян поступово переростає у державну. По новому вирішуються кілька конкретних археологічних питань. Аманітські башти інтерпретуються не лише як військові об'єкти, але й аграрно-житлові споруди, центри сільськогосподарської округи. Розроблено класифікацію похованального обряду аманітян та встановлено зовнішній вплив на ритуал поховання (егейський, египетський, ассирійський). Встановлено, що кам'яна скульптура аманітян представлена окрімною школою, яка не була характерна для сусідніх народів.

Офіційні опоненти: В. М. Зубар, доктор історичних наук, ст. науковий співробітник, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України; С. Я. Ольговський, кандидат історичних наук, доцент Київського державного інституту культури.

Провідна установа: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Відгук підписав зав. кафедрою археології та музеєзнавства, доктор історичних наук, професор М. І. Гладких і затвердив проректор університету, доктор історичних наук, професор В. А. Макара.

Під час захисту в дискусії брали участь члени ради: Е. А. Балагурі, І. С. Винокур, а також доктор історичних наук А. Л. Нечитайло — провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України.

Кобаль Йосип Васильович, зав. відділом охорони пам'яток історії та культури при Закарпатському краєзнавчому музеї, кандидат історичних наук за спеціальністю 07.00.04 — археологія. Назва дисертації: «Зв'язки населення Північного Причорномор'я з карпатським басейном в епоху пізньої бронзи»

Мета дисертації полягає в зібранні і систематизації різноманітного археологічного матеріалу, який свідчить про зв'язки між Карпатським басейном і Північним Причорномор'ям, і на його основі відтворити складну картину взаємин населення згаданих культурно-історичних областей в контексті загальноєвропейських історичних процесів кінця бронзової доби.

У дослідженні застосовано комплексний підхід у вирішенні поставленого завдання, використано типологічний, порівняльний, картографічний методи археологічного дослідження.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що вперше зроблено спробу комплексного дослідження проблеми взаємозв'язків між населенням Північного Причорномор'я і Карпатського басейну за доби пізньої бронзи із зачлененням широкого кола джерел; розроблено періодизацію і теоретичні моделі зв'язків досліджуваних територій.

На захист виносяться такі положення: типологіко-хронологічна характеристика археологічного матеріалу; хронологія сабатинівської та білозерської культур, їх синхронізація з археологічними культурами Карпатського басейну та Центральної Європи; головні центри постачання сировини для бронзоливарного виробництва Північного Причорномор'я; роль носіїв культури Ноа у проникненні північнопричорноморських (сабатинівських) елементів в середовище культур пізньої бронзи Карпатської котловини.

Офіційні опоненти: Л. І. Крушельницька, доктор історичних наук, ст. науковий співробітник, директор Львівської наукової державної бібліотеки ім. В. Стефаника; І. М. Шарафтудінова, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, пенсіонерка.

Провідна установа: Львівський державний університет, відгук підписав доктор історичних наук, професор, зав. кафедрою археології, античності і середньовіччя М. Н. Пелещишин.

Під час захисту в дискусії брали участь члени ради Е. А. Балагурі, І. С. Винокур, Є. В. Максимов.

Корчинський Орест Мирославович, науковий співробітник археологічної експедиції Інституту народознавства НАН України, кандидат історичних наук за спеціальністю 07.00.04 — археологія. Назва дисертації: «Городища IX—XIV ст. в басейні Верхнього Подністров'я».

Основна мета дисертації полягає у вивченні характеру і рис оборонного будівництва на території літописних (східних) хорватів, еволюції та соціальних функцій городищ. Для досягнення цієї мети у праці розв'язуються такі завдання: впроваджується в науковий обіг всі відомі матеріали з дослідження укріплених поселень IX — початку XIV ст.; для встановлення хронології городищ досліджуються етапи еволюції матеріальної культури; визначається місце і роль цього типу пам'яток на різних ступенях історичного та культурного розвитку, з'ясовуються принципи їх функціонування.

Методологічною основою роботи є принцип історизму, дослідження явищ в їх розвитку. Основними методами стали типологічний і хронологічний аналізи матеріалів, що дозволило прослідкувати еволюцію укріплених поселень регіону.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше проведено монографічне дослідження з цієї проблеми. Це дало можливість реконструювати процеси історичного розвитку досліджуваного регіону на тлі городищ IX—XIV ст.— важливих центрів суспільно-політичного життя, простежити їх еволюцію. На захист винесені такі результати: виникнення і розвиток укріплених поселень IX—XIV ст. у Верхньому Подністров'ї, їх соціальні функції, що зумовлені закономірністю еволюції на значній території слов'янського світу, а також властиві для досліджуваного регіону, локальні особливості.

Офіційні опоненти: М. П. Кучера, доктор історичних наук, ст. науковий співробітник-консультант Інституту археології НАН України; В. П. Коваленко, кандидат історичних наук, доцент Чернігівського педагогічного інституту.

Провідна установа: Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича, відгук підписали доктор історичного факультету, доктор історичних наук, професор Ю. І. Макар і кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Л. П. Михайліна та затвердив ректор університету, професор С. С. Костишин.

Під час захисту в дискусії взяли участь член ради Е. А. Балагурі та наукові співробітники Інституту археології, кандидати історичних наук Л. В. Вакуленко, Б. А. Звіздецький.

Панишко Сергій Дмитрович, старший викладач кафедри археології та джерелознавства Волинського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, кандидат історичних наук за спеціальністю 07.00.04 — археологія. Назва дисертації: «Формування території Волинської землі у XII — на початку XIV століття».

Метою дослідження є реконструкція історичного процесу формування території Волинської землі та простеження його залежності від соціально-економічного розвитку регіону. Реалізація поставленої мети досягається через вирішення таких завдань: простежити процес адміністративного виділення як Волинської землі в цілому, так і окремих князівств у її межах; встановити періоди адміністративної єдності та роздрібності землі; встановити роль феодальних міст у адміністративній організації території волинських князівств; встановити залежність між адміністративним виділенням волинських князівств та їх соціально-економічним розвитком.

Методологічним підґрунтам роботи є принцип історизму, що дозволяє розглядати процес формування території Волинської землі в динаміці, основний метод дослідження — порівняльно-історичний.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в науковий обіг вводяться нові археологічні матеріали, складено реєстр давньоруських городищ з території історичної Волині. На прикладі Луцького мікрорегіону показано формування сільськогосподарської округи давньоруських міст Волині. **На захисті** виносились такі результати дослідження: входження до складу Київської Русі активізувало окняжіння Волині, що виразилось у появі нових адміністративно-територіальних центрів-міст; спостерігається активізація процесів містоутворення у її лісостеповій зоні; адміністративно-територіальна структура, що була характерною для давньоруського періоду зберігалась на Волині і у другій половині XIII ст.— першій половині XIV ст.

Офіційні опоненти: М. Ф. Котляр, доктор історичних наук, член-кореспондент НАНУ, зав. сектором історії Київської Русі Інституту історії НАН України; Г. Ю. Івакін, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

Провідна установа: Чернігівський державний педагогічний інститут, відгук підписав зав. кафедрою археології та народознавства, кандидат історичних наук, доцент В. П. Коваленко та затвердив ректор інституту, професор О. Ф. Ященко.

Під час захисту в дискусії взяли участь член ради В. Д. Баран.

Марченко Леонід Васильович, генеральний директор національного заповідника «Херсонес Таврійський», кандидат історичних наук за спеціальністю 07.00.04 — археологія. Назва дисертації: «Просторова організація господарства Херсонеса Таврійського в період розквіту (друга половина IV — перша половина III ст. до н. е.)».

Наукова проблема. Цілісне історичне уявлення про Херсонес Таврійський класичного та ранньоелліністичного періодів. Основною метою дисертації є створення моделі просторової організації системи як основи економічного розвитку Херсонеської держави на рівні сучасних знань. Вирішується такі задачі: характеристика екологічної ситуації та вивчення ступеня її впливу на розвиток різноманітних галузей господарства територіальної Херсонеської держави, просторова організація та планувальна структура міста та прилеглої території; реконструкція організації землеробського господарства великої хори Херсонеської держави; характеристика господарської діяльності населення.

Головним методом дослідження є всебічний аналіз археологічного матеріалу для визначення критеріїв оцінки даних, ступеня взаємозв'язку явищ, їх надійності та достовірності. Це дозволило визначити певні закономірності, результатом чого стали нові ідеї, гіпотези та підходи до інтерпретації відомих археологічних положень.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що вперше побудовано комплексну модель просторової організації господарської системи, що охоплює всі компоненти держави: місто, прилеглий до нього район та велику хору. Проаналізовано історичний розвиток кожної складової господарства: сільського господарства, ремесла та торгівлі. На основі вивчення матеріалів розроблено питання про вплив екологічної ситуації на просторовий розвиток полісу. Виходячи з цього, по-новому поставлено питання про заснування Херсонеса в центрі полісної території та економічну спрямованість держави. До наукового обігу введено нові значні групи археологічного матеріалу, який було отримано за весь період розквіту Херсонеса.

Офіційні опоненти: С. Ю. Саприкін, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту загальної історії РАН (Росія); С. Б. Сорочан, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського державного університету.

Провідна установа: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Відгук підписав зав. кафедрою археології та музеєзнавства, доктор історичних наук, професор М. І. Гладких та затвердив проректор з наукової роботи Київського університету, професор В. А. Макара.

Під час захисту в дискусії взяли участь голова ради академік П. П. Толочко.

Гудим —Левкович Олександр Миколайович, науковий співробітник Інституту українознавства Київського університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук з спеціальністю 07.00.04 — археологія. Назва дисертації: «Демографічна реконструкція черняхівського населення України III—V ст. н. е.».

Наукова проблема. Відтворення етнічної та соціально-економічної історії людства неможливе без демографічних досліджень. Метою роботи є реконструкція демографічного стану черняхівського населення України у III — перший половині V ст. н. е., відтворення процесу природного розвитку населення — визначення рівня смертності, тривалості життя, динаміки чисельності населення; реконструкція соціальних умов відновлення населення, кількісні та якісні характеристики сім'ї-домогосподарства; колонізаційні та міграційні процеси, структура забудови поселень та кількість мешканців; палеодемографічні реконструкції.

Основним методичним підходом до джерела дослідження є визначення саме тих категорій археологічного матеріалу, які можуть дати інформацію про демографічні характеристики населення.

Методологічною основою роботи є твердження про безпосередній вплив демографічного стану суспільства на його матеріальну культуру.

Наукову новизну роботи складає відтворення цілісної картини демографічного стану населення окремої археологічної культури, а також самостійна розробка ряду оригінальних методик палеодемографічних реконструкцій. *На захист* виносились такі положення: при можливому коливанні рівня смертності в різних регіонах середня тривалість життя черняхівського населення становила 31,3 року, нормальна — 35,5 року, у чоловіків — 37,5 року, у жінок — 32,5; чисельність черняхівської сім'ї-домогосподарства коливалася від 5—7 до 24—27 осіб, в середньому від 6—8 до 9—12 осіб; найбільш характерною забудовою черняхівських поселень було їх групове планування; черняхівська колонізація регіону базувалася на перелоговій системі землеробства.

Офіційні опоненти: І. С. Винокур, доктор історичних наук, професор, зав. кафедрою загальної історії Кам'янець-Подільського педагогічного інституту; Н. М. Кравченко, кандидат історичних наук, виконуюча обов'язки професора Київського інституту «Слов'янський університет».

Провідна установа: Інститут археології РАН (Москва). Відгук підписав доктор історичних наук, зав. відділом слов'янської археології О. В. Чернечов і затвердив директор Інституту, доктор історичних наук, професор Р. М. Мунчас.

Під час захисту в дискусії брали участь члени ради академік П. П. Толочко, Д. Н. Козак.

Циміданов Віталій Володиславович, науковий співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею, кандидат історичних наук з спеціальністю 07.00.04 — археологія.

Назва дисертації: «Соціальний розвиток населення зрубної культурно-історичної спільноти (за матеріалами поховань пам'яток Східної України)».

Наукова проблема. Соціологічна інтерпретація населення степової та лісостепової зон Східної Європи залишається актуальним науковим завданням. Мета дослідження полягає у реконструкції суспільного ладу носіїв зрубної культури та розгляд змін, які відбулися у соціальній структурі зрубного суспільства протягом його існування на теренах сучасної України.

Головним методом дослідження є статистичний аналіз археологічних матеріалів з метою з'ясування засобів археологічного «кодування» різних соціальних груп. Методологічною основою дисертації є ідея про зв'язок залишків предметного світу з певними сферами діяльності людини і положення, згідно з яким соціальна позиція небіжчика впливає на поховальний обряд й обумовлює деякі його конкретні прояві.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше було проаналізовано увесь комплекс проявів поховального обряду з метою розкриття їх соціальної інформативності. Запроваджено поняття «статус» та «ранг», які дозволяють конкретизувати уявлення про соціальну структуру зрубного суспільства. Зроблено спробу простежити динаміку соціального розвитку. Вперше висновки про суспільний лад носіїв зрубної культури базуються не на окремих зведеннях, а на величезному масиві поховальних комплексів досить великого регіону. *На захист* виносились такі положення: суспільство західної частини території зрубної культури мало біфункціональну соціальну структуру з двома головними соціальними групами: носіями виробничої функції та служителями культу. Як окремі соціальні ролі постають також володарі та майстри. У межах соціальних груп мала місце рангова градація; динаміка соціального розвитку протягом існування зрубного суспільства в межах сучасної України йшла у напрямку соціального розшарування.

Офіційні опоненти: І. В. Ковальова, доктор історичних наук, професор кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського університету; М. О. Ричка, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії НАН України.

Провідна установа: Донецький державний університет. Відгук підписав зав. кафедрою археології, історії стародавнього світу та середніх віків, кандидат історичних наук О. В. Чернечов і затвердив проректор університету, професор О. Б. Ступін.

Під час захисту в дискусії брали участь члени ради: Д. Н. Крижицький, Є. В. Максимов, А. С. Русєєва.

Ткаченко Віктор Іванович, ст. інженер I категорії Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук з спеціальністю 07.00.04 — археологія. Назва дисертації: «Пізній палеоліт Закарпаття (пам'ятки оріньякскої традиції)».

Наукова проблема. У пізньому палеоліті можуть бути виділені локальні археологічні культури, репрезентовані групами тогож або досить близьких пам'яток — однотипних або досить близьких пам'яток. Головна мета роботи полягає у відтворенні складної історичної картини взаємін пізньопалеолітичного населення Закарпаття. Для її досягнення ставляться такі завдання: класифікація та статистичний аналіз пізньопалеолітичних виробів, обґрунтування археологічних культур, встановлення хронології пам'яток, локальних відмінностей у розвитку закарпатських оріньяксських індустрій та пам'яток суміжних територій.

В дисертації використовується системний підхід і традиційні археологічні методи: техніко-типологічний, порівняльний, статистичний.

Наукова новизна дисертації полягає в узагальненні всіх даних по пізньому палеоліту Закарпатської області. Вперше вводяться в науковий обіг численні пізньопалеолітичні матеріали, оброблені за єдиною методикою опису, класифікації та типолого-статистичного аналізу й схематизації артефактів. *На захист* виносяться такі положення: методичні питання класифікації та культурно-хронологічного підрозділу пізнього палеоліту Закарпаття; типолого-статистична характеристика пізньопалеолітичного матеріалу Закарпатського матеріалу; виділення технічних варіантів, типів та окремих культур серед оріньякоїдних пам'яток краю; синхронізація оріньякоїдних пам'яток області з подібними пам'ятками Центральної та Східної Європи.

Офіційні опоненти: В. Н. Станю, доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Одеського державного університету; В. І. Ключко, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

Провідна установа: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Відгук підписав зав. відділом археології Інституту українознавства доктор історичних наук Л. Г. Мацкевич, затвердив директор Інституту, доктор історичних наук, академік Я. Д. Ісаєвич.

Під час захисту в дискусії взяли участь член ради М. І. Гладких та доктор історичних наук, ст. науковий співробітник Інституту археології РАН Ю. О. Мочанов.

Черніх Людмила Андріївна, молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук з спеціальністю 07.00.04 — археологія. Назва дисертації: «Проблеми вивчення первісного ремесла в археології (соціально-історичний аспект)».

Наукова проблема. Пізнання суспільно-економічного розвитку докласового суспільства в конкретно-історичних проявах є найважливішим завданням археології як історичної науки. Метою дисертації є розкриття особливостей розвитку ремесла в умовах первісного суспільства, розгляд головних передумов еволюції суспільно-економічних форм ремесла та можливості їх реконструкції за археологічними даними. Головні завдання дисертації: критичний аналіз сучасного стану проблеми вивчення генези ремесла; аналіз змісту поняття «ремесло», визначення специфіки розвитку соціальних форм ремесла в умовах первісного суспільства; розгляд можливостей реконструкції соціальних форм ремесла на прикладі вивчення мідно-бронзового виробництва степових АК пізнього енеоліту — середньої бронзи України.

Дослідження здійснено на базі комплексного вивчення археологічних джерел з мідно-бронзового виробництва з застосуванням різних методів: типології, картографування, кількісного, порівняльно-історичного, функціонального аналізів тощо.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що вперше здійснено критичний та логічний аналіз проблеми вивчення генези ремесла за археологічними джерелами. Зведені та узагальнено на'яток басейну Сули; дослідження діяльності співробітників ЛМС в галузі практичної археології; укладання повного переліку пам'яток археології, відкритих та досліджених роботами ЛМС.

Методологічною основою роботи є положення про діалектичний зв'язок процесів і явищ у суспільстві, необхідність їх адекватного наукового пізнання, керуючись принципом об'єктивності історизму, які визнаються представниками різних історико-софських наукових шкіл та напрямків. В роботі використані предметно-хронологічний та порівняльно-історичний методи комплексного аналізу подій, явищ і процесів.

Наукова новизна дисертації полягає у визначенні вперше у вітчизняній історіографії місця і ролі археології в діяльності одного з найвідоміших приватних музеїв України, укладанні наукових біографій К. М. Скаржинської, Ф. І. Камінського, Г. С. Кир'якова, С. К. Кульжинського. *На захист* внесено такі результати дослідження: у діяльності ЛМС знайшли відображення об'єктивні процеси становлення і розвитку вітчизняної археологічної науки останньої чверті XIX — початку ХХ ст.; заснування і розбудова музеївого зібрання К. М. Скаржинською є передвісником національно-культурного відродження ХХ ст.; на базі музею утворився лубенський осередок вивчення археології Посуля.

Офіційні опоненти: С. З. Заремба, доктор історичних наук, директор центру пам'яткоznавства НАН України; К. П. Бунягин, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

Провідна установа: Полтавський державний педагогічний інститут ім. В. Г. Короленка. Відгук підписав зав. кафедрою історії України, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України В. Є. Лобурець і затвердив ректор інституту, доктор історичних наук, професор В. О. Пашенко.

Під час захисту в дискусії брали участь члени ради С. А. Балагурі, С. А. Винокур, В. К. Міхеєв.

Іс'єв Михайло Михайлович, інженер I категорії Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук з спеціальністю 07.00.04 — археологія. Назва дисертації: «Природне середовище Нижнього Побужжя та Нижнього Подніпров'я в добу античності».

Наукова проблема. Проблема вивчення палеоекології має велике значення для вирішення багатьох важливих питань античної історії та археології Північного Причорномор'я. Мета дисертації — реконструювати стан навколошнього середовища району Нижнього Побужжя та Нижнього Подніпров'я в античний та римський час. В дисертації ставляться такі задачі: проведення реконструкції складових природного середовища Нижнього Побужжя та Нижнього Подніпров'я; визначення пікових ситуацій клімату в регіоні; здійснення реконструкції ландшафтів з урахуванням змін клімату; з'ясування проблеми взаємопливу природного середовища та суспільства на прикладі Ольвійської держави.

В роботі використані традиційні археологічні методи: порівняльно-історичний у комплексі з даними палеокліматології, палеогідрології, тектоніки, палеогрунтознавства, палеоботаніки, палео-зоології.

Наукова новизна дисертації полягає в узагальненні писемних джерел античного періоду, в яких згадане природне довкілля Північного Причорномор'я, а також результатів археологічних досліджень. Запропоновано комплексну модель еволюції природного довкілля регіону. *На захист* внесено такі результати дослідження: комплексна модель еволюції природного середовища регіону; гіпотеза про ступінь залежності розвитку Ольвійської держави від екологічних змін, зокрема про безпосередній зв'язок економічного піднесення Ольвійської держави з кліматичним оптимумом, що припадає на IV — першу половину III ст. до н. е.

Офіційні опоненти: Є. В. Черненко, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України; М. І. Золотарьов, кандидат історичних наук, зав. відділом національного заповідника «Херсонес Таврійський».

Провідна установа: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Відгук підписав зав. кафедрою археології та музеєзнавства, доктор історичних наук, професор М. І. Гладких та затвердив проректор з наукової роботи Київського університету, професор В. А. Макара.

Під час захисту в дискусії брали участь члени ради: академік П. П. Толочко, С. А. Балагурі.

B. O. Петрашенко

ВІТАЄМО ЮВІЛЯРІВ

ВИЗНАЧНИЙ ДОСЛІДНИК ПАЛЕОЛІТУ КРИМУ

21 березня Юрію Георгійовичу Колосову виповнюється 75 років. За плечима — півстолітній шлях у науці, десятки відкритих і досліджених пам'яток, тисячі пройдених під час археологічних розвідок кілометрів. Без перебільшення його можна назвати старійшиною вітчизняної первісної археології, патріархом кримського палеоліту.

Ю. Г. Колосова, хочеться дещо відійти від традиційної для академічних видань схеми сухого переліку наукових звершень ювіляра.

В науку Юрій Георгійович прийшов не юнаком з студентської лави, за його плечима вже був чималий фронтовий шлях. Евакуйований з батьками на початку війни в Омськ, він проситься на фронт, але до повноліття не вистачає кількох місяців, і йому відмовляють. Серцева недостатність стає на перешкоді вступу до авіаційного училища, і він подає документи до дислокованого в м. Ачинську Сумського артилерійського училища. Через сім місяців молодшого лейтенанта Колосова направляють командиром вогневого взводу дивізійної ар-

Для багатьох Крим це, перш за все, його золоті пляжі, вкриті екзотичною субтропічною зеленню схили південно-західного узбережжя, благоустроєні зони відпочинку. Доктор історичних наук Ю. Г. Колосов своє життя присвятив вивченню степового та передгірного Криму, де на десятки кілометрів не зустрінеш жодної річки, а вологи пересижаючі у літню спеку джерел ледь вистачає, щоб вгамувати спрагу. Ця менш привітна східна частина півострова не так вабила дослідників, і виришаючи у далекі повоєнні роки з речовим мішком за плечима на пошуки невідомих доти в тих краях первісних стоянок, молодий археолог чимось нагадував романтичних героїв Майн-Ріда чи Стівенсона.

Він нагадує їх і сьогодні, через 50 років. Тому розповідаючи про життєвий шлях ще донедавна провідного наукового співробітника Інституту археології НАН України

Червона Балка

тилерії на 2-й Прибалтійський фронт. Отримавши в січні 1943 р. поранення, він з медсанбату знову повертається на передову, де в складі окремого протитанкового винищувального батальйону 1-го Українського фронту бере участь у битві за Сандомирський плацдарм і з боїми доходить до Одера. Знову важко поранений на початку 1945 р., День Перемоги Ю. Г. Колосов зустрів у тбіліському госпіталі, інвалідом 2-ї групи.

Демобілізувавшись, Юрій Георгійович закінчує у 1949 р. екстерном історичний факультет КДУ, спеціалізуючись по кафедрі археології. Вибір професії не був випадковим: ще в шкільні роки він приятелював з сином відомого дослідника трипільської культури Петра Курінного і, буваючи у нього вдома, бачив давню кераміку та інші старожитності, слухав розповіді про розкопки.

Але наукова кар'єра Ю. Г. Колосова починалася не в археологічних, а в спелеологічних експедиціях. Упродовж двох років у складі карстово-спелеологічного відділу Кримської філії АН СРСР він обстежує підземні лабіринти Криму й Уралу, зокрема відому Кунгурську печеру. Та археологія вабила більше, і коли у 1952 році трапилася нагода зайнятись сутто фаховими дослідженнями, він без вагань перейшов на посаду молодшого наукового співробітника історико-археологічного відділу філії, де під керівництвом П. М. Шульца розпочав пошуки пам'яток первісної доби у Північно-Східному Криму. Так були відкриті перші для степової частини півострова неолітичні стоянки — Краснопerekопська і Олексіївська засуха.

У 1954 р. Юрій Георгійович переїздить до Києва й починає працювати в первісному відділі Інституту археології АН УРСР. Виконуючи обов'язки заступника начальника експедиції С. М. Бібікова, він бере участь у розкопках відомої мезолітичної пам'ятки Фатьма-Коба, паралельно досліджуючи ним самим відкриту стоянку Карань-Коба. На 50-і роки припадає й вивчення у складі експедиції О. О. Векілової стоянок Сюрень I і II, самостійні розкопки печери Карап-Коба. Тоді ж було відкрито стоянки Долинка, Ішуньська, Фронтове III, Лугове, Ала-Чук, Су-Ат I-IV, гроти Водопадний та Красний. Більшість з цих стоянок належить до неолітичного часу, і саме з цим періодом первісної археології пов'язувалися плани щодо кандидатської дисертації. Та в 1962 році вийшла другом узагальнююча праця О. О. Формозова, де підсумовувалися всі відомі на той час дані з неоліту Криму, і «запал» до неолітичної проблематики, як то кажуть, пропав.

Розкопки стоянки Заскельне V. 1993 р.

На початку 60-х років Ю. Г. Колосов береться за вивчення палеоліту Криму. Він штудіює археологічні звіти й літературу, знайомиться з матеріалами розкопаних пам'яток, проводить розвідки в районі р. Бодрак і додаткові розкопки дослідженої Г. А. Бонч-Осмоловським на початку 20-х років мустєрської стоянки Шайтан-Коба. Одним з перших серед вітчизняних дослідників застосувавши для аналізу крем'яної колекції цієї пам'ятки типолого-статистичний метод Ф. Борда, він аргументовано доводить наявність тут двох культурно-хронологічних комплексів. Такою ж грунтовністю відзначався і висновок про існування в палеолітичний час південно-західного шляху, яким через Тарханкутський півострів могли прийти у Крим з Малої Азії носії левалуазької технології. Ці розробки лягли в основу захищеної у 1967 р. кандидатської дисертації і першої монографії.

Саме в цей час, у 1968 р., в Інститут археології надійшло повідомлення від одеського геолога В. Ф. Петруня про виявлені ним у Червоній Балці, біля Ак-Кая (Білої Склі), неподалік від м. Білогірська, крем'яні вироби мустєрського вигляду. З цією балкою у Юрія Георгійовича були пов'язані власні спогади: ще в 50-і роки він побував тут під час однієї з розвідок і навіть знайшов мустєрський гостроконечник. Та оскільки напрям його наукових інтересів тоді був іншим, більш ретельне вивчення цього місця залишив «на потім». Але про знахідку повідомив в одній з публікацій 1957 р., наголосивши, що палеолітичні стоянки у Східному Криму можуть бути виявлені перш за все в районі скельного масиву Ак-Кая.

Отож, наступного 1969 року Юрій Георгійович Колосов, вже в ранзі кандидата наук, виїхав до Білої Склі.

Більш ніж 20-річне дослідження групи пам'яток в районі Білої Склі — окремий, найбільш визначний етап у науковій біографії Ю. Г. Колосова. Розповідь про всі археологічні відкриття й події, які супроводжували кожен польовий сезон очолюваної ним Кримської палеолітичної експедиції — то тема для цілої книги. Уже перші роки розкопок під Білою Скелею дали йому підставу для повного спростування пануючої на той час думки, що в Криму всі можливі мустєрські стоянки уже знайдено. Тільки в одній Червоній Балці їх вдалося відкрити більше десяти, у тому числі багатошарові Заскельні V, VI, IX. Не менш важливим здобутком досліджень у районі Білої Склі стало наукове обґрунтування

Біла Скеля.

гіпотези, що більшість заселених палеолітичною людиною гrotів дійшла до нашого часу в зруйнованому вигляді, і головне — розробка універсальної методики пошуку таких похованьних гrotів. Таким же загально-значимим для дослідження пічерних стоянок став запропонований Ю. Г. Колосовим палео-сейсмоархеологічний метод, який він застосував для визначення хронології культурних горизонтів і який визнано сьогодні більшістю вітчизняних і зарубіжних археологів та геологів. Витримала випробування часом і виділена ним у Криму акайська мустєрська культура.

Про численність і унікальність археологічних знахідок, добутих за довгі роки розкопок у Червоній Балці, розповісти кількома словами неможливо. Та й не потрібно: всі ці матеріали опубліковані Юрієм Георгійовичем у ряді монографій і десятках статей. Безцінний палеоантропологічний матеріал (на заскельненських стоянках решток неандертальців було виявлено більше, ніж на всій іншій території України) і багатою колекції кам'яних виробів становлять сьогодні такий же «золотий фонд» України, як і золото скіфів з Музею коштовностей.

Паралельно з роботами в Червоній Балці Ю. Г. Колосов продовжував пошукові роботи в Криму. У ті ж 70-і роки ним були відкриті і досліджувалися в окремі польові сезони мустєрські пам'ятки Сари-Кая I, Пролом I і II, які стали такими ж опорними для палеоліту Криму, як і заскельненські стоянки.

У Кримській палеолітичній експедиції виховалася ціла плеяда молодих археологів. Піклуючись про їх наукове зростання, Ю. Г. Колосов у 1985 р. тимчасово згортає роботи у Східному Криму, переносячи польові дослідження в південно-західну частину півострова. І в цьому регіоні він та його учень і неzmінний заступник у роботі Кримської палеолітичної експедиції В. М. Степанчук, застосовуючи відпрацьований на Білій Скелі метод пошуку зруйнованих гrotів, відкривають цілий ряд нових палеолітичних та мезолітичних стоянок, найбільш яскравими з яких є Кабазі II і V, ГАБО, гrot Скелястий.

Без сумніву, багаторічна наукова діяльність Ю. Г. Колосова, особливо щодо вивчення пам'яток мустєрської доби, становить цілу епоху у досліджені палеоліту Криму. Надзвичайно збагатилася джерельна база з дійсторії України. Дослідження заскельненських та інших мустєрських стоянок докорінно змінило існуючі уявлення про матеріальну і духовну культуру неандертальців. Тож не дивно, що з відкриттям «залізної завіси» перш за все Кримський півострів зацікавив палеолітознавців з закордону. Та фінансові ін'екції цих іноземних

спонсорів поки-що обминають Білу Скелю, — питання визначення пріоритетів у дослідженні палеоліту Криму сьогодні вирішують інші...

Останніми роками, не маючи матеріальних можливостей на проведення широких розкопок, Ю.Г.Колосов здійснював польові дослідження у Криму загоном з кількох чоловік, орієнтуючи напрям робіт головним чином на уточнення дат своїх пам'яток. Але це не завадило йому відкрити у 1993 році ще одну цікаву стоянку в Червоній Балці. Мустьєрський матеріал, типологічно відмінний від усього того, що раніше знаходили в районі Білої Скелі, був виявлений у повністю перекритому пізнішими відкладами гроті на схилі балки. На честь свого онука Юрій Георгійович назвав нову пам'ятку Альошиним гротом.

Плідним був і польовий сезон 1997 р. Протягом місяця Кримська палеолітична експедиція обстежила та відібрала для датування зразки фауни й інші матеріали на більш ніж 10 пам'ятках, у тому числі відкритих кілька десятиліть тому. Юрій Георгійович охоче показував місця старих шурфів і розкопів учасникам експедиції — співробітникам відділу кам'яного віку Інституту археології,— розповідав історію відкриття стоянок, ділився думками щодо їх можливого дослідження у майбутньому.

Вже в ранзі наукового консультанта Ю. Г. Колосов підготував разом зі своїми учнями й колегами фундаментальну монографію «Ранній палеоліт Криму», яка стала своєрідним підсумком його багаторічної діяльності по вивченю найдавнішого минулого Криму. Навіть зараз, перебуваючи на пенсії, доктор історичних наук Ю. Г. Колосов не залишається осторонь від археологічних проблем. Як і в минулі роки, готується він, нехай вже й не в ранзі керівника експедиції, до нового польового сезону, до нової зустрічі з могутньою Білою Скеleю, що височіє над головною археологічною пам'яткою його життя. Чимось вони схожі між собою — не так зовні, як внутрішньою своєю суттю. Для них існують свої виміри часу і свої нетлінні цінності у цьому часі, які не піддаються переоцінці навіть в періоди глобальних моральних катаклізмів.

З ювілем Вас, Юрію Георгійовичу! Археологи України широко зичать Вам життєвого оптимізму, здоров'я, нових відкриттів і ще довгих років плідної праці в науці, якій Ви присвятили своє життя.

ДО 60-річчя ВОЛОДИМИРА ОПАНАСОВИЧА КРУЦА

23 листопада 1998 р. виповнилось 60 років відомому українському вченому-археологу, кандидату історичних наук, старшому науковому співробітнику Інституту археології НАН України Володимиру Опанасовичу Круцу.

В. О. Круц народився в м. Києві, в родині вчителів. Після закінчення середньої школи навчався на історико-філософському факультеті Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Ще студентом він захоплюється стародавньою історією і закінчивши університет (1962 р.) починає працювати в Інституті археології Академії наук України, де спеціалізується в галузі первісної археології.

Свій талант та енергію дослідника В. О. Круц спрямував на вивчення закономірностей історико-культурного розвитку ранньоземлеробських племен, приділяючи особливу увагу питанням палеоекономіки та палеodemографії населення трипільської культури. В 1974 р. він захистив кандидатську дисертацію, головною темою якої була історична доля трипільських племен Подніпров'я на заключному етапі розвитку культури. В. О. Круц є автором близько 90 наукових праць, серед яких — монографія «Позднеприпольские памятники Среднего Поднепровья» (1977), а також співавтором ряду колективних монографій, у тому

числі фундаментальних: «Археология Украинской ССР» (1985) та «Стародавня історія України» (1997). Крім теоретичної наукової роботи В. О. Круц упродовж багатьох років працює як польовий дослідник у складі Київської, Дніпродзержинської, Бортницької, Поліської експедицій, які досягли вагомих результатів під час розкопок визначних пам'яток трипільської культури — Чапаєвка, Козаровичі, Євминка, Тальянки та ін. Зараз він очолює Трипільську експедицію ІА НАН України. Проте коло його наукових пошуків не обмежується трипіллязнатством. Цікавлять його пам'ятки неоліту, доби бронзи, скіфського часу. Його розкопки вирізняються досконалотю методикою і є справжньою школою польових досліджень. Не випадково саме він був одним з перших вітчизняних археологів, що застосували у роботі прогресивні методи геофізичної зйомки та археомагнітного датування.

Організаторські здібності В. О. Круц виявив на посаді вченого секретаря Інституту археології (1978—1981 рр.) і особливо при підготовці трьох польових міжнародних семінарів, присвячених вивченням трипільських поселень-гіантів.

У 1992—1994 рр. В. О. Круц виступав у Польщі, США та Румунії з лекціями, присвяченими 100-річчю вивчення культури.

Свого часу В. О. Круцу пощастило співпрацювати з відомими вченими — С. М. Бібиковим, Ю. М. Захаруком, Д. Я. Телегіним, О. І. Тереножкіним, В. М. Даниленком та багатьма іншими. Своїм досвідом і знаннями він щиро ділиться як з колегами-археологами, так і зі студентами-практикантами.

Вітаючи Володимира Опанасовича з ювілеем, колектив Інституту археології НАНУ, усі його друзі і колеги зичать йому здоров'я, щастя і нових творчих успіхів.

НАШІ АВТОРИ

БОРЗІЯК Ілля Олександрович — кандидат історичних наук, зав. відділом первісної археології Інституту археології та історії АНМ (Кишинеу, Молдова). Фахівець у галузі первісної археології.

БУРДО Наталія Борисівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАН України. Фахівець у галузі трипільської культури.

ВІДЕЙКО Михайло Юрійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАН України. Фахівець у галузі трипільської культури.

ЗБЕНОВИЧ Володимир Гецелевич — доктор історичних наук, співробітник Департаменту старожитностей м. Єрусалим (Ізраїль). Фахівець у галузі первісної археології.

КОЛОСОВ Юрій Георгійович — доктор історичних наук, консультант ІА НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

КРИЖИЦЬКИЙ Сергій Дмитрович — член-кореспондент НАН України, заступник директора ІА НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

КРОПОТОВ Віктор Валерійович — науковий співробітник Центру Кримознавства при Державному комітеті з охорони та використання пам'яток історії та культури Автономної республіки Крим. Спеціалізується з археології раннього залізного віку.

КРУЦ Володимир Опанасович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАН України. Фахівець у галузі трипільської культури.

КУЛАКОВСЬКА Лариса Віталіївна — кандидат історичних наук, зав. Археологічним музеєм ІА НАН України. Фахівець у галузі палеоліту.

ЛЮБІН Василь Прокопович — доктор історичних наук, пров. наук. співр. Інституту історії матеріальної культури РАН (Санкт-Петербург, Росія). Фахівець у галузі палеоліту.

МАРКС Ентоні Едвард — професор департаменту антропології Південно-Методистського університету Даллас (Техас, США). Фахівець у галузі палеоліта.

ОТТ Марсель — професор, зав. центром досліджень палеоліту Європи Університету м. Льеж (Бельгія). Фахівець у галузі первісної археології.

ПЕТРАШЕНКО Валентина Олексіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАН України. Фахівець у галузі слов'яно-руської археології.

ПОПОВА Тетяна Олексandrівна — кандидат історичних наук, зав. сектором Музею антропології та етнографії РАН (Санкт-Петербург, Росія). Фахівець у галузі трипільської культури.

РИЖОВ Сергій Миколайович — асистент кафедри археології і музеєвідения Київського університета імені Тараса Шевченка. Спеціалізується в галузі археології палеоліту.

РИЧКОВ Микола Олександрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАН України. Фахівець у галузі первісної археології (доби бронзи).

СОН Наталія Олексandrівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

СТЕПАНЧУК Вадим Миколайович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАН України. Фахівець у галузі палеоліту.

ХРАПУНОВ Ігор Миколайович — викладач Сімферопольського університету. Фахівець у галузі археології скіфського часу.

ЧАБАЙ Віктор Петрович — кандидат історичних наук, зав. відділом первісної археології Кримської філії ІА НАН України. Фахівець у галузі палеоліту.

ЯКОВЛЄВА Людмила Анатоліївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАН України. Фахівець у галузі палеоліту.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АА	— Археологический альманах
АВ	— Археологические вести
АИМ	— Археологические исследования в Молдавии
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР
ВДИ	— Вестник древней истории
ВУАК	— Всеукраинская археологическая комиссия
ДІМ	— Державний історичний музей
ИГАИМК	— Известия Государственной академии истории материальной культуры
ИПК	— Исследование палеолита в Крыму
КБН	— Корпус боспорских надписей
КСИА АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
МКАИЧПЕ	— Международная конференция Ассоциации по изучению четвертичного периода Европы
РА	— Российская археология
РПГТК	— Раннеземледельческие поселения-гиганты Трипольской культуры
СА	— Советская археология
СЭ	— Советская этнография
AR	— Arheologicke Rozhledy
BAR	— British Archaeological Reports
BPS	— Baltic-Pontic Studies
BSPF	— Bulletin de la Societe prehistorique francaise
L'A	— L'Anthropologie
PPS	— Proceedings of the Prehistoric Society

Алфавітний покажчик змісту журналів «Археологія» за 1998 рік

В. В. Хвойці — першому досліднику та інтерпретаторові Пастирського городища присвячується (до 100-річчя започаткування розкопок)	№ 3	C. 3
До 60-річчя Петра Петровича Толочки	№ 1	C. 3—6
До 90-річчя з дня народження Сергія Миколайовича Бібікова	№ 4	C. 3—4
ЖУРАВЛЬОВ О. П. Свійські та дики ссавці з Пастирського городища	№ 3	C. 31—40
НЕДОПАКО Д. П. Технологія обробки заліза на Пастирському городищі	№ 3	C. 25—31
ОТТ М. С. М. Бібіков. Плідне натхнення	№ 4	C. 4—8
ПАШКЕВИЧ Г. О. Палеоботанічні дослідження матеріалів Пастирського городища	№ 3	C. 40—51
ПРИХОДНЮК О. М. Основні підсумки та завдання вивчення Пастирського городища	№ 3	C. 4—25
ТОЛОЧКО П. П. Б. А. Рыбаков — выдающийся историк и археолог	№ 2	C. 3—10
ЧЕРНЕЦОВ А. В. К 90-летию Бориса Александровича Рыбакова	№ 2	C. 10—16
Статті		
БАРАН В. Д. Скарби VI—VIII ст. Анти чи Русь?	№ 1	C. 15—28
БАРАН В. Д. Велике розселення слов'ян	№ 2	C. 30—37
БОРЗІЯК І. О., КУЛАКОВСЬКА Л. В. Гравет Подністров'я. Загальний огляд	№ 4	C. 55—63
БУРДО Н. Б., ВІДЕЙКО М. Ю. Основи хронології Трипілля-Кукутені	№ 2	C. 17—30
БУРДО Н. Б. Хронологія і періодизація Трипілля А	№ 4	C. 78—88
ЗАЛІЗНЯК Л. Л. Етнокультурні процеси в Середньому Подніпров'ї за матеріалами мезолітичних могильників Надпорожжя	№ 1	C. 69—76
ЗБЕНОВИЧ В. Г. Зооморфные мотивы в росписи керамики культуры Триполье-Кукутени	№ 4	C. 64—78
КОЗЮБА В. К. Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглиблого житла XI – XIII ст.)	№ 1	C. 28—46
КОЛОСОВ Ю. Г., СТЕПАНЧУК В. М. Пам'ятки з двобічними знаряддями в середньому палеоліті Криму: огляд та інтерпретація даних	№ 4	C. 9—19
КОНЧА С. В. Проблема прабатьківщини іndoєвропейців в історіографії	№ 3	C. 77—90
КРИЖИЦЬКИЙ С. Д. Про п'ятиколонні храми у Північному Причорномор'ї	№ 4	C. 89—96
КУРИЛЕНКО В. Є., ОТРОЩЕНКО В. В. Динаміка культурних змін за доби бронзи у Мезинському мікрорайоні на Десні	№ 1	C. 46—56
ЛЮБИН В. П. Пещеры Кавказа и человек в предыстории и в историческое время	№ 4	C. 48—55
МАКСИМОВ Є. В. З приводу відсутності давніх іранських гідронімів на території Правобережної України	№ 2	C. 46—53
МИХАЙЛОВА Н. Р. Totemістичний культ оленя. Обряд	№ 3	C. 65—77
МОЦЯ О. П., ПОКАС П. М. Яблунівські кургани: хронологія та етнічна приналежність населення	№ 2	C. 62—72
ПЕТРАШЕНКО В. О. Літописні поляни — міф чи реальність	№ 2	C. 53—62

РИЧКА В. М.	Ідея Києва — другого Єрусалима в політико-ідеологічних концепціях середньовічної Русі	№ 2	C. 72—81
СМИРНОВ С. В.	Спеціалізація знарядь як фактор антропогенезу	№ 1	C. 56—68
СМИРНОВ С. В.	Походження людства: питання професіоналізму дослідження проблеми в археології палеоліту	№ 3	C. 52—64
СУХОБОКОВ О. В.	Етнокультурная история Левобережной Украины I — начала II тыс.	№ 2	C. 37—46
ТОЛОЧКО П. П.	Шляхи формування давньоруських міст	№ 1	C. 7—15
ЧАБАЙ В. П., МАРКС Э., ОТТ М.	Вариабельность среднего и ранней поры позднего палеолита в Крыму (предварительные итоги международного археологического проекта)	№ 4	C. 19—47
Публікації археологічних матеріалів			
БІЛАН Ю. О., СОЛТИС О. Б.	Скіфські кургани поблизу с. Мар'янівка на Миколаївщині	№ 1	C. 82—98
БИЛКОВА В. П.	До проблеми зв'язків і зміни культур населення Нижнього Подніпров'я в античну епоху	№ 3	C. 113—122
ГАВРИЛОВ О. В.	Нові дані про сільську округу античної Феодосії	№ 1	C. 105—118
ГУРЬЯНОВ В. Н., ШИНАКОВ Е. А.	Стародубське ополье в IX—XII вв.	№ 2	C. 121—130
КРОПОТОВ В. В.	Світлоглиняні вузькогорлі амфори «інкерманського типу»	№ 4	C. 128—134
КРУЦ В. О.	Роль тваринництва в економіці трипільської культури	№ 4	C. 134—144
КУЧЕРА М. П., ІВАНЧЕНКО Л. І.	Особливості городищ Чорних Клобуків Поросся	№ 2	C. 100—104
МОВЧАН І. І., БОРОВСЬКИЙ Я. є., АРХІПОВА Є. І.	Нові знахідки виробів прикладного мистецтва з «міста Володимира»	№ 2	C. 111—121
МУРЗІН В. Ю., ФІАЛКО О. є.	Архітектура Бердянського кургану	№ 2	C. 82—93
МУРЗІН В. Ю., ФІАЛКО О. є.	Зброя з Бердянського кургану	№ 3	C. 103—113
ПЕТРАУСКАС А. В.	Ремісниче виробництво давньоруського поселення Автуничі	№ 2	C. 104—110
ПЕТРУНЬ В. Ф.	Нижньоторонівські валунчасті кременеві породи Подністров'я як спеціалізована артефактна сировина передскіфського часу	№ 3	C. 91—103
ПОПОВА Т. О.	Матеріали з духовної культури трипільсько-кукутенського населення Поливанового Яру III	№ 4	C. 109—118
ПРИЙМАК В. В.	Ямні поховання городища Новотроїцького	№ 2	C. 93—100
РИЖОВ С. М.	Мустьєрський комплекс Малого Раковця IV на Закарпатті	№ 4	C. 97—108
САПОЖНИКОВА Г. В., САПОЖНИКОВ І. В.	До проблеми функціональної та типологічної інтерпретації вкладишів куррецького типу	№ 1	C. 77—82
СЕРГЄСВА М. С.	Дерев'яний посуд з давньоруських міст Середнього Подніпров'я	№ 1	C. 118—128
ФАРБЕЙ О. М.	Похованельний комплекс ранньосередньовічного часу і деякі питання з історії Херсонеса Таврійського в IV—VI ст.	№ 3	C. 122—129

ХРАПУНОВ І. М.	Склеп IV ст. н. е. із могильника Дружне	№ 4	C. 118—128
ШЕВЧЕНКО А. В.	Культ Аполлона в Херсонесе	№ 1	C. 99—105
Дискусії			
АНОХИН В. А.	Еще раз об античном письме из Керкинитиды	№ 1	C. 136—142
ВІДЕЙКО М. Ю.	Принципи виникнення і розвитку трипільських протоміст	№ 4	C. 145—151
ВИСОЦЬКИЙ С. О.	Декілька зауважень до «Нотаток про давні кіївські графіті»	№ 3	C. 130—135
ЗУБАР В. М.	З приводу інтерпретації житлово-господарських комплексів в ранніх шарах античних міст Північного Причорномор'я	№ 1	C. 129—136
ЖИЛИНА Н. В.	Об одном из источников по изучению язычества	№ 2	C. 131—137
МАЛЬОВАНИЙ О. М.	Чи можна знайти гробницю Олександра Македонського?	№ 3	C. 135—139
РИЧКОВ М. О.	Про концепцію етнічної диференціації суспільств	№ 4	C. 151—159
На допомогу вчителеві			
БЕРЕЖИНСЬКИЙ В. Г.	Озброєння війська Київської Русі	№ 2	C. 138—147
Пам'ять археології			
МОВІША Т. Г.	Археологічні сторінки життя Данила Щербаківського	№ 3	C. 142—144
ШАРАФУТДІНОВА І. М.	Данило Щербаківський (1877—1927)	№ 3	C. 140—142
Нові відкриття і знахідки			
ЗУБАР В. М.	До історії Боспорського царства в III ст.	№ 2	C. 148—150
Охорона пам'яток археології			
ТОМАШЕВСЬКИЙ А. П.	Овруцький кряж: комплексне вивчення та збереження історико-археологічної та палеоприродної спадщини (завдання, перспективи, структура проекту)	№ 2	C. 151—155
Рецензії			
АБАШИНА Н. С., ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В.	Словник-довідник з археології.— Київ: Наук. думка, 1996 (редактор, укладач та керівник авторського колективу Н. О. Гаврилюк, науковий редактор Ю. В. Павленко)	№ 3	C. 145—146
ПАВЛЕНКО Ю. В.	А. И. Першиц, Ю. И. Семенов, В. А. Шнирельман. Война и мир в ранней истории человечества. В двух томах. — Москва: Институт этнологии и антропологии РАН, 1994. — Т. 1. — 176 с., Т. 2 — 247 с.	№ 1	C. 143—152
РУСЯЄВА А. С., ЗУБАР В. М.	Ju. G. Vinogradov. PONTISCHE STUDIEN. KLEINE SCHRIFTEN ZUR GESCHICHTE UND EPIGRAPHIK DES SCHWARZMEERRAUMES.— Mainz, 1997.— Verlag Ph. von Zabern.— 703 sincerely., 40 Taf.	№ 3	C. 146—148
СОН Н. О.	L. Chrzanowski, D. Zhuravlev. Lamps from Chersonesos in the State Historical Museum Moscow.— Roma: «L'ERMA» di BRETSCHNEIDER, 1998.— 296 p., 112 ill. (Studia Archaeologica.— 94)	№ 4	C. 160
Хроніка			
МАЦКЕВІЙ Л. Г.	Міжнародна конференція з вивчення печерних пам'яток доби палеоліту	№ 1	C. 153
НАЗАРОВ В. В.	BORYSTHENIKA (читання на честь 70-річчя В. В. Лапіна)	№ 3	C. 149

ПЕТРАШЕНКО В. О.	Про роботу спеціалізованої вченої ради Інституту археології НАН України у 1997 році	№ 4	C. 162—167
СОН Н. О.	Новий інститут, нове видання	№ 2	C. 156—157
ЯКОВЛІСВА Л. А.	International conference on mammoth site studies (Lawrence, USA)	№ 4	C. 161—162
Вітаємо ювілярів			
Визначний дослідник палеоліту Криму		№ 4	C. 168—172
До 75-річчя Михайла Петровича Кучери		№ 1	C. 154—155
До 70-річчя Степана Івановича Пеняка		№ 1	C. 155—156
До 60-річчя Володимира Опанасовича Круца		№ 4	C. 172—173
До 60-річчя Олега Васильовича Сухобокова		№ 1	C. 157
Пам'яті Юрія Миколайовича Захарука		№ 3	C. 150—151
Пам'яті Аскольда Олександровича Щепинського		№ 3	C. 151—153
Пам'яті Йозефа Поуліка		№ 3	C. 153
Пам'яті Валентини Дмитрівни Рибалової		№ 3	C. 153—154
Пам'яті Галини Георгіївни Мезенцевої		№ 3	C. 155—156
Пам'яті Івана Гавриловича Шовкопляса		№ 3	C. 156—158
Наші автори		№ 1	C. 158
		№ 2	C. 158
		№ 3	C. 159
		№ 4	C. 174
Список скорочень		№ 1	C. 159
		№ 2	C. 160
		№ 3	C. 159
		№ 4	C. 175
Алфавітний покажчик змісту журналів «Археологія» за 1998 рік		№ 4	C. 176—179

СОДЕРЖАНИЕ

К 90-летию со дня рождения Сергея Николаевича Бибкова	3
ОТТ М. С. Н. Бибков. Плодотворное вдохновение	4
Статьи	
КОЛОСОВ Ю. Г., СТЕПАНЧУК В. Н. Памятники с двусторонними орудиями в среднем палеолите Крыма: обзор и интерпретация данных	9
ЧАБАЙ В. П., МАРКС Е. Е., ОТТ М. Вариабельность среднего и ранней поры позднего палеолита Крыма	19
ЛЮБИН В. П. Пещеры Кавказа и человек в предыстории и в историческое время	48
БОРЗИЯК И. О., КУЛАКОВСКАЯ Л. В. Граветт Поднестровья. Общий обзор	55
ЗБЕНОВИЧ В. Г. Зооморфные мотивы в росписи керамики культуры Триполье-Кукутени	64
БУРДО Н. Б. Хронология и периодизация Триполья А	78
КРЫЖИЦКИЙ С. Д. О пятиколонных храмах в Северном Причерноморье	89
Публикации археологических материалов	
РЫЖОВ С. Н. Мустьерский комплекс Малого Раковца IV в Закарпатье	97
ПОПОВА Т. А. Материалы духовной культуры трипольско-кукутенского населения Поливанова Яра III ₁₋₂	109
ХРАПУНОВ И. Н. Склеп IV в. н. з. с могильника Дружное	118
КРОПОТОВ В. В. Светлоглиняные узкогорловые амфоры «инкерманского» типа	128
КРУЦ В. А. Роль животноводства в экономике трипольской культуры	134
Дискуссии	
ВИДЕЙКО М. Ю. Причины возникновения и развития трипольских протогородов	145
РЫЧКОВ Н. А. О концепции этнической дифференциации обществ	151
Рецензии	
СОН Н. А. L. Chrzanowski, D. Zhuravlev. Lamps from Chersonesos in the State Historical Museum Moscow. – Roma: «L'ERMA» di BRETSCHNEIDER, 1998. – 296 p., 112 ill. (Studia Archaeologica. – 94)	160
Хроника	
ЯКОВЛЕВА Л. А. International conference on mammoth site studies (Lawrence, USA)	161
ПЕТРАШЕНКО В. А. О работе специализированного ученого совета Института археологии НАН Украины в 1997 году	162
Поздравляем юбиляров	
Выдающийся исследователь палеолита Крыма	168
К 60-летию Владимира Афанасьевича Круца	172
Наши авторы	174
Список сокращений	175
Алфавитный указатель содержания журналов «Археология» за 1998 год	176

АРХЕОЛОГІЯ

• 3 • 1998

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у березні 1989 р.

Видається
щоквартально

Київ

Додаток

Вельмишановні читачі!

У додатку вміщено правильний варіант статті В. Ф. Петруня «Нижньоторонські валунчасті кременеві породи Подністров'я як спеціалізована артефактна сировина передскіфського часу» (сторінки 91—102) і останню (90) сторінку статті С. В. Кончі «Проблема прабатьківщини іndoєвропейців в історіографії», які були надруковані у попередньому (третьому) числі нашого журналу не належним чином. На жаль, помилку було виявлено вже після розсылки журналу передплатникам. Ми вирішили передрукувати весь дефектний блок і розіслати разом з четвертим номером журналу.

Редакція журналу «Археологія» і Спеціалізована друкарня наукових журналів при Президії НАН України перепрошують авторів С. В. Кончу та В. Ф. Петруня за прикрі помилки, виявлені в їх статтях.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

НИЖНЬОТОРТОНСЬКІ ВАЛУНЧАСТІ КРЕМЕНЕВІ ПОРОДИ ПОДНІСТРОВ'Я ЯК СПЕЦІАЛІЗОВАНА АРТЕФАКТНА СИРОВИНА ПЕРЕДСКІФСЬКОГО ЧАСУ

В. Ф. Петрунь

Публікуються матеріали двох пам'яток (житла та віддаленої від нього на десятки кілометрів кременеобробної майстерні) на кордоні України з Молдовою. З археолого-петрографічних позицій доводиться існування між ними зв'язків та мотивів використання валунчастої сировини для виготовлення високоспеціалізованих знарядь типу серпів — кременевих наральників.

Під час заключно-ревізійного археолого-петрографічного огляду природних відслонень та історичних пам'яток правобережжя долини р. Дністер напередодні її підтоплення, з поверхні першої надзаплавної (висотою 8,0—8,5 м) тераси за 4 км на схід від нині затопленого с. Непоротове, у червні 1976 р. автором було зібрано невеличку (44 предмети) колекцію підйомного матеріалу.

Уціліла від річкової бокової ерозії ділянка тераси (у межах Сокирянського р-ну Чернівецької обл.) з корінним (висотою 4,5 м) алевроліто-аргілітовим та пісковиковим цоколем простяглася вздовж стрімкого, порослого лісом борту каньйону Дністра і різко (без ознак заплави чи принаймні бечівника) обривалась у воду останнього. Над цоколем простежувався шар алювіально-делювіальної щебінки місцевих еокембрійських (з досить великими кулями перевідкладених фосфоритових конкрецій) та верхньокрейдових порід, яка перекривалась суглинисто-чорноземними ґрунтами потужністю 1,0—1,5 м. Культурний шар (товщиною 30 см) безпосередньо під дерниною майданчика тераси містив шматочки обпаленої ґлини, ліпної кераміки, штучно розколотого каменю та поодинокі крем'яні знаряддя, три з яких по ґрунтовому осипу на терасовому уступі сповзли мало не до води.

Культурні рештки зафіксовано вздовж бровки тераси на відстані 3—4 м, а далі вони зникли. Очевидно, тут існувало житло типу напівземлянки, неглибока, з нечіткими контурами яма якої з часом була замуlena внаслідок або площинного (схилового) змиву, або поодиноких екстремальних повеней. За повоєнні роки, наприклад, в результаті катастрофічних дощів та таяння снігу в верхів'ях Дністра підйом рівня води в каньйоні принаймні раз (за даними місцевої преси) сягав дев'ятиметрової позначки, тобто хай епізодично, але підтоплював першу надзаплаву, що могло мати місце і в минулому.

За кілька десятків метрів по обидва боки від місцезнаходження, індексованого нами як Непоротове IX, на день відвідання встановлено існування двох джерелець питної води, а трохи нижче за течією, крім звичайних для надзаплавних поодиноких кущів і дерев,— ще й зарості очерету вздовж тилового шову тераси, на зволоженню пониженні під стрімким схилом борту каньйону (палеостарик?).

Серед підйомних матеріалів колекції (яка зберігається у автора) — уламок коричневого нижньопалеозойського алевроліту того типу, що використовувався

на, досліженому Л. І. Крушельницькою¹, непоротовському поселенні передскіфського часу, розташованому за 5 км вище по Дністру від місцезнаходження Непоротове IX, два необроблені шматки пісковику нижньосеноманського віку, різні за розмірами відщепи та пластини кременю кількох гатунків. Серед останніх — чорний жовневий нижньосеноманського зразка, сірий або білий непрозорий (типу плитчастих халцедонолітів з покрівлі відкладів верхньої крейди) в ножевидних пластинках та їх фрагментах, висока пластинка (рис. 1, б) з ясноблакитного, майже сапфіринового матеріалу, кілька дрібненьких осколків та лусочок, які доводять факт підправлення (якщо не обробки) кременю безпосередньо на місці житла.

Один із знайдених уламків кераміки належить столовій посудині типу горщика з діаметром вінець орієнтовно до 10—12 см (рис. 1, 4). Вінця низькі, слабо відігнуті, оздоблені насірізними (нанесеними зсередини) проколами з однорідним, відмуленим брунатно-жовтим на зламі глинняним тістом, яке містить невеличку домішку дрібних піщаників непрозорого білого кременю.

Другий керамічний уламок є частиною стінки великої банкоподібної (?) корчаги (розмірами 60×40×8—10 см опуклість ледве помітна), з чорним у зламі, менш однорідним ніж у першому випадку глинняним тістом (домішка — дрібні шматочки шамоту та рясніші зернятка, до 1 мм, білого або напівпрозорого сірого кременю).

За переліченими ознаками керамічні фрагменти датуються передскіфським часом: оздоблення у вигляді насірізних проколів², характеризує другий ступінь черноліської культури.

Безумовно близькі до них за часом використання і три знайдені у комплексі кам'яні серпи сікачеподібного (рис. 1, 1) та дзъюбоподібного (рис. 1, 2, 3) типів, виготовлені з блакитно-сірого, майже непрозорого, кварцево-халцедонового кременю, що нерідко зберігає залишки специфічної «відмитої» жовневої корки. Подібні знаряддя були поширені на півночі України починаючи з часів середньої бронзи³, а серед пам'яток білогрудівсько-черноліського кола різними авторами на різних територіях датуються неоднаково: якщо в Подніпров'ї О. І. Тереножкін відносив їх до першого ступеня черноліської культури⁴, то в непоротовському та деяких інших комплексах їх вважають власне білогрудівськими⁵. Всі серпи наших зборів мають на поверхні люстраж (ознаку інтенсивного використання), одного з них, найбільш спрацьованого, було зламано, очевидно, в процесі утилізації (рис. 1, 2).

Ще одна кремінна знаідка з Непоротового IX виявилась настільки несподіваною (рис. 2, 2), що автор вирішив залишити її на місці для збереження трохи прикопавши в ґрунт, обмежившись масштабною контурною прорисовою у польовому щоденнику. Через несприятливий збіг обставин повернутися на це місце нам не вдалося і оригінальне начиння, на наш погляд, — наральник загинуло. Втрата для науки такого специфічного знаряддя без його лабораторного трасологічного дослідження надзвичайно прикра. Проте деякі ґрунтовні висновки щодо його матеріалу, габітусу, прийомів обробки і призначення цілком задовільно можуть бути зроблені і в ретроспективному плані.

Виготовлене з того ж кременю, що й вищезгадані серпи, на дві третини (крім верхньої частини тонко обробленого плескатою ретушшю черешка) інтенсивно залюстроване, з ретельно відтвореною лопаттю аж до витончених, трохи асиметричних (результат спрацьованості?) закрайц, воно, з одного боку, принципово відрізняється, наприклад, від гіпотетичного лемеша з Городні на Волзі⁶, так само, як і від інших кам'яних псевдорал, дезавуйованих С. О. Семеновим та Ю. О. Красновим⁷, але, з іншого боку, майже точно копіює черешкові металеві наконечники орніх пристрійв минулого. Це не залишає сумнівів у тому, що кам'яний наральник описаного типу міг призначатися тільки для закріплення на полозі дерев'яного рала, що давало змогу обробляти ях грузькі, так і тверді ґрунти, вкриті щільною трав'яною рослинністю не тільки заплави чи надзаплавних терас, а можливо й вододілу.

Оскільки зафіковані в Європі рала з полозом, оснащеним втулчастим металевим наральником, датуються принаймні III тис. до н. е.⁸, принципова можливість репродукування подібного (правда, черешкового) знаряддя у крем'яному варіанті людиною передскіфського часу цілком припустима, особливо зважую-

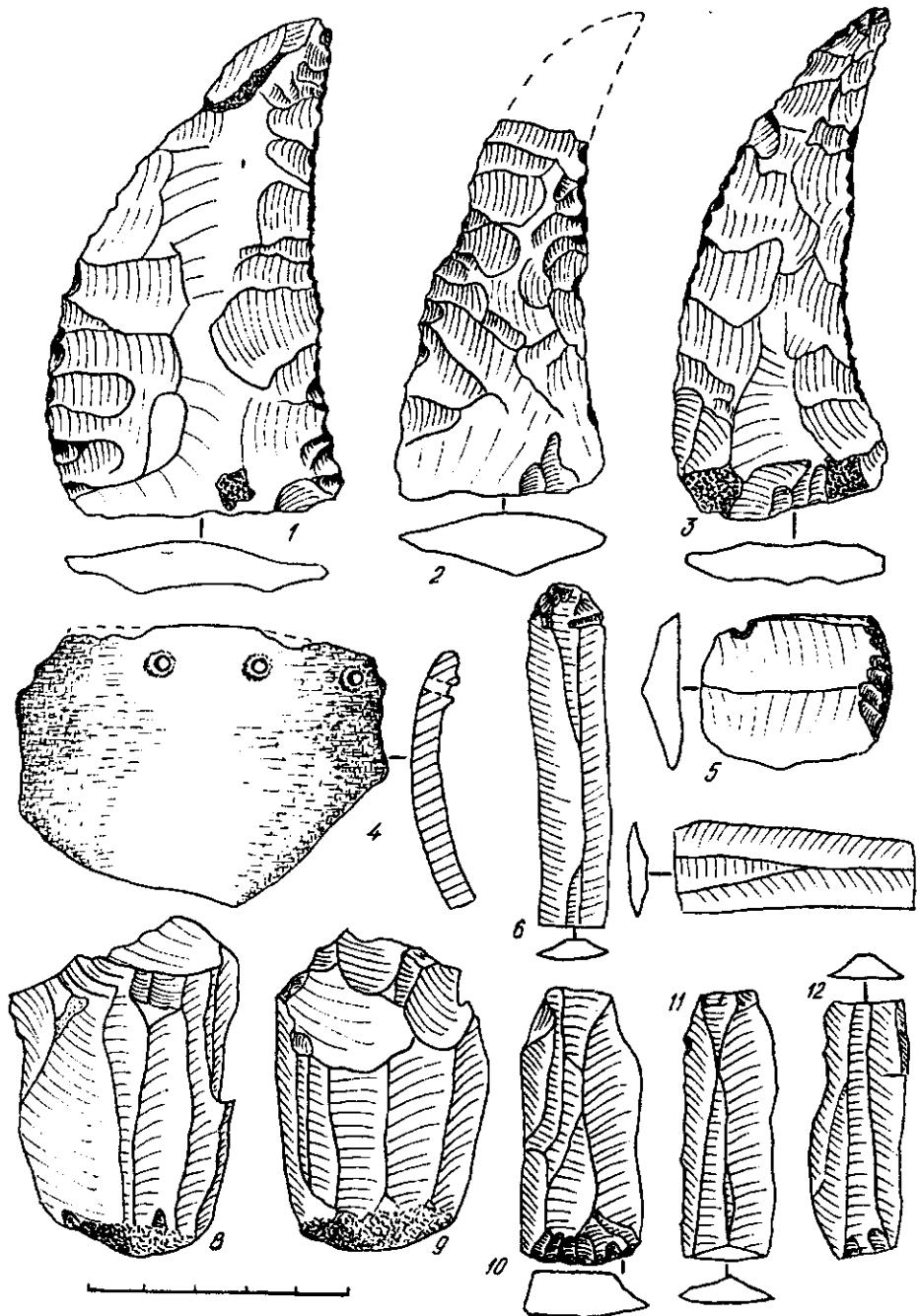

Рис. 1. Кремінні вироби та фрагмент кераміки з правобережжя Середнього Дністра: 1—4, 6 — Непоротове IX; 5, 7—12 — с. Наславча, ур. Карпів Яр I.

чи на високі механічні параметри, притаманні використаній сировині: забігаючи наперед, зазначимо, що тимчасовий опір стисканню тертонського валунчастого кременю з Карпового Яру, визначений у сухому стані для чотирьох зразків за раніше описаною методикою⁹, коливається від 6000 до 7500 кг/см², тобто перевищує відповідні характеристики деяких м'яких сортів сталістого заліза. Саме виняткова міцність та в'язкість подібної гірської породи забезпечували високу продуктивність не тільки знайденого наральника, а й дзьобоподібних крем'яних серпів з Непоротового IX, особливо в разі закріплення їх під кутом 100° до осі

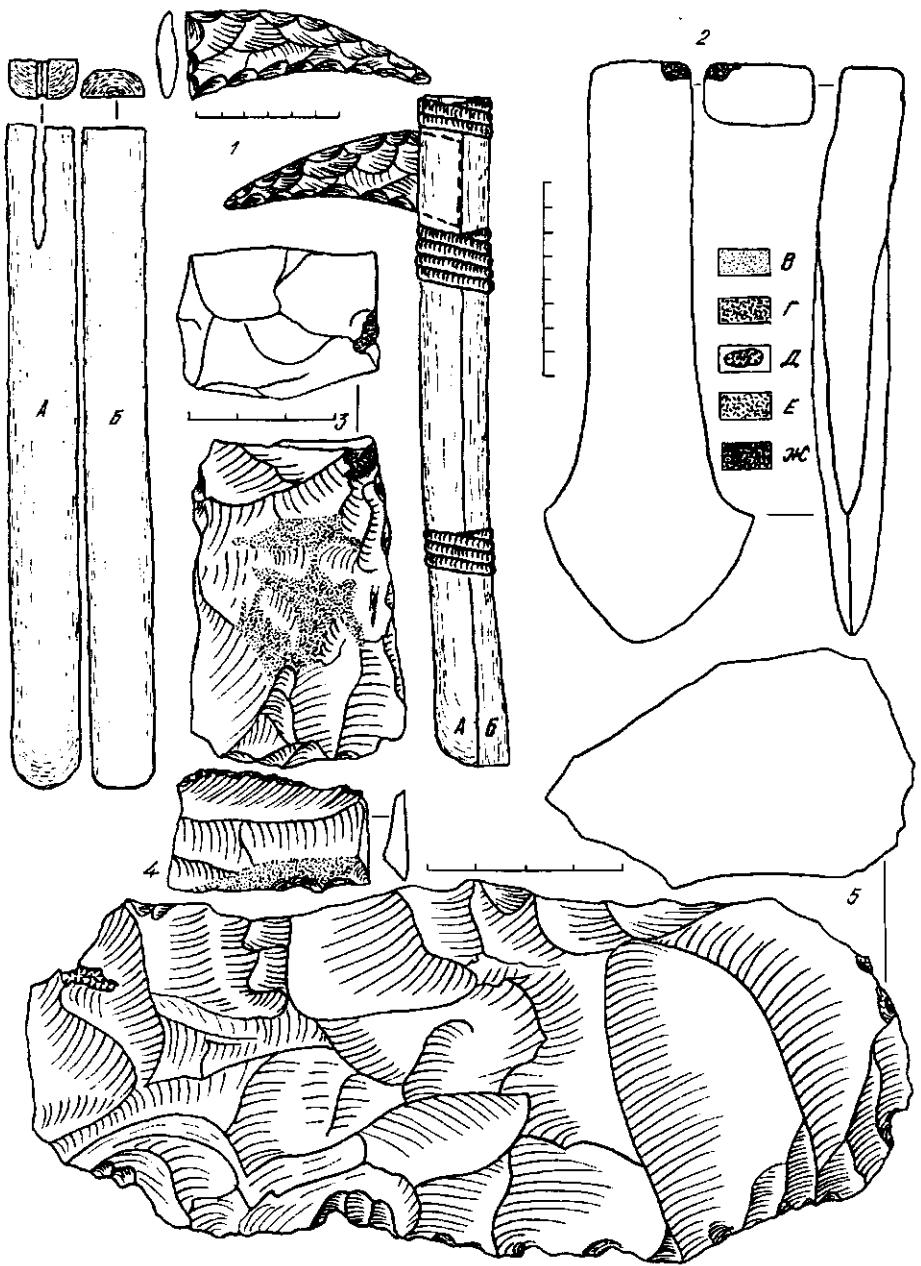

Рис. 2. Кремінні артефакти, реконструкція кріплення дзьобовидних серпів та умовні позначення: 1, 2 — Непоротове ІХ; 3, 4 — с. Ожево, ур. Щовб; 5 — с. Наславча, ур. Карпів Яр І. Умовні позначення: А — фронтальна частина «виделковидного» складеного держака; Б — турова опорна планка; В — люстрах; Г — «відмита» жовнева корка; Д — мікрохеодинки, інкрустовані дрібно-зернистим кварцем; Е — збитості на поверхні нуклеусів-відбійників; Ж — вторинний натьковий халцедон мікросферолітової будови.

держака (за схемою С. О. Семенова, щоправда, запропонованою ним для промітивніших лез¹⁰). Якщо в цьому випадку традиційне для серпів в'язке бітумне кріплення доповнювалось використанням складеного держака перевіреної в експерименті конструкції (рис. 2, 1, А, Б) — а спеціалізовані складені пристрої, наприклад луки¹¹, відомі на півдні Східної Європи з часів принаймні кінця середньої — початку пізньої бронзи, комбіноване знаряддя набувало високої ефективності. Виделкоподібна фронтальна дерев'яна частина (рис. 2, А), зашімлюючи основу дзьобоподібного леза, надійно фіксувала його положення віднос-

но руки женця, а тильна опорна планка, дерев'яна або навіть кістяна (рис. 2, Б), жорстко скріплена з першою ремінною або жильною обов'язковою, сприймала на себе максимальні за розкладом сил реакції віддалі ріжучого леза під час роботи, а в разі її поступової спрацьованості під тиском кременю могла легко замінюватись. За кінематичною схемою це знаряддя подібне до досі вживаних, за етнографічними даними, суцільнометалевих серпів косарів Південно-Східної Азії, дозволяючи успішно жати при господарських потребах навіть очерет без ризику зламати тонке, але сталевої твердості кам'яне лезо.

Археологічні знахідки білогрудівсько-чорноліського кола, як підйомні, зібрани на місцевонаходженні Непоротове IX, так і ті що походять з розкопаних жителі і зольників с. Непоротове, цікаві не стільки самі по собі (за винятком кременевого наральника, наприклад, всі серпи вже неодноразово описуваних в літературі форм), скільки з точки зору пошуків можливого місця видобутку відповідної кременевої сировини, що могла йти на виготовлення найбільш спеціалізованих виробів цієї частини Середнього Подністров'я.

Корінні виходи різноманітних кременистих порід або їх осипи майже безперервно смugoю відслонюються по обох бортах дністрового каньйону (та пропізаючи їх ярах та балках) як над самим с. Непоротове, так і за десятки-сотні кілометрів вниз і вгору за течією, де з ними пов'язані численні кременеобробні майстерні, перш за все трипільського часу¹². Проте ревізія останніх (наприклад, у комплексі Поливанового Яру, де крім перелічених Г. О. Поповою гатунків вживаної кременевої сировини, при цьому встановлено використання також димчастого туронського кременю, що приносився з корінних відслонень, розташованих не більше меридіану міст Городенка — Тернопіль, в урочищі поблизу с. Ожева тощо) показала відсутність тут серед підйомних матеріалів ознак виготовлення великих дзьубоподібних серпів, хоч жинівні пластинки-вклади енеолітичного часу тут трапляються (рис. 2, 4), так само як і зашліфовані мотики трипільського габітусу (інколи вкрай спрацьовані, вторинно сколоті так, що від первинної люстражної обробки майже нічого не залишається) (рис. 2, 3), але не наральники вищезгаданого типу.

Трипільці свої найбільш важливі землеобробні знаряддя виготовляли переважно з місцевих плитчастих сількристових кременів покрівлі верхньосиноманських шарів, принаймні на загадуваних пам'ятках, у той час як «непоротовці» явно віддавали перевагу дещо іншій за походженням та якістю сировині з південніших геологічних розрізів регіону.

Проблема артефактної кременевої сировини потребує спеціальної статті, але уточнення одного її питання невідкладне, оскільки з вини різних дослідників виникла вкрай прикра термінологічна плутаниця, трохи не з десяток різних назв, наприклад, для генетично одніх і тих же за походженням порід стратиграфічного контакту верхньої крейди (верхнього сеноману) — неогену (тортонського або другого середземноморського віку), які широко використовувались у первісній техніці від палеоліту і до скіфського часу.

Проілюструємо це відповідними прикладами.

Якщо, наприклад, С. М. Бібиков¹⁴ чітко відрізняв плитчасті, подекуди за його оцінкою навіть грубозернисті (ще до того віднесені М. Я. Рудинським навіть до кварцитів¹⁵), переважно сірі (але і білі, і навіть блакитні!) кремені покрівлі сеноманського віку в каньйоні Дністра від переважно (але теж не завжди!) темнозаряблених рінякових чи валунчастих конгломератових кременів неогену, то багатьма геологами львівської наукової школи, незрозуміло чому, не останні, а саме перші безпідставно (оскільки ознаки механічного обкатування, притаманні справжнім ріні, гальці та валунам¹⁶, тут відсутні) почали іменуватись — і не тільки в статтях, а й у монографіях¹⁷, «валунчастими кременями», «валунчастими халцедонолітами», хоч з самого початку ті ж дослідники підкреслювали роль елювіального гіпергенезу у формуванні подібних утворень¹⁸. І тільки в останній книзі, та й не тільки на картосхемі розвитку сеноманських відкладів, Ю. М. Семен'ковський змінює нарешті цей явно помилковий, але який став традиційним, термін на відкорегованій («глибові», тобто брилові кремені¹⁹).

Остання назва безумовно генетично близьча, здавна запропонованим І. К. Івановою, «згрудженим» кременям²⁰ або агломератам кишинівських літологів²¹, дезінтегрованим внаслідок вивітрювання неперекладеним кременям «Археологія», № 3, 1998 р.

верхньокрейдового віку. Останнє уточнення зовсім не зайве, бо з легкої руки деяких тираспольських геологів, дійсно має місце і пряма протилежна тенденція,— весь суто кременевий шар між осадовими сеноманом та тортоном вважати тільки «базальним конгломератом» останнього²², що теж невірно.

Як однозначно доводять наші польові та лабораторні дослідження, механізм утворення «англомератового», «згрудженого», «плитчастого» (але не пластово-го!), «валунчастого» (у львівській інтерпретації), «брекчієвого», «конгломерато-брекчієвого»²³, «глибоко-брілового», «роговикового», «халцедонолітового» різних авторів, а в дійсності — єдиного за походженням, хоч і відмінного від відслонення до відслонення кременевого шару в покрівлі сеноманських відкладів Подністров'я — накладений, інфільтраційно-елювіальний: це свого роду «сількret», тобто кора вивітрювання первинно осадово-діагенетичної частини розрізу сеноману, щоправда, специфічна за складом та структурно-текстурними ознаками і не схожа, наприклад, на кори вивітрювання, припустимо, придніпровських ультрабазитів²⁴. Але як і там, тут місце процеси розтягнутого за часом розчинення, перевідкладення (приносу та виносу) речовини вихідних силіцитів, обезбарвлення і метасоматичної перекристалізації, аж до появи хронологічно найбільш пізніх прожилків брунатного халцедону (рис. 2, Ж) та мікро друзового кварцу (рис. 2, Д). Останні розвиваються за схемою Г. Г. Леммелейна, вперше встановленої цим дослідником саме для сількretових утворень сіноману, правда, північніших територій²⁵.

І тільки у випадку подальшого механічного руйнування подібного шару плитчастих кременистих порід (після закінчення континентального періоду розвитку регіону) внаслідок неогенової морської трансгресії та, пов'язаної з нею, абразії (або палеоалювіальної діяльності того ж часу) з більш-менш помітним обкатуванням матеріалу та його перевідкладенням формуються справжні викопні валунчасто-рінякові конгломерати, які здавна відомі і в районі Луки-Врублівецької, і на півночі Молдавії²⁶ тощо.

Плитчасті або брилуваті верхньосеноманські кременеві відособлення, часто-густо примхливої форми та великих розмірів, в процесі трансгресійного переміщення перш за все втрачають дрібнозернистий субстрат, що заповнює проміжки між ними, а в результаті численних співударів та механічної дообробки дрібнішим гравій-гальковим матеріалом у хвилеприбійній зоні тортонського моря розпадалися на менші уламки за успадкованими від елювіального етапу макро- або мікротріщинками. Втрачаючи ділянки більш крихкої жовнової корки та гострі кути, вони врешті-решт набувають субеліпсоїдальної форми, стаючи одноріднішими та якіснішими за габітусом та фактурою. Це спрощувало як майбутній видобуток, так і подальшу обробку подібної сировини, у тому числі і людиною передскіфського часу: очевидно, диноподібний валун сильним ударом об подібний за масою розбився на відрізки, після чого серією обабічних сколів кожна з половиночок перетворювалась на велику заготовку (рис. 2, 5) майбутнього макрознаряддя, або з них отримували відщепи та пластини, які йшли на виготовлення менших виробів.

Найповніше зберігаючи гірську вологу нижньотортонські карцево-халцедонові кременеві валуни якісно перевершують дрібнішу конгломератову рінню із так званого подільського ярусу²⁷ (теж широко розвинутого, особливо на лівобережжі Середнього Подністров'я), і верхнього тортона або нижнього сармату (виключаючи хіба бугловський перлювій²⁸ Карпового Яру), не кажучи вже про пересохлу галю бечівників, заплави і надзаплавних терас сучасної долини Дністра, або хоч і не обезводнений, але і не перевідкладений опало-крістобалітовий, опало-халцедоновий та халцедоновий жовновий матеріал осадово-діагенетичних гезових, опало-шертових, маргедистих чи трепелових шарів сеноману Подністров'я. Розрізи останнього, детально досліджені геологами Росії, України та Молдавії²⁹, слід обов'язково брати до уваги при спробах висвітлити можливе походження кременевої сировини у будь-яких археологічних пам'ятках: у кожному конкретному випадку кремінь не завжди обов'язково походить з територіально найближчого родовища.

Як встановила археолого-петрографічна рекогносировка, корінне родовище кременевої сировини, з якої виготовлено серпи та наральник непоротовських пам'яток, знаходить за 35 км від останніх, на околиці с. Наславча Дондюшан-

ського р-ну Молдови, у так званому Карповому Ярі (нині геолого-палеонтологічний заказник³⁰). Потужність тортонського валунчастого шару у верхів'ї яру сягає 4 м, найбільші кременисті обкатані відособлення (переважно з гладенькою рудувато-броннатною чи сірою поверхневою коркою, часто з реліктами вторинного халцедону) мають розмір до 0,5 м, хоч поруч з ними трапляється і галя (менше дециметра). Піщано-глинисте заповнення незначне і маломіцне, що спрощувало розробку.

Принципово новим виявилось встановлення поруч з цим відслоненням, раніше нікем не описуваної, кременеобробної майстерні, де виготовлялися великі серпи саме непоротівського зразка³¹, а крім того — знаряддя давніших (аж до палеоліту?) археологічних культур, оскільки це ілюструється зібраним підйомним матеріалом (рис. 1, 5, 7—12) та різним типом патенізації артефактів.

У районі с. Наславча автором було зафіксовано ще дві майстерні-стоянки первісної людини, розміщені на краю плато Наславча-Ленкауци та між долинами р. Наславчі, Кисеру і балкою Бирново³². Таким чином, майстерня-стоянка Карпів Яр I (на розораному кукурудзяному полі) є третьою пам'яткою району, розташованою на привододільному схилі плато, що домінує над с. Наславчею. Без шурфування точні межі культурного шару встановити неможливо, бо сучасною сільськогосподарською технікою чимало обробленого кременю розтягнуто далеко на всі боки від місця первинної утилізації. Крім того, під час огляду на полі фіксувались залишки приналежні трьох плям компактного залягання будівельних решток минулого: уламків печини трипільського типу (5×20 м) між лінією електропередачі та лівим верхів'ям Карпового Яру I, розтягнуті розвали (20×30 м) дрібного вапнякового каменю кладок (?) на мису між обома верхів'ями яру. Сотні тільки великих, добре помітних фрагментів обробленого або штучно розколотого кременю (зібрана колекція на 135 артефактів ілюструє різні типи використання сировини, заготовки на різних стадіях обробки, деякі знаряддя тощо) залягають в борознах суглинисто-чорноземного ґрунту, інколи чітко сі-ріючого за рахунок домішки попелу (розораний зольник). Трапляються поодинокі уламки ліпного посуду без оздоблення, за глиняним тістом того ж типу, що і в Непоротовому IX (найближчий вихід джерельної води, — в тому ж Карповому Яру). Багато із зібраних артефактів, особливо великих, мають на поверхні виразні сліди контакту з металом сучасних ґрунтообробних пристрій, — коричнево-вохристі подряпини, плями, а то й сколи: пам'ятка рік від року інтенсивно руйнується, хоча, можливо, шурфування ще зможе виявити його первинну стратиграфію.

Крім обпаленої глини, уламків будівельного (?) вапняку та обробленого кременю в борознах трапляються поодинокі, принесені сюди з заплави Дністра скойки уніонід (пов'язані, можливо, з трипільським комплексом), та декілька розбитих кулястих, не дуже великих (до 5 см в діаметрі) фосфоритів характерної радіально-променістої структури. Специфічно звивітрилі по поверхні та на зламі, вони походять або з корінних відслонень калюських сланців еокембрію, або — у перевідкладеному стані — базального горизонту нижнього сеноману. Шари цього віку прорізаються долинами Дністра та його правої притоки Наславчі гіпсометрично значно нижче місцезнаходження Карпів Яр I, і тому можна не сумніватись, що фосфоритові кулі потрапили на вододіл за допомогою людини, яку могла зацікавити у даному випадку або схожість подібних утворень на рінню, яку можна було б використати як відбійник, або епізодична наявність у маломіцних фосфоритових конкреціях кристалів свинцевого блиску (галеніту) та інших сульфідів.

На дослідженні площа спостерігається певна спеціалізація у розміщенні різно типічних нуклеусів, заготовок та знарядь: найближче до правого верхів'я яру, північніше ЛЕП, — заготовок (рис. 2, 5; 4, 3) та чомусь вибракованих недовиготовлених крем'яних серпів непоротівського типу (рис. 3, 1—6; 4, 1, 4), трохи західніше лівого верхів'я яру, недалеко від розвалу печини, — скребки, ножоподібні пластини (рис. 1, 5, 7, 10—12), відповідні призматичні чи субконічні нуклеуси, які після спрацювання нерідко перетворювались на відбійники (рис. 1, 8, 9).

Показово, що процес виготовлення дъябоподібних серпів з дископодібних (за технікою обколювання) нуклеусів супроводжувався вражаючою втратою ма-

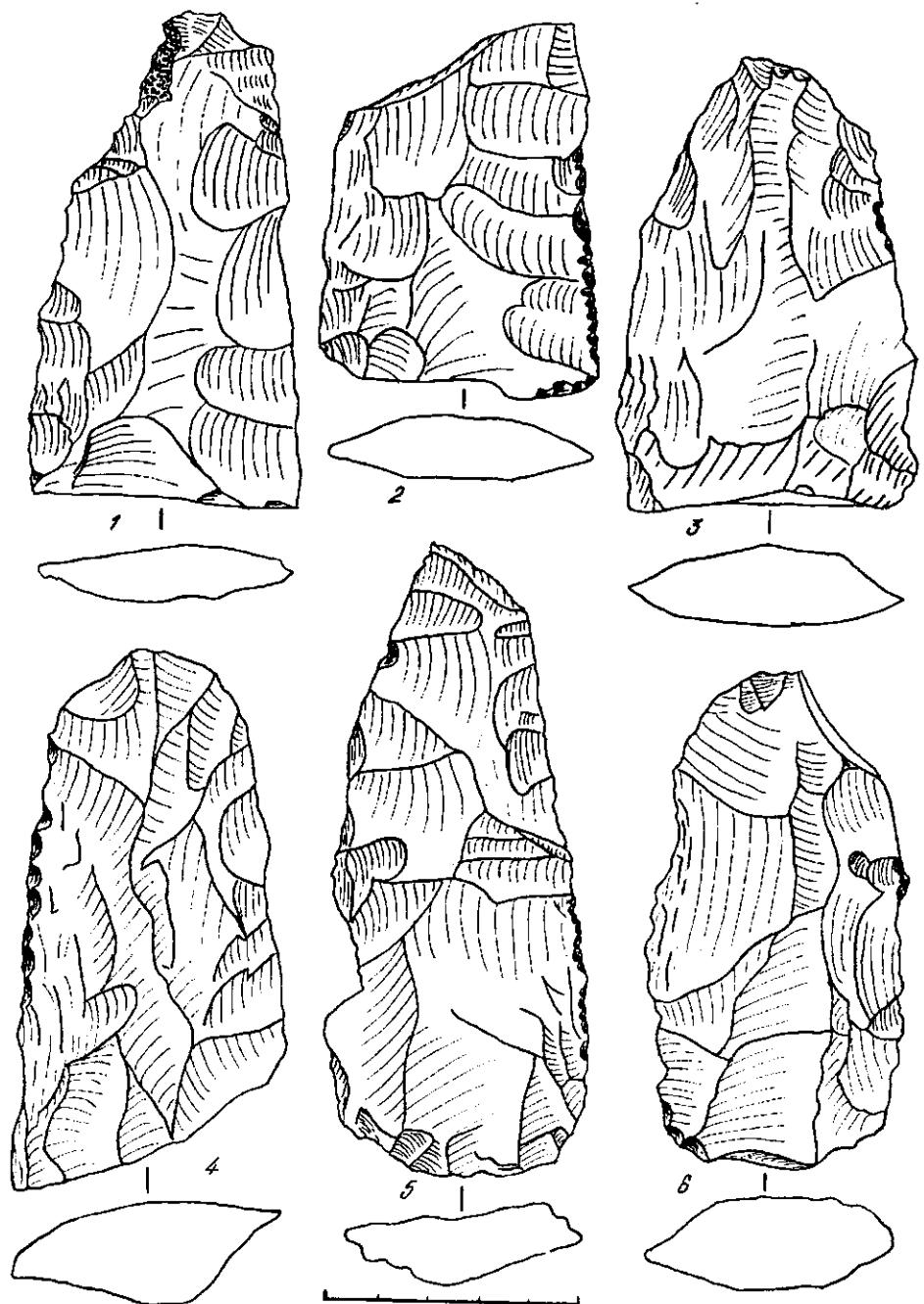

Рис. 3. Кремінні заготовки серпів переддніпрського часу з кремнеобробної майстерні: 1—6 — с. Наславча, ур. Карпів Яр I.

теріалу: якщо вихідні заготовки мають вагу 650—900 г (рис. 2, 5), то завершені обробкою леза серпів (рис. 1, 1—3) в десятки разів легші (20—25 г). Вибраковані, зламані в процесі підготовки або з інших причин недооброблені заготовки виявляють проміжні, як за формою, так і вагою, характеристики (рис. 3, 1—6).

В одному місці знайдено навіть скреблоподібне (з крутую ретушшю) знаряддя по краєвому сколі білуватого кременю, до речі — з залишками типового вторинного халцедонового натьоку (рис. 4, 6) дрібносферолітової текстури.

Загалом, у підйомному матеріалі переважають різноманітні, часто великі плескаті (рис. 4, 5, 7) відщепи як з прямими, так і тупими кутами між відбійною

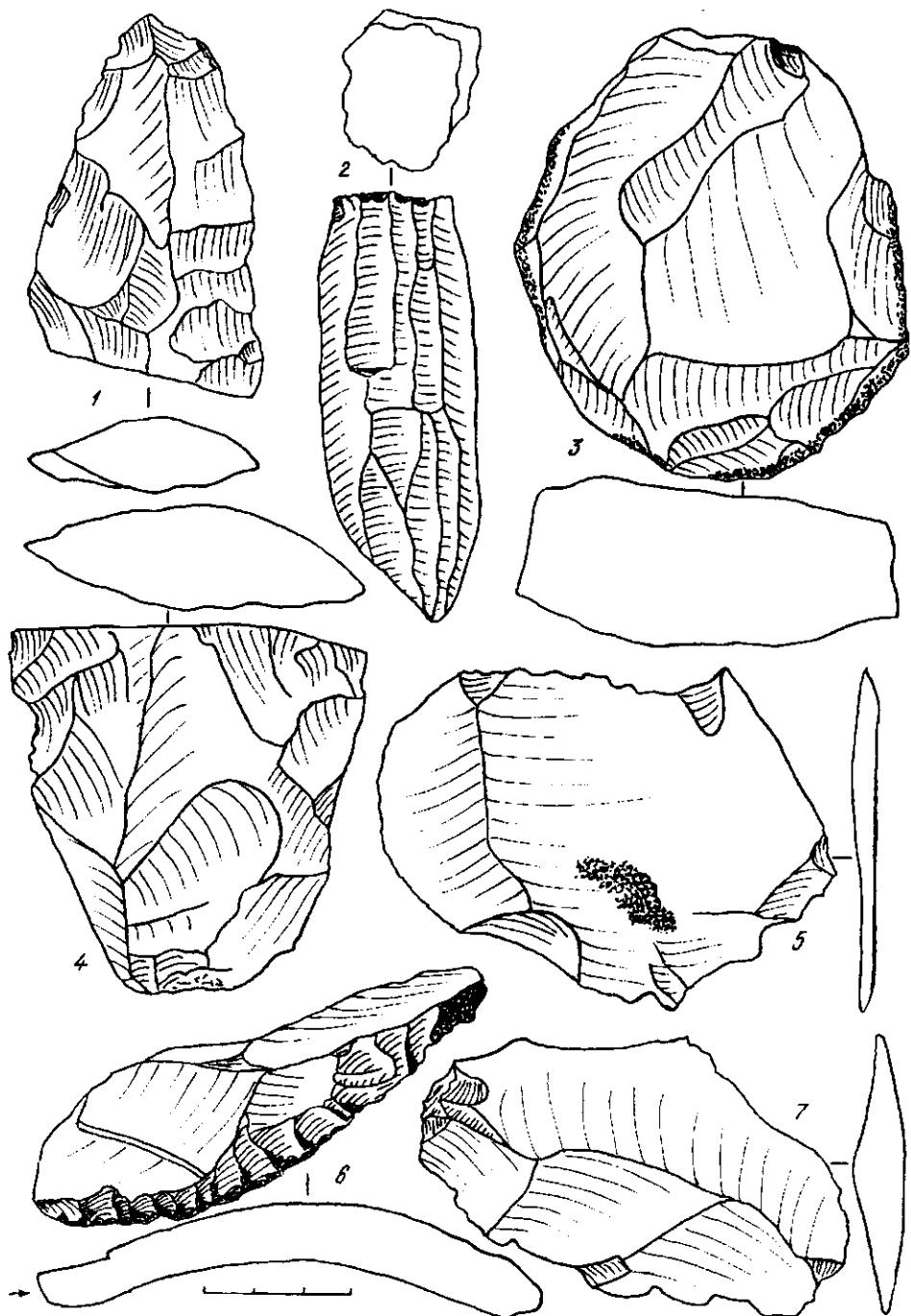

Рис. 4. Кремінні артефакти: 1—7 — с. Наславча, ур. Карпів Яр I.

площиною та черевцем, але переважно з невеликими відбійними бульбами (специфіка часто окварцованиого матеріалу: чисто халцедонові, діагенетичні, елювіально незмінені кремені, наприклад, туронського віку при зазначених прийомах обробки давали б великий бугорок, та ще й, мабуть, з щербиною). Навіть не дуже великі відщепи місцевої конгломератової сировини зберігають ознаки гіпергенного окварцування вихідного матеріалу аж до інкрустації мікродрузовим гірським кришталем епігенетичних порожнин (рис. 2, 5; 4, 5), які вперше з'являються при виникненні плитчастих кременців верхнього сеноману, а потім наслідуються валунами нижньотортонського базального конгломерату.

За походженням кремінь з розораного поля переважно місцевий, тортонський (сірий, від ясно- до темно-сірого, напівпросвічуєчий, часто з блакитними плямами та свілями, рідше білий непрозорий порцеляноподібний, нерідко з жовто-вохристими розводами або ділянками гіпергенного озарінення, з залишками специфічно «відмітої» корки), частково,— теж місцевий, але вже сено-манський жовновий (переважно темно-сірий до чорного з блакитною патинізацією) або плитчастий. В одному випадку зустрінуто відщепи високоякісного темнодимчастого туронського кременю (швидше за все з річкової ріні, оскільки виходи корінного кремненосного турону розташовані значно західніше та переважно по лівих притоках Дністра).

Таким чином, археолого-петрографічне дослідження району Непоротове—Наславча на межі України та Молдови вздовж правобережжя Дністра з його численними залишками поселень різного віку та тяжіючими до них кремене-обронними майстернями дозволяє цілком точно визначити один з конкретних напрямків транспортування виробів з високоякісної кременевої сировини нижньотортонського віку на відстань перших десятків кілометрів, в даному конкретному випадку від Наславчі і до Непоротового.

У світлі встановлених фактів безумовно важлива археолого-петрографічна ревізія матеріалу аналогічних дзьобоподібних (або близьких їм за формою, розмірами та призначенню) знарядь територіально віддаленіших, але близьких за часом існування до білогрудовської інших археологічних культур, наприклад фракійського гальштату або комаровської³³. З цих позицій, наприклад, дуже цікаві широкі плескаті серпи з вигнутою спинкою, виготовлені з якісного сірого кременю, що походить з с. Незвиско (набагато вище за течією Дністра), в районі якого за нашими підйомними зборами в різні часи теж використовувалось не менше семи гатунків місцевої та принесеної кременевої сировини, але вже дещо іншого походження та властивостей порівнюючи з сировиною регіону Наславча—Непоротове³⁴.

Примітки

¹ Крушельницька Л. І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза).— К., 1985.— С. 105—119. Вважаю приємним обов'язком подякувати Ларисі Іванівні, яка під час роботи 20 Археологічної конференції в Одесі у жовтні 1989 р. не тільки переглянула деякі з наших знахідок, а й підтвердила їх ідентичність та синхронність власним матеріалам білогрудівсько-чорноліського кола пам'яток з околиць с. Непоротове. На жаль, запропоновану тоді ж автором доповідь на секції бронзи за темою цієї статті з технічних причин зробити не вдалось.

² Тереножкин А. І. Предскіфський період на Дніпровському Правобережжі.— К., 1961.— С. 63, 196.

³ Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы.— К., 1982.— С. 23—42.— Рис. 39, 49; Березанская С. С., Ляшко С. М. Вивчення ремесла за виробничими комплексами пам'яток доби бронзи // Археологія.— 1989.— № 3.— С. 25.— Рис. 1.

⁴ Тереножкин А. І. Указ. соч.— С. 84.— Рис. 54.

⁵ Березанская С. С. Белогрудовская культура // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 499, 503.— Рис. 13, 6, 7.— Карта 12; Крушельницька Л. І. Вказ. праця.— С. 119.— Рис. 31, 1, 2, 4—8, 12, 13; Радієвська Т. М. Поселення доби міді-раннього заліза поблизу сс. Плисків та Чернявка Вінницької області // Археологія.— 1989.— № 4.— С. 89.— Рис. 5, 1.

⁶ Тараканова С. А. Нахodka из городни на Волге // КСИИМК.— 1947.— Вып. 17.— Рис. 1.— С. 170—172; Никишин И. Н. Некоторые соображения о земледельческом назначении каменной находки из городни на Волге // Там же.— С. 172—173.

⁷ Семенов С. А. Происхождение земледелия.— Л., 1974.— С. 237—240; Краснов Ю. А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы.— М., 1987.— С. 15—17.

⁸ Краснов Ю. А. К проблеме эволюции рала (об одном широко распространенном заблуждении) // МИА.— 1970.— № 176.— С. 139.

- ⁹ Петрунь В. Ф. К петрофизической характеристике материала каменных орудий палеолита // МИА.— 1971.— № 179.— С. 286—289.
- ¹⁰ Семенов С. А. Указ. соч.— С. 253, 254.
- ¹¹ Братченко С. Н. Лук і стріли доби енеоліту-бронзи Півдня Східної Європи // Археологія.— 1989.— № 4.— С. 82.
- ¹² Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА.— 1961.— № 84.— С. 25; Черныш Е. К. Трипольские мастерские по обработке кремня // КСИА АН СССР.— 1967.— Вып. 111.— С. 63.
- ¹³ Попова Т. А. Кремнеобрабатывающее производство трипольских племен (по материалам поселения Поливанов Яр) // Первобытная археология — поиски и находки.— К., 1980.— С. 147—158.
- ¹⁴ Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре // МИА.— 1953.— № 38.— С. 78—80.
- ¹⁵ Рудинский М. Я. К вопросу о древнепалеолитических орудиях из кварцита // КСИА АН СССР.— 1959.— № 73.— С. 129.
- ¹⁶ Геологический словарь.— М., 1978.— Т. 1.— С. 93, 135, 177, 350.
- ¹⁷ Сеньковський Ю. М. Літологія верхньокрейдових відкладів Середнього Придністров'я.— К., 1963.— С. 40—45; Пастернак С. І., Гаврилишин В. І., Гінда В. А., Коцюбинський С. П., Сеньковський Ю. М. Стратиграфія і фауна крейдових відкладів заходу України (без Карпат).— К., 1968.— С. 66.
- ¹⁸ Колтун В. И., Сеньковский Ю. Н. О гипергенезисе меловых пород Волыно-Подольской плиты // ДАН СССР.— 1965.— Т. 60.— № 4.— С. 931—933.
- ¹⁹ Сеньковский Ю. Н. Литогенез кремнистых толщ Юго-Запада СССР.— К., 1977.— С. 27.— Рис. 11.
- ²⁰ Иванова И. К. Геологические условия нахождения палеолитических стоянок Среднего Поднестровья // ТКИЧП.— М., 1959.— Т. 15.— С. 219; Иванова И. К. Геология и палеогеография стоянки Кормань IV.— М. 6 1977.— С. 174.— Рис. 18.
- ²¹ Стратиграфия осадочных образований Молдавии.— Кишинев, 1964.— С. 89.
- ²² Верина В. П. Развитие карста на Приднестровской возвышенности // УЗТГПИ.— 1965.— Вып. 2.— С. 45; Сухова З. В. К изучению тортона Бессарабии. Там же.— С. 65—77; Сухова З. В. Некоторые данные о развитии тортонских отложений в Северной Бессарабии // УЗТГПИ.— 1961.— С. 21.— Рис. 6.
- ²³ Кудрин Л. Н. К геологии и минералогии участка берега Днестра у д. Баламутовка в окрестностях пещеры с древними изображениями // ТЛГО.— 1953.— Сер. геологическая.— Вып. 3.— С. 38.
- ²⁴ Петрунь В. Ф. Железисто-кремнистые породы кор выветривания в первобытной технике степной зоны юга СССР // СА.— 1971.— № 4.— С. 135—139.
- ²⁵ Леммлейн Г. Г. О наростании кварца на халцедон // Академику Д. С. Белянкину.— М., 1946.— С. 130—138.
- ²⁶ Бибиков С. Н. Указ. соч.— С. 78—80; Комарова О. В. До стратиграфії середньоміоценових відкладів південно-західної частини УРСР // НЗКДУ.— 1957.— Т. XVI.— Вип. 14.— С. 87—97.
- ²⁷ Сухов И. М. Некоторые данные о стратиграфическом положении «Подольского» яруса // ДАН СССР.— 1950.— Т. 71.— № 2.— С. 371, 373; Сергеев О. Д., Комарова О. В. Про подильський шар Придністров'я // ГЖ.— 1951.— Т. XI.— Вип. 1.— С. 41—45.
- ²⁸ Сухова З. В., Сухов И. М. Геологическая практика вдоль течения Днестра в районе с. Атаки // УЗТГПИ.— 1960.— Вып. 6.— С. 101, 102.

²⁹ Черникова З. А. Сеноманские трепелы Бессарабии // СГ.— 1961.— Вып. 3.— С. 106—111.— Рис. 1; Перес Ф. С. Кремнистые образования из меловых отложений северо-восточной части Молдавской ССР // МГИПИМ.— 1964.— С. 75—87; Геология СССР.— М. 1969.— Т. 45.— С. 123, 124; Муравьев В. И. Минеральные парагенезисы глауконито-кремнистых формаций.— М., 1983.— С. 20, 50—68.

³⁰ Сухов И. М. Некоторые данные о стратиграфическом положении «подольского» яруса // ДАН СССР.— 1950.— Т. 71.— С. 371; Верина В. Н. Памятники природы Молдавии и их охрана // ОПМ.— 1968.— Вып. 6.— С. 9.

³¹ Petrougne V. F. About some species of lithic raw materials in archaeological complexes of the Carpathians and adjoining territories of the USSR // International conference on prehistoric flint mining and lithicraw material identification in the Carpathian Basin. Budapest-Sumeg, 20—22 May 1986.— Р. 229—231.

³² Бешляга М. Ф. Природные памятники наславчской местности // ОПМ.— 1975.— № 13.— С. 101.

³³ Мелюкова А. И. Исследование памятников предскифской и скифской эпох в лесостепной Молдавии // Материалы и исследования по археологии юго-запада СССР и РРР.— Кишинев, 1960.— С. 143; Мелюкова И. А. Культуры предскифского периода в лесостепной Молдавии // МИА.— 1961.— № 96.— С. 22—33; Дергачев В. А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы.— Кишинев, 1986.— С. 147.— Рис. 39; Смирнова Г. И. Стоянка комаровской культуры у с. Невиско на Днестре // АС.— 1974.— Вып. 16.— С. 58.— Рис. 3, 4, 7.

³⁴ Петрунь В. Ф. Опыт методологического обоснования археологической петрологии как стыкового направления // В. И. Вернадский и отечественная наука. Тез. докл. всесоюзн. науч конф. по истории науки и техники, посвященной 125-летию со дня рождения В. И. Вернадского (Одесса, 18—21 апреля 1988 г.).— К., 1988.— С. 20.

V. F. Петрунь

НИЖНЕТОРТОНСКИЕ ВАЛУНЧАТЫЕ КРЕМНИЕВЫЕ ПОРОДЫ ПОДНЕСТРОВЬЯ КАК СПЕЦИАЛИЗИРОВАННОЕ АРТЕФАКТНОЕ СЫРЬЕ ПРЕДСКИФСКОГО ВРЕМЕНИ

В статье публикуются материалы подъемных сборов из ныне затопленного водами Новоднестровского водохранилища местонахождения предскифского времени Непоротово IX (Черновицкая обл., Сокирянский р-н Украины) и крупной кремнеобрабатывающей мастерской Карпов Яр I (у с. Наславча Дондюшанского р-на Молдавии), где добывалось и обрабатывалось наиболее качественное для региона артефактное сырье. Иллюстрируются возможности специализированных археолого-петрологических изысканий применительно к описываемой и прилегающим территориям.

V. F. Petrougne

THE FLINTLI BOULDER-ROCKS OF LOWER TORTONIAN STAGE IN THE DNIESTER AREA AS THE SPECIALIZED ARTIFACT'SLITHIC RAW MATERIAL OF THE PRESCYTHIAN TIME

The materials of lifting collections from the now submerged with waters of the Novo-Dniestrovsky reservoir the location of the prescythian time Neporotovo IX (Sokirian district of the Chernovitsky region) and the big workshop from Karpov Yar I (near village Naslavcha, Dondushan district of Moldova) where high quality artifact's lithic raw material was mined and worked are published in this article. The possibility of specialezed archaeological-petrological investigations conformably to describing and adjoing territories are illustrated.

Одержано 23.03.90.

ПАМ'ЯТКА АВТОРА

- 1. Рукопис, який подається до редакції українською мовою, повинен вміщувати:**
 - а) машинописний текст у 2 примірниках, обсягом 1 друкований аркуш (24 стор. машинопису), включаючи анотацію, ілюстрації, список рисунків і резюме;**
 - б) коротка анотація на працю вміщується на початку статті після заголовка перед текстом;**
 - в) ілюстрації, вкладені до окремої папки чи пакету з цупкого паперу;**
 - г) список рисунків;**
 - д) резюме російською мовою;**
 - ж) список скорочень;**
 - з) анкетні дані автора.**
- 2. Рукопис необхідно друкувати на білому папері, на якому не розпливається чорнило.**
- 3. Всі сторінки рукопису повинні бути одного формату.**
- 4. Рукопис (текст і посилання) друкуються через два інтервали, зліва, внизу та зверху лишається поле не менше 2,5 см, справа — не менше 1 см; на кожній сторінці повинно бути не більше 28±1 рядків, по 60—62 знаки в кожному.**
- 5. Всі географічні назви в офіційно прийнятій транскрипції.**
- 6. Слови не скорочуються.**
- 7. Точно вказується джерело цитати.**
- 8. Креслення повинні добре читатися.**
- 9. Ілюстрації, в тому числі рисунки на таблицях, повинні бути пов'язані з текстом.**
- 10. Ілюстрації — тонові та штрихові. До тонових належать рисунки, виконані відмивкою, та фотографії; до штрихових — креслення та штрихові рисунки, виконані тушшю. Фото подаються в 2 примірниках.**
- 11. Креслення повинно бути чітким і конкретним, зайві деталі (сітки квадратів, позначення квадратів цифрами та літерами) виключаються.**
- 12. Якщо за виглядом ілюстрації неможливо визначити, де її верх, на зворотньому боці необхідно позначити.**
- 13. Ілюстрації на кальці наклеюються на цупкі аркуші білого паперу. Формат ілюстрацій повинен бути не більше 13×22 см.**
- 14. Недопустимо рисунки вклесувати до тексту.**
- 15. Нумерація ілюстративних матеріалів повинна бути наскрізна і послідовна, без пропусків та повторень.**
- 16. Всі типи ілюстрацій позначають: Рис.**
- 17. Підрисункові підписи до статті складають у вигляді спеціального списку ілюстрацій. На звороті ілюстрації олівцем підписують прізвище автора, назив статті, номер рисунка арабськими цифрами, а на полі рукопису навпроти відповідної посилки олівцем помічають порядковий номер ілюстрації.**
- 18. Якщо ілюстрації мають умовні знаки — «легенду», всі вони повинні мати розшифровку в підрисунковому тексті.**
- 19. Для карт і картосхем необхідно вказати картооснову.**
- 20. Нумерація посилань в тексті повинна бути суцільною (через всю статтю). Самі посилання друкуються після тексту окремим списком під назвою «Примітки». В посиланнях необхідно дати повну інформацію про джерело (місце видання, рік, том, номер, сторінки тощо).**
- 21. Подання матеріалів можливо в електронному вигляді (на дискеті); текст при цьому повинен бути в ASCII-кодах для DOS-редакторів, або WORD 6.0 for WINDOWS у форматі «тільки текст» (only text) або KTF; графічні матеріали подаються у форматі TIFF.**
- 22. При поданні матеріалів в електронному вигляді друкований текст та ілюстрації обов'язкові.**

ІНДЕКС 74006

ISSN 0235–3490. Археологія. 1998. № 4. 1–160

Інститут археології НАН України